

ЖУСУП БАЛАСАГЫН АТЫНДАГЫ КЫРГЫЗ УЛУТТУК
УНИВЕРСИТЕТИ

Кол жазма укугунда

УДК: 9:947.1(575.2)02:390(575.2)

САДЫРОВА ЗАМИРА ТЕНТИЕВНА

**VI–XII кк. ТЕҢИР – ТОО АЙМАГЫНДА ЖАШАГАН ЭЛДЕРДИН
ӨЗ АРА АЛАКАЛАРЫ**

Адистиги - 07.00.02 - Ата Мекен тарыхы

Тарых илимдеринин кандидаты окумуштуулук даражасын
изденип алуу үчүн жазылган диссертация

Илимий жетекчиси: тарых илимдеринин доктору,
профессор Ө. Дж. Осмонов

Бишкек-2019

МАЗМУНУ

КИРИШҮҮ	4-9
I – БАП. ТЕҢИР-ТОО КАЛКЫНЫН ӨЗ АРА АЛАКАЛАРЫНЫН ТАРЫХНААМАСЫ	
1. VI – XII кк. Теңир-Тоо калктарынын өз ара алакаларынын тарыхнаамасы.....	10-26
II – БАП. МАСЕЛЕНИ ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАКТЫК НЕГИЗИ, ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ЫКМАЛАРЫ	
2.1. VI – XII кк. түрк тилдүү жана башка калктардын этномаданий, этносаясий байланыштарынын тарыхынын негизги булактары	27-45
2.2. Изилдөөнүн объектиси, предмети жана методологиялык негизи.....	45-53
III – БАП. ТЕҢИР-ТОО ЖАНА АГА ЧЕКТЕШ АЙМАКТАРДАГЫ ЭТНОМАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАР	
3.1. VI-IX кк. башындагы Жети-Суу жана Тенир-Тоодогу этностук жүрүмдөрдүн баскычтары.....	54-80
3.2. IX-XII кылымдардагы Теңир-Тоо жана ага чектеш аймактардагы этносаясий жүрүмдөр жана этномаданий алакалар.....	80-99
IV – БАП. БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ ОРТО КЫЛЫМДЫН ЭРТЕ МЕЗГИЛИНДЕГИ ТҮРК ЖАНА СОГДУ КАЛКТАРЫНЫН ЭТНОСТУК-МАДАНИЙ АЛАКАЛАРЫ	
4.1. Борбордук Азиядагы түрк-согду мамилелеринин тарыхый тамыры.....	100-110
4.2. Түрк-согду симбиозунун Теңир-Тоо аймагынын этномаданий алакаларынын өнүгүүсүндөгү орду.....	110-129
4.3. Түрк-согду этномаданий алакаларынын өнүгүшүндөгү Улуу Жибек жолунун ролу, отурукташкан жана көчмөн маданияттын жуурулушу.....	129-145

КОРУТУНДУ	146-155
ДИССЕРТАЦИЯДА КОЛДОНУЛГАН	
КЫСКАРТУУЛАР.....	156
АДАБИЯТТАР ТИЗМЕСИ.....	157-194
ТИРКЕМЕЛЕР.....	195-201

КИРИШҮҮ

Изилдөөнүн актуалдуулугу. Адамзат коомунун өнүгүшүнүн учурдагы динамикалуу дүйнөлөшүү (*globalization*) шартында өлкөлүк, улуттук, чөлкөмдүк жана бүткүл дүйнөлүк саясий-экономикалык, социалдык, руханий жүрүмдөргө тыгыз байланышкан эки түрдүү тенденциянын өнүгүшү байкалууда.

Биринчиден, дүйнөлөшүү шартында ар бир мамлекеттин түпкү калктары өз улуттук өзгөчөлүгүн сактап калууга аракеттенип, түпкү тарыхый тамырын издеп, кайсы бир мезгилде унутта калган маданий баалуулуктарын калыбына келтирүү, өз мурасын көздүн карегиндей сактоо менен тарыхый-маданий мурастарды болочок муундарга жигердүү өткөрүүгө байланышкан комплекстүү аракеттерди жүзөгө ашырышууда.

Экинчиден, ошол эле учурда ар бир өлкөнүн калктары кошуна жана алыскы мамлекеттердеги элдер менен ар кандай саясий-маданий, экономикалык байланыштарды чындап, улуттук обочолонууга караганда дүйнөлөшүү жүрүмдөрүнө өз улуттук кызыкчылыгын көздөй тутуу менен натыйжалуу аралашууга умтулууда.

Көз карандысыз жана көп этностуу Кыргызстан – эч бир этносту обочодо калтырбаган азыркы дүйнөлүк жүрүмдөрдүн шартында улуттук өздүгүн (иденттүүлүгүн) аныктоо жана сактоо нугунда бараткандыгы эч талашсыз. Мындай шартта тарыхый түпкү тамырга кайрылуу аракети учурдагы жана келечектеги Кыргыз мамлекетинин руханий пайдубалынын чындап, саясий туруктуулугун жана атуулдук ынтымагын камсыз кылмакчы. Кыргызстандын эли бир эле учурда түпкү улуттун – кыргыз улутунун жана ага тарыхый өнөктөш башка этностордун өкүлдөрүнүн биримдиги ырааттуу сакталган шартта мыкты өнүгөөрү VI–XII кк. бай өз ара этностук-маданий тарыхтын сабактары аркылуу да тастыкталат.

Кыргыз элинин генийлик мурасы “Манас” эпосундагы “Кулаалы таптап куш кылдым, Курама топтоп журт кылдым” деген залкар сөздөр тарыхый ырааттуулукту тастыктайт: эзелки замандардан бери эле

кыргыздар жана аларга жуурулушкан башка этностук компоненттер ашынган улутчул обочолонуудан алыс болуп, этностор аралык баарлашууга жана маданий карым-катнаштарга, тарыхый коңшулар менен өз ара пайдалуу кызматташтыкка ыкылас койгон. Шарттуу түрдө “кырк уруу кыргыз” деп коюлган улутубуз сабырдуулук саясатынын негизинде бери дегенде 2220 жылдык тарыхый сахнада этностук өздүгүн (иденттигин) өнүктүрүп келди.

VI–XII кк. Теңир-Тоодогу этностук топтордун өз ара алакаларынын улам жаңы баскычта өнүгүүсүн жана бул чөлкөмдүн калктарынын саясий, социалдык-экономикалык жана руханий турмушуна этностор аралык мамилелердин тийгизген таасирин изилдөө – азыркы кыргыз таануу илимий тармактарынын өзгөчө актуалдуу (ургаалдуу) маселеси.

Борбордук Азия чөлкөмүндө VI–XII кк. байырлаган элдердин этностук, маданий жана тарыхый өнүгүүсүн изилдөө өтө татаал, талаш-тартыштуу көйгөйлөрдү иликтөөнү камтыйт. Бул доордо Борбордук жана Ички Азиянын (Түштүк Сибирь, Моңголия, Батыш Кытай, Тибет, Чыгыш Теңир-Тоо, пост-советтик Борбордук Азия, Түндүк Ооганстан) кеңири аймактарындагы этностук жана маданий кырдаал улам өзгөрүп, түрк тилдүү ж.б. калктардын этностук жалпылыгынын түзүлүшүнүн улам жаңы баскычтары калыптанган. Бул тарыхый доор Байыркы Түрк каганаттарынын (Улуу Түрк кагандыгы, Батыш жана Чыгыш Түрк кагандыктары, Экинчи Чыгыш Түрк кагандыгы, Түргөш кагандыгы, Карлук жабгулугу ж. б.), Енисей Кыргыз каганаты, Орхондогу Уйгур каганаты, мусулмандык Карахандар каганаты сыяктуу мамлекеттер өкүм сүргөн мезгилдерге туура келет. Андан кийин кара кытайлардын (кидандардын батышка оогон бөлүгүнүн) Батыш Ляо мамлекетинин негизделиши жана наймандардын бүгүнкү Моңголия, Алтай аркылуу Борбордук Азиянын батышына карай жылышы Теңир-Тоо чөлкөмүндө да олуттуу этностук-маданий өзгөрүүлөргө алып келген.

Ошондуктан, Кыргызстандын эрте орто кылымдардагы тарыхын жана маданиятын изилдөөдө VI–XII кк. этностук-маданий тарыхтын өнүгүү баскычтарын кайрадан калыбына келтирүү жана жергиликтүү түрк тилдүү калктардын – согду (иран), тибет, кытай ж. б. чет тилдерде сүйлөгөн этностордун өкүлдөрү менен өз ара алакаларын иликтөө – азыркы кыргыз таануу илиминин актуалдуу маселелерине кирет.

Диссертациялык иштин максаты VI–XII кк. Теңир-Тоодо жашаган ар кыл этностордон куралган калктардын ортосундагы өз ара алакалардын деңгээлин, аталган доордогу этностук жүрүмдөрдүн баскычтарын, анын ичинде аймактагы түрк-согду жуурулушуусунун орто кылымдардагы этностук-маданий өнүгүүлөргө тийгизген таасирин атайын иликтөө.

Бул максатка төмөндөгү **милдеттерди** аткаруу менен жетүүгө аракеттендик:

- башаты байыркы түрк доорундагы жана орто кылымдардагы этномаданий байланыштардын эволюциясын иликтөө;
- орто кылымдардагы көчмөн түрк урууларынын иран тектүү элдер менен болгон тарыхый-этникалык, маданий байланыштарын талдоо;
- VI–XII кк. түрк тилдүү элдердин этномаданий алакаларынын тарыхый булактарда, илимий эмгектерде чагылдырылышына талдоо жүргүзүү;
- цивилизациялар жана маданияттар аралык байланыштардын өнүгүшүнө Улуу Жибек жолунун тийгизген таасирин иликтөө;
- «түрк-согду синтезиндеги» тилдердин, маданияттардын арасындагы этномаданий алакалардын өнүгүшүн аныктоо;
- Борбордук Азия, Жети-Суу, Чыгыш Теңир-Тоо, азыркы Кыргызстан жана ага чектеш аймактардагы этникалык (этностук) абалдын эволюциясын жана калыптануусун изилдөө;
- иран тектүү элдердин жана шаар маданиятынын көчмөн түрк-моңгол калктарына тийгизген таасирин аныктоо;

Изилдөөнүн жаңычылдыгы: Тарых илиминде кабыл алынган байыркы түрк жана соңку моңгол дооруна чейинки Борбордук Азия жана Теңир-

Тоо, ага чектеш аймактардагы этномаданий процесстер, этностук байланыштар, орто кылымдардагы түрк, иран ж. б. тектүү элдердин этносаясий жана этномаданий байланыштары изилденип, аларга тарыхый баа берилди; VI–XII кк. байыркы түрк доорунан моңгол жапырыгына чейинки түрк тектүү жана иран тилдүү калктардын, этномаданий байланыштары боюнча маалымат берген соңку илимий адабияттарга тарыхнаамалык талдоо жүргүзүүнүн натыйжасында аталган алакалардын жаңы алкагы жана өңүтү белгиленди; Борбор Азия, Теңир-Тоо жана ага чектешкен аймактардагы этникалык кырдаал жана анын эволюциясы тарыхый, археологиялык булактардын жана соңку илимий маалыматтардын негизинде изилденди; көчмөн калктардын жашоосундагы Улуу Жибек жолунун, шаар маданиятынын тийгизген таасири аныкталды.

Изилдөөнүн илимий практикалык мааниси. Изилдөөнүн айрым маселелери диссертанттын буга чейинки жарыяланган илимий макалаларында чагылдырылып, изилдөө ишинде жыйынтыкталган. Ал жыйынтыктар изилденген доордогу тарыхый окуяларды калыбына келтирүүдө, Кыргызстандын тарыхына жаңы көз карашта караган комплекстүү илимий-изилдөө иштерин пландаштырууда, илимий иш чараларды уюштурууда жана андагы маалыматтарды жогорку жана атайын орто окуу жайларында үчүн окуу китептерин жана куралын даярдоодо пайдаланса болот. Изилдөөнүн жыйынтыктары боюнча илимий монография жарыялоо пландаштырылды.

Коргоого сунушталуучу негизги жоболор:

1. Кыргызстандын орто кылымдардагы этностук тарыхын жана этномаданий байланыштарын калыбына келтирүүдө жазма булактардагы маалыматтардын (кытай, согду, түрк) олуттуу мааниси бар;
2. Түрк тилдүү калктар, анын ичинде Теңир-Тоо аймагын байырлаган орто кылымдардагы уруулар Борбордук Азия мейкинидигинде болуп өткөн этносаясий жана этномаданий процесстердин түздөн-түз катышуучулары болушкан;

3. Теңир-Тоо жана ага чектешкен Борбордук Азиянын аймактарындагы этностук жана этномаданий процесстерди чагылдырган кеңири масштабдагы тарыхый булактардын, тарыхый-географиялык жана булактанучулук изилдөөлөрдүн бар экендигине карабастан, жергебиздеги VI–XII кк. болуп өткөн тарыхый-этникалык жана этномаданий алакалардагы тереңдетип изилдөөгө муктаж;
4. Илимде түрк-согду синтези катары кабыл алынган түшүнүк, иш жүзүндө орто кылымдардагы көчмөн жана отурукташкан калктардын өз ара тарыхый, саясий, чарбалык-экономикалык, демографиялык жана этномаданий алакаларын чагылдырат;
5. Кыргызстанды орто кылымдарда байырлаган согду, түрк, моңгол тектүү ж.б. калктар Улуу Жибек жолундагы саясий, чарбалык-экономикалык, соода-маданий байланыштардын өнүгүшүнө өз салымдарын кошушкан жана ал процесстердин катышуучуларынан болушкан;
6. Борбордук Азиядагы согдиялыктардын шаар маданияты, көчмөн жана жарым көчмөн калктардын жашоо-турмушуна, чарбалык маданиятына белгилүү деңгээлде таасир тийгизген;
7. Ал кезегинде Теңир-Тоо жана ага чектеш аймактардагы көчмөн жана отурукташкан маданияттардын өз ара жуурулушуусуна, этностук кырдаалдын өзгөрүшүнө жана жаңы үлгүдөгү мамлекеттик түзүлүштөрдүн пайда болушуна алып келген.

Изилдөөчүнүн жеке салымы. Диссертациялык иште VI–XII кк. ири Теңир-Тоо аймагын байырлаган түрк тилдүү этностордун жана түрктөшө баштаган калктардын этностук жүрүмдөрү, алардын ортосундагы өз ара алакаларынын тарыхы ошол доордун жазма булактарына, археологиялык материалдарына таянуу менен изилденди жана бул тематика боюнча этностук, маданий жана саясий тарыхты иликтеген окумуштуулардын жаңы илимий тыянактарына анализ жасалды.

Орто кылымдардагы түрк тилдүү көчмөн жана жарым көчмөн уруулардын отурукташкан турмушка багыт алышындагы согду

маданиятынын таасири о.э. Улуу Жибек жолунун жана шаар маданиятынын изилденип жаткан чөлкөмдүн маданиятынын өнүгүшүнө тийгизген таасири тууралуу жаңы ойлор сунушталды. Алсак, акыркы жылдардагы археологиялык казуулардын натыйжасында шаар урандыларынан табылган ар кандай эстеликтер аталган алакалардын далили катары көрсөтүлөт.

Изилдөөнүн апробацияланышы. Диссертацияда каралып жаткан маселелер ар кандай илимий конференциялардагы жана жыйындардагы баяндамаларда жана докладдарда билидирилип, бир катар жыйнактарга жарыяланган. (Бишкек, Алматы (Казахстан), Усть-Каменогорск (Казахстан) , Уфа (Россия), Барнаул (Россия), Переяслав-Хмельницкий (Украина).

Изилдөөнүн натыйжаларынын жарык көрүшү. Илимий иштин негиздери макалалар катары Кыргыз Республикасынын ЖАКы сунуш кылган атайын илимий жыйнактарда, чет элдик илимий басылмаларда жарыкка чыкты. Бардыгы 26 илимий макала жарык көрүп, анын алтоосу чет элдик басылмаларда жарыяланган.

Диссертациялык иштин структурасы: диссертациялык иш киришүүдөн, төрт баптан, корутундудан, адабияттардын тизмесинен, диссертациядагы кыскартуулардын тизмесинен жана тиркемеден турат.

I БАП.

ТЕҢИР-ТОО КАЛКЫНЫН ӨЗ АРА АЛАКАЛАРЫНЫН ТАРЫХНААМАСЫ

1. VI – XII кк. Теңир-Тоо калктарынын өз ара алакаларынын тарыхнаамасы

Теңир-Тоонун жана ага коңшулаш жашаган көчмөн уруулардын тарыхын изилдөөдө VI–XII кылымдарда болуп өткөн социалдык, этносаясий, этномаданий процесстер негизги ролду ойнойт. Борбордук Азияда жашаган ар кыл этностордун тарыхында VI кылымдан тартып жаңы доор башталган. Ал Түрк каганатынын (552-ж.) түзүлүшү, VII к. башында (603-ж.) Түрк каганатынын Батышка жана Чыгышка бөлүнүшү, андан кийин Батыш Түрк (704-ж.) жана Чыгыш Түрк (744-ж.) каганаттарынын кулашы,[70] Уйгур каганатынын (744-ж.) пайда болушу, VIII–X кк. Энесайдагы (Енисейдеги) Кыргыз каганатынын “жылдызы жанган” мезгилдери, Чыгыш Түркстан менен Орто Азиянын орчундуу бөлүгүн ээлеген Карахандардын мамлекетинин (890-1212-жж.) [84] пайда болушу аталган чөлкөмдөрдөгү элдердин саясий-маданий тарыхында улуу бурулуштарды аныктаган.

Бул мезгил тарыхта түрк доорундагы мамлекеттердин башатында турган алгачкы кагандык үлгүдөгү мамлекеттик башкаруунун жаңы саясий системасын жана институттарын калыптандырган.

Акыркы жылдардагы тарыхый изилдөөлөрдүн булактык базасынын жана усулдук-ыкмалык негизинин кеңейиши, Борбордук Азиянын байыркы жана орто кылымдардагы түрк тилдүү калктарынын тарыхый жана маданий өткөндөгүсүнө жаңыча көз-караш менен кароонун зарылчылыгына алып келүүдө.

VI-XII кк. Теңир-Тоону байырлаган элдердин этностук-маданий алакаларын изилдөөнүн натыйжасында, анын тарыхнаамалык негизин аймакта жашаган элдердин этногенезинен бөлүп кароо мүмкүн эместигин белгилейбиз.

VI-XII кк. байыркы түрк тилдүү калктардын социалдык-экономикалык, этностук-маданий алакаларынын мүнөзүн аныктоо түркологиянын эң оор маселелеринин бири болуп саналат. Ал изилдөөчүнүн ар тарптуулугун, жогорку адистүүлүгүн талап кылып, булактык материалдардын оордугу менен түшүндүрүлөт.

Борбордук Азия жана аймакта жашаган элдер, алардын өз ара алакалары жөнүндөгү батыш окумуштууларынын алгачкы илимий эмгектеринин пайда болушу биринчиден, европалык чыгыштаануу багытынын өнүгүшү менен, экинчиден, францис кечилдери П. Карпини жана Гильом Рубруктун ошондой эле венециялык соода-көпөсү П. Полонун Чыгыш өлкөлөрүнө болгон саякаттарынын натыйжасында Европанын белгилүү чыгыш таануучуларынын көңүлү бул аймактарга бөлүнгөнүн менен байланышкан.

Талаа элдери алардын тарыхы, маданияты жөнүндө кенен маалыматты бергенге аракет кылган батыш чыгыш таануучулары: Гербелот, Ж.Дегинь, Гобиль, К. Виделу, Абель Ремюза, Ю. Клапрот, С. Жульен, Е. Паркер, Э. Шаванн, А. Масперо, Г. Кордые, Г. Рамстедт, А. Грюнведель, В.Шотт, Ф.Вюстенфельд, М.де Гуге, К.Торнберг, К.Броккельман, Й.Маркварт, П.Пельо, А.Стейн, В.Томсен, О.Прицак, К.Э.Босворт, К.А.Виттфогель, Г. Вамбери, Ф.Розенталь, К.Маттео, М. Дромп ж. б. Аталган изилдөөчүлөр орто кылымдардагы түрктөрдүн жана башка түрк тилдүү калктардын тарыхын изилдөөгө зор салымдарын кошушкан.

Ал эми М.Ф.Кепрюлю-заде, Ф.Сюмер, И.Кафесоглу, Решат Генч, Фен Цзя–Шен, Лю Маоцай, Абэ Такео, Ханеда Тору, Тошио Хайаши өңдөнгөн түрк, кытай, япон окумуштуулары байыркы түрк коомунун тарыхый, социалдык, саясий тарыхына, маданий алакаларына баа берүүгө аракет жасашкан.

Ал эми соңку мезгилде чет өлкөлүк изилдөөчүлөрдүн (Венгриянын, Германиянын, Кытай ж.б.) түркология багытында жасаган иштерин

(Л.Лигети, А.Рона-Таш, К.Цегледи, А.Байтур, Ху Чженьхуа, Ван Чжилай, Цинь Вэйсин ж.б.) белгилеп кетүү зарыл.

XVIII к. ортосу – XIX к. аягында Борбордук Азиянын түрк жана түрк тилдүү элдердин социалдык, саясий, этностук тарыхына арналган же ошол маселелерди камтып кеткен ири эмгектер жарык көргөн. Түрктөрдүн жана түрк тилдүү калктардын тарыхын изилдөө XVIII к. экинчи жарымында башталып, жазма булактарга, өзгөчө кытай даректерине негизделген. Белгилеп кетүүчү жагдай, ошол мезгилде илимдин деңгээли евроцентристтик маанайда болуп, изилдөөлөр анын алкагынан ары өнүгө алган эмес.

Алгач ушул мезгилдеги изилдөөлөрдүн хронологиялык ирээтине ылайык, Борбордук Азияны орто кылымдарда байырлаган элдердин тарыхына байланышкан ар кандай көлөмдөгү илимий эмгектерди талдаганга аракет жасадык. Негизи сөз болуп жаткан доорлордун маселелеринин фактологиялык изилдениши жана ага кайсы бир деңгээлде сын көз карашта караган басылмалардын, тарыхый булактардын котормолорунун жарыялана башташы, XVIII кылымдын экинчи жарымы – XIX кылымдын башына туура келет. Өзгөчө байыркы руна сымал түрк эстеликтеринин ачылышынан кийин, Түрк дооруна тиешелүү ар кандай (өзгөчө филологиялык) багыттагы илимий изилдөөлөрдүн пайда болушу жана анын айланасында ар кандай социологиялык маселелердин келип чыгышы буга чоң түрткү берген. Анткени байыркы түрк коомунун тарыхый, социалдык, саясий, маданий тарыхына баа берүү Орхондогу байыркы түрк руна эстеликтеринин ачылышы (1889-ж.) жана чечмеленишинен (1893-ж.) кийин гана колго алынган (Д.Г. Мессершмидт, Ф.Й. Страленберг, Г.Ф. Миллер, И.Г. Гмелин, Э. Фишер, П.С. Паллас) [204, с.65-68]

Өз учурунда Г.Ф.Миллер, Н.Я.Бичурин, В.П.Васильев, В.В.Григорьев, Н.А.Аристов, Г.Е. Грумм-Гржимайло, Д.М.Позднеев, Ч.Ч. Валиханов сыяктуу ж. б. изилдөөчүлөр орто кылымдардагы түрктөрдүн

тарыхын изилдөөгө салымдарын кошушкан. Алардын катарында Н.Я.Бичуриндин [40] байыркы жана орто кылымдардагы Кытай даректериндеги түрктөргө байланышкан маалыматтарды которуп чыгышы, орус кытай таануу мектеби үчүн чоң жол ачкан. Анын которгон эмгектери буга чейин Борбордук Азиялык түрктөрдүн VIII–XIII кк тарыхын изилдөөдөгү негизги булак катары бааланып келүүдө.

В.В.Григорьев (1816–1881-жж.) биринчилерден болуп, Орто Азияда жана Чыгыш Түркстанда X к-дан – XIII кк. башталышына чейин өкүм сүргөн түрк башкаруучуларынын династиясын, “карахандар” деп атоону сунуш кылган [71]. Анын Борбордук Азиядагы түрктөрдүн тарыхына, этнографиясына жана тарыхый географиясына арналган эмгектери, фактологиялык маалыматтары жана изилдөө багыты боюнча маанилүү орунда турат.

В.В.Григорьев К.Р. Риттердин “Землеведение” (“Жер таануу”) деген эмгегин которуп, анын тогузунчу бөлүмүнө жазган “түшүндүрмөлөрүндө”, орто кылымдардагы чыгыш авторлорунун Чыгыш Түркстанга, Борбордук Азияга байланышкан маалыматтарга токтолгон. Автор коюлган маселени изилдөөдө IX–X кк. араб авторлору ал-Истахринин, Ибн Хордадбехтин, Кудама ибн Жафардын, ал-Йакубинин, ал-Мукаддасинин жана Абу Дулафтын маалыматтарына таянган [58]

В.В.Радлов орхон-енисей руна тексттеринин окулушунун ачкычын тапкан чыгаан окумуштуулардын бири. Ал даниялык окумуштуу В.Томсенден кийин эле, руна тексттеринин окулушуна жол ачкан. В.В.Радловдун күч-аракетинин жана изденүүлөрүнүн натыйжасында гана, Орхондогу түрк кагандарына таандык жазуу эстеликтери толук чечмеленген. Окумуштуу орто кылымдардагы уйгурлардын жазма эстеликтерин дагы изилдеген. Айрым учурларда карахандык ойчул, акын, мамлекеттик ишмер Жусуп Баласагындын калемине таандык “Кутадгу биликке” [132] окшогон орток түрк жазма эстеликтерин уйгурларга таандык деген жаңылыш тыянактарга да жол берген.

Н.А.Аристов этнографиялык материалдарды чыгыш булактарына салыштыруу менен орто кылымдардагы түрк элдеринин этникалык тарыхын изилдеген [9,10, 11,180, 181, 182, 183]. Н.А.Аристов учурунда жарыялаган изилдөөлөрү үчүн жүйөлүү сынга кабылгандыгына карабастан, Кыргызстандын орто кылымдардагы тарыхынын маанилүү баскычтарын, кыргыз элинин этногенезинин маселелерин изилдөөгө көп эмгек жумшаган. Бирок, Теңир-Тоолук кыргыздардын түпкү тегин байыркы усундарга байланыштырган көз карашы, илимий чөйрөдө колдоо тапкан эмес.

XIX к-дын аягы – XX к-да чыгыштаануу багытында В.Ф.Минорский, А.З.Валиди (Тоган), М.Ф.Кепрюлю-заде, Ж.Р.Амильтон, К.Э.Босворт, Дж.А.Бойль, И.Кафесоглу, М.А.Кеймен, Ф.Сүмер, О.Туран, К.А.Виттфогель, Фен Цзя–Шен, Г.Дёрфер, Г.Хоффман, А.Хабиби, Ф.Розенталь, Ч.А.Стори, Лю Маоцай, Э.Пулибленк, Абэ Такео, Ханеда Тору, Э.Пинкс, К.Маккерас, П.Голден, Э.Эсин, Р.Данкофф ж.б окумуштуулар изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Алардын катарында орус чыгыш таануучусу В.Минорскийдин изилдөөлөрүнүн өзгөчө баалуулугу бар. Изилдөөчүнүн орто кылымдардагы фарси тилиндеги булактарды англис тилине которуп жарыялашы, чыгыш таануу илиминдеги олутту салым болгон. Ал тарыхый булактардын катарында, В.Минорский илимий түшүндүрмөлөр менен жарыялаган “Худуд ал-аламдын” англисче котормосу, чыгыш таануучулардын бир-катар муундары үчүн маанилүү эмгек катары эсептелген. Бул эмгек бүгүнкү күнгө чейин өз маанисин жоготкон жок.

Түрктөрдүн жалпы эле түрк тилдүү калктардын тарыхын изилдөө 1889-ж. табылып, 1893-ж. окулган Монголиядагы байыркы түрк руна жазууларынын башталат. Бул жазмалар көчмөндөрдүн тарыхынын башка жагын кароого түрткү берип, бай лингвистикалык материалдарды ачыкка чыгарды.

Орус чыгыш таануу мектебинин гүлдөгөн мезгилинин башатында академик В.В.Бартольд турат. Ал изилдөөлөрүндө негизинен араб-перс булактарына таянган. Окумуштуу орто кылымдарга таандык араб-перс булактарынын дээрлик көпчүлүгүн талдап чыккан. Чынында, ал изилдебеген орто кылымдар боюнча булактар жокко эсе. Бекеринен XIX к. аягы – XX к. башындагы орус чыгыш таануу мектебинин өнүгүшүн, анын ысымы менен байланыштырып, “Бартольддун доору” деп аташпаса керек [192,98] Илимпоздун биз карап жаткан тарыхый мезгилди чагылдырган классикалык эмгеги бул “Жети-Суу тарыхынын очерки” деп аталат [22]. Мындан тышкары В.В.Бартольд түрк элдеринин орто кылымдардагы этникалык тарыхынын жана маданиятынын маселелерин өзүнүн фундаменталдык монографияларында, макалаларында, докладдык тезистеринде жарыялаган [191, с. 576-595, 23, с. 17-192, 24, 25, 194, с. 568-569, 192, с. 210-223, 27.]

Борбордук Азиянын тарыхын изилдөөгө зор салым кошкондордун катарына В.В. Бартольддон кийин эле В.В.Радлов, К.Броккельман, К.Г.Залеман, С.Ф.Ольденбург, Н.А.Аристов, Н.Ф.Катанов, Г.Н.Потанин, С.Е.Малов, Э.Бретшнейдер, П.М.Мелиоранский өндүү белгилүү окумуштуулардын эмгектерин атасак болот.

Ал В.В.Радлов, В.Шотт сыяктуу эле орто кылымдардагы кыргыздардын этногенезин Түштүк Сибирлик түрктөрдүн тарыхы менен байланыштырган.

XX к-дын 30-жылдарынан баштап – 1990-жылдардын башына чейин чыгыштаануу багытындагы ар кандай мектептер өсүп чыгып, чоң илимий мекемелерге айланган. Бул мезгил аралыгында Орто Азиянын түрк элдеринин тарыхына байланышкан чыгыш булактарынын котормолорунун жыйнактары басылып чыккан [115, 116]. Борбордук Азиядагы түрк элдеринин орто кылымдардагы тарыхын изилдөөгө А.Н. Бернштам [36, 204, с. 65-68, 200, с. 16-26], С.В.Киселев [76], И.Ю.Крачковский [251], И.И.Умняков [308с.103-131], А.Ю.Якубовский [328, с. 423-443] ,

С.Е.Малов [107, 104]. ж. б. окумуштуулар олуттуу салым кошушкан. Бул мезгилде жарыяланган эмгектер түрк элдеринин тарыхын окуп үйрөнүүдөгү маанилүү булак катары пайдаланылат.

XX к. 30-50-жж. бул мезгилде аталган доордогу түрктөрдүн жана түрк тилдүү элдердин социалдык-экономикалык, саясий, маданий тарыхын чагылдырган негизги эмгектер жарыкка чыккан.

Бул мезгилде археологиялык жана булак таануучулук эстеликтерди изилдөөнүн негизинде бир катар эмгектер жарык көргөн. Бул багытта Кыргызстанда Ак-Бешимде, Кызыл-Сууда, Луговаяда, Таластагы Ак-Төбөдө ж.б. жайларда М.А. Бубнова, П.Н. Кожемяко, Л.Р. Кызласов, Л.П. Зяблин [205, с. 125-144, 41, 244, с. 145-224, 245, 244, с. 53-90, 246, с. 35-41, 247, с. 8-24, 369, 60], Казахстандын аймагында Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич, Т.Н. Сенигова [176, 33-215, 298, с. 50-63, 141], Ысык-Көл өрөөнүндө П.П. Иванов жана Д.Ф. Винник [226, с. 65-99, 207, с. 251-260]. тарабынан көп жылдык изилдөөлөрүн жүргүзүлгөн. Бул изилдөөлөрдүн жыйынтыктары Орто Азиядагы шаарлар жөнүндө А.М. Беленицкая, И.Б. Бентович жана О.Г. Большакованын 1973-жылы чыккан “Орто Азиядагы орто кылымдык шаар” («Средневековый город Средней Азии») деген жалпылаштырылган эмгекте камтылган.

С.Е.Малов (1880–1957) Орто Азия менен Енисейдеги руна жазууларынын түпкү тамырларын издеп, ал жазуулардын кыргыздарга таандык экендигин белгилеген. Ал жазуулар эки аймакка чачырап кеткен кыргыздардын кайсы бөлүгүндө биринчи пайда болгонун аныктабаса да, анын эки тарапта бирдей колдонулушу маанилүү маданий көпүрөнүн ролун аткаргандыгын көрсөткөн [104, 105, 106, 107].

СССРдеги “сенек мезгил” деп каймана аталган учурдан тартып, империя кулаганга чейинки советтик тарыхнаамада Теңир-Тоо жана ага аймакташ жашаган орто кылымдардагы калктардын, өзгөчө Карахандар каганатынын саясий, социалдык-экономикалык, маданий-руханий тарыхын ар тараптуу чагылдырган монографиялар, макалалар жазылып,

диссертациялар коргологон [4, 16, 358, 68, 228, с. 4-48, 229, с. 49-59, 78, 95, 108, 152].

Эрте орто кылымдардагы түрктөрдүн, орто кылымдардагы уйгурлардын жана таңгуттардын тарыхына байланышкан маанилүү изилдөөлөр ар кыл булактардын негизинде ишке ашырылган. Ал эмгектерде аталган мамлекеттердин коомдук-саясий жана чарбалык мамилелерине көңүл бурулган. Алсак, VI-XIII к.к. тарыхый эмгектер жана алардын котормолору мурунку СССР элдеринин тилдеринде басылып чыкты.

Орто кылымдардагы Орто Азиядагы ири мамлекеттик түзүлүштөрдүн тарыхын тереңирээк изилдөө колго алынып, бул багытта монографиялык эмгектер жазылган. Алардын катарында Хорезмшахтардын мамлекетине жана Карахандардын каганатынын тарыхына арналган советтик тарыхнаамадагы мыкты изилдөөлөр жарык көргөн [42, 71].

Биздин теманы изилдөөдө А.Н.Бернштамдын эмгектерине өзгөчө орун таандык [33, 34, 35]. Анын 1955-жылы жарык көргөн “Кыргыз элинин келип чыгышы жөнүндөгү маселелерге”, – деген эмгегинде, Н. Я. Маррдын автохтондук (гр. *autochthones* – жердин алгачкы жергиликтүү жашоочулары) пикирин кескин сынга алып, алгачкылардан болуп: “Орто Азиянын шартында этностук жана маданий жалпылыктар мал чарбачылык менен алектенген райондорго караганда, отурукташкан-дыйканчылык райондорунда эртерээк жана бекемирээк калыптанган...б.а., көчмөндөргө караганда тажиктердин маданиятынын элементтери эрте пайда болгон”, – деп белгилеген. А.Н.Бернштам оюн андан ары улап: “Бирок, бул көчмөндөр башкача жол менен өнүктү дегендик эмес. Ошентсе да, биз азыр бул аймактын кайсы этникалык тобунун түз теги ким болгонун аныктай албайбыз. Согду маданияты өзбектердин маданиятынын калыптанышына эбегейсиз таасирин тийгизген” – деп жыйынтыктаган.

XX к. 1950-70-жылдардын аралыгында орто кылымдардагы түрк элдеринин тарыхын изилдөө маселеси бир топ ийгиликтерге жетишип,

натыйжада бир катар эмгектер жарык көргөн. Алардын катарында маркум авторлор В.В.Бартольд [189, 193]. С.Е.Малов [105]. А.Н. Бернштам [202] жазган эмгектердин жарыяланышынан тышкары, Л.Н.Гумилев [49, 50, 216, с. 32-43, 217, с. 43-48], Е.Кычанов [259, с. 59-65], С.Г.Хмельницкий [310, с. 243-265], Г.Клаусон [330, р.12-17], Д.Габаин [334, р.506-512], Л.Р.Кызласов [253, с. 160-227], С.Г.Агаджанов [175, с.23-28], Л.П.Зяблин [60], А.Н. Зелинский [224, с. 183-185], Н.В.Кюннер [260], Г.П.Супруненко [300,301], В.П.Мокрынин [285, 99-123], Ө.Караев сыяктуу ж.б. окумуштуулардын эмгектери жарык көрүп, алар биз изилдеген мезгилдеги Теңир-Тоодогу элдердин этномаданий байланыштарын талдоодо маанилүү тарыхнаамалык эмгектер катары пайдаланылды.

Байыркы түрктөрдүн тарыхын ар тараптуу изилдөөдө археолог А.Д.Грачтын ойлору баалуу. Анын илимий жолун байыркы түрк рун эстеликтери боюнча адис Д.Г.Савинов уланткан. Кезегинде бул окумуштуунун илимий мурасы Ю.С.Худяков, Д.Савинов, Г.Длужневская, В.Бутанаев, О.Митько, С.Г.Скобелев, С.Г.Кляшторный өндөнгөн белдүү адистер тарабынан уланды.

И.Л.Кызласов “руна” деген сөздүн этимологиясын ачып – “...бул жазуулардын «руна» деп аталып калышынын себебин, алгач ачылганда алар Европалык герман-руна жазуусуна окшош болгондугуна байланыштырууга аракет жасаган. Бирок, окшоштук далилденген эмес, ошентип ал окумуштуулар үчүн гана шарттуу аталыш болуп калган. «Енисей жазмасы» деп аталышынын себеби, Хельсингфорск университетинин профессору И.Р.Аспелин Тува менен Хакасияда болуп, анан 1889-жылы чыгарган «Енисей жазмалары» деген китебинен кийин пайда болгон”, – деп түшүндүргөн [88].

И.Кызласов “Руна жазуусу этностук эмес, мамлекеттик жазуу болгон, аны алгач Байыркы Хакас, андан кийин Чыгыш Түрк каганаты, андан кийин Уйгур мамлекети пайдаланган”, – деп, “...кол менен жазылган руна тамгалары түрк элдеринин жазмасынын согдулардын жазмасын атайылап

бурмалоодон улам келип чыккан же арамей тилдерине тиешеси бар деген гипотезасын” жокко чыгарат [88].

И.Л.Кызласовдун бул тыянагы биздин изилдөөбүздөгү “согду маданиятынын эрте орто кылымдардагы Борбордук Азиядагы “этникалык топтордун маданиятына (айрыкча кыргыздарга таасири тийген, бирок маданиятына уютку болгон эмес) таасирин тийгизген деген божомолубузду дагы бир жолу бекемдейт. Арийне, бул автор өз атасы Л.Р.Кызласовдун жолоюна түшүп, дагы эле Енисей Кыргыз каганаты термининин ордуна Байыркы хакас мамлекети деген туура эмес терминди колдонуп келет.

Тарыхый булактарга сереп салган эмгектердин катарында XX – кылымдын 60-70-жылдарында жарык көргөн Г.П.Супруненкоун [299, с. 70-78, 298], В.П. Мокрыниндин [285, с. 99-123]. 80-90-жылдардагы А.Г.Малявкиндин [110], Н.К.Рерих, Ю.Н.Рерихтин [136, 288, с. 56-63], Э.В.Ртвеладзенин [138], А. Фортенин [332, р. 42-53] ж. б. эмгектери кирет.

А.Н.Зелинский жана В.И.Кузнецовдун эмгектеринде тарыхый божомолдор материалдык маданияттын табылгалары менен бекемделген.

Алардын эмгектеринде, кыргыз жеринде Тибет маданиятынын белгилеринин табылгандыгы жазылган [224, с. 183-185]. Бул Улуу Жибек Жолу аркылуу кыргыз жеринде жашаган калк Тибеттиктер менен өз ара маданий алака-байланыштардын болгондугун далилдейт.

XX к. 90-жылдарынан - XX к. башында жалпысынан бул мезгилдеги изилдөөлөрдүн басымдуулары археологиялык булактарды, эстеликтерди анализдөөнүн натыйжасында жаралган. Бул эмгектерде археологиялык табылгалар, илимий жактан талдоолорго алынган. Алардын катарына 1980-2000-жылдардын аралыгында жарык көргөн Э.Ж.Маанаев [103], В.Я.Бутанаев [206, с.102-125, 43], В.Д.Горячева [212, с. 13-24, 213, с. 169-182, 211, с. 124-137, 338]. К.М.Байпаков [186, с.43-48], Ж.Бактыгулов [187, с. 102-126], С.Г.Кляшторный [237, с. 83-89], С.Худяков [165, 310, с. 137-145. 163, 313, с. 65-75], Ч.Джумагулов [51],

Т.В.Грек [215, с.71-82], П.Н.Кожемяко [247, с.8-24], Е.И.Лубо-Лесниченко [275, с. 4-9, 276, с. 48-51], Б.Я.Ставиский [148], П.Н.Кожемяко [248], Ө.Караев (Өмүркул Кара уулу) [70, 69, 73], Т.Чороев (Т.Чоротегин) [319, с. 204-208, 321, с. 116-117, 323, с. 96-102, 168], А.М.Мокеев [284, с. 209-223, 283], М.Ч.Кожобеков [360], Ч.Турдалиева [153] сыяктуу изилдөөчүлөрдүн эмгектерин кошууга болот.

Бул изилдөөчүлөрдөн Ө.Караевдин эмгектеринин баалуулугу, мазмуну жагынан булак таануучулукка өзгөчө илимий маани бергендиги менен айырмаланып турат[295, с.216-219]. Өмүркул Караев IX–XII к-гы араб-перс булактарындагы кыргыздар жана Кыргызстан тууралуу тарыхый-географиялык маалыматтарды, VI–XIII кк. Енисей кыргыз каганаты, Карахандар мамлекетинин тарыхы (X к. – XIII к. башт.), XIII–XV кылымдардагы Кыргызстандагы мамлекеттик түзүлүштөр, Чагатай улусу, Хайду мамлекети жана Моголстан тарыхы боюнча маселелерди терең изилдеген. Окумуштуу кыргыз элинин этногенези маселелерин изилдөөгө да өз салым кошуп енисейлик кыргыздардын бир бөлүгү Теңир-Тоого IX к-дын экинчи жарымы – X к-да эле көчүп келген деген көз карашты жактаган бир катар илимий макалаларын жарыялаган [173, с.3, 68, 71, 228, с. 56-58, 231, с. 462-484, 177, с. 11-14, 166].

Чыгыш таануучу Тынчтыкбек Чоротегин (Чороев) [166]. Теңир-Тоодогу, Чыгыш Түркстандагы, Моңголиядагы жана Саян-Алтайдагы түрк элдеринин этностук тарыхын жана бул аймактардагы IX – XIII кк. этностук кырдаалдарды мусулман булактарынын негизинде атайын изилдөөгө алган. Автор бул аймактардагы этностук кырдаалдын өзгөрүшүн, Евразиядагы журт которуулардын (миграциялар) толкундарын жазма булактардын маалыматына таянып изилдеп, асыресе Борбордук Азиялык түрктөрдүн жана анын ичинде кыргыздардын жер которуусу жана алардын жайгашуусуна байланышкан өзүнүн илимий тыянактарын чыгарган. Ал орто кылымдарда кездешкен түрк этнонимдерине жана топонимдерине булактаануучулук багытта анализ берген. Изилдөөчүнүн айрым илимий

тыянактары, VIII–XIII кк. Борбордук Азиянын этностук тарыхын жаңыча нукта кароого түрткү берет.

Тарыхчы М.Ч.Кожобеков [171] орто кылымдардагы Енисейдеги жана Теңир-Тоодогу кыргыздардын этносаясий түзүлүшүн алгачкылардан болуп комплекстүү түрдө изилдеп чыккан. Анын эмгектери биздин изилдөөбүздө кеңири сөз боло турган этномаданий байланыштардын өнүгүүсүнө түздөн-түз таасир берип шарттаган саясий кырдаалдын маселелерин тактоодо абдан пайдалуу көмөк түзүп берди [360, 73, с. 41-66].

Изилдөөлөрдүн жалпы мүнөзү боюнча бул мезгилде, этнографиялык-археологиялык бай табылгаларга негизделген олуттуу теориялык жыйынтыктарды чыгарды десек болот.

2000-жылдардан кийин дагы, орто кылымдардын тарыхынын маселелерин чагылдырган бир катар изилдөөлөр жарык көргөн. Бул мезгилде Кыргызстандын орто кылымдардагы саясий жана этностук тарыхынын маселелерин айкалыштырып изилдөөгө аракет жасашкан О.Каратаев [74, 75, 359], С.Г.Кляшторный [237, с.83-89, 238, с. 12-19, 79], К.Маттео [331], А.Бисенбаев [38], А.М.Мокеев [123], Э.Ж.Маанаев [100], Решат Генч [137], С.К.Алымкулова [8], Т.Чоротегин [167] чет өлкөлөрдө Болот Кумеков, Карл Байпаков [18], Сатай Сыздыков [352], Жаркын Турсун [349], Аблет Камалов [65] сыяктуу аалымдардын эмгектерин айтуу абзел.

А.М.Мокеев монографиялык изилдөөсүндө кыргыз элинин этногенезиндеги Алтай мезгилин дыкат изилдеген. Окумуштуу кыргыздардын кимак-кыпчак, тогуз-огуз жана карлук уруулары менен болгон этномаданий алакаларына токтолуп, жаңы калыптанган “кыргыз” этносаясий бирикмесинин XV к. кийин Теңир-Тоого карай жылышын өз аргументтери менен тастыктоого аракет жасаган. Анын монографиясында Теңир-Тоолук кыргыздардын эл болуп түзүлүшү, дуалдык этносаясий бирикмесинин калыптанышы, алардын исламды кабыл алышы сыяктуу кыргыз тарыхнаамасынын талаш-тартыштарды жаратып келген

маселелери изилденген [123, 174, с.40-42]. Арийне, анын кыргыздар кечирээк эле Алтайдан журт которуп келген деген көп жылдан бери туткан пикирине каршы профессор Ө.К.Караев [173], Ю.С.Худяков [164, 162], В.Я.Бутанаев, Т.К.Чоротегин [320, с. 157-195], М.Ч.Кожобеков [82], О.Каратаев, А.Кылычев, Т.Акеров жана башка авторлор өздөрүнүн атаандаш концепцияларын сунуштап, Енисей кыргыздарынын бир бөлүгү Теңир-Тоо аймагына Улуу Кыргыз дөөлөтү маалында (IX к. ортосу – X к. башы) эле келгендигин булактарга таянып тастыкташканын да белгилей кетүү абзел.

Кыргызстандын байыркы жана орто кылымдардагы көчмөндөрдөгү саясий бийликтин өнүгүшү, башкаруу жана бийлик структурасы жөнүндөгү маселелерге Т.Д.Джуманалиев монографиялык изилдөөлөрүндө кеңири токтолгон [52]. Т.Акеров изилдөөсүндө тарыхый булактарга таянып, тарыхый булактардагы маалыматтарды кайрадан талдап чыгып, байыркы жана орто кылымдардагы кыргыз тарыхынын маселелерине жаңыча көз караштарды жана толуктоолорду киргизгенге аракет жасаган [5]

Соңку мезгилде кыргыз тарыхынын этномаданий маселелерин изилдөөгө О.К. Каратаев алгылыктуу салым кошууда. Илимпоз монографиялык изилдөөсүндө [74, 75, 259] кыргыз элинин Алтай, Тува, Хакас элдери менен болгон этномаданий байланыштарын терең изилдеп, кыргыздардын түпкү этникалык башатынын аталган элдер менен тыгыз байланышта өнүккөндүгүн белгилеген. Автордун байыркы жана орто кылымдарда Теңир-Тоо, Борбордук Азия, Алтай, Түштүк Сибирь аймактарына чейин таркаган кыргыз этносунун башка уруулар менен болгон этномаданий байланыштары, улуттук тарыхнаамадагы атайын кеңири жана ар тараптан изилденген эмгектерден болуп калды [232, с. 106-114, 235, с. 52-55, 233, с. 30-33].

С.К.Алымкулованын [8] эмгегинде кыпчак этносунун калыптануу баскычтары, жалпы эле түрк тилдүү элдердин тагдырын чечкен этносаясий

процесстерге жана орто кылымдардагы тарыхый окуяларга кылдат сереп салынган.

Көп кылымдарды өзүнө камтыган түрктөрдүн маданий-тарыхый жана аймактык жалпылыгы, адамзат тарыхында белгилүү орун алып, ал өз кезегинде дүйнөлүк цивилизацияда терең из калтырган. Дээрлик 2 миң жылдан ашык убакытты ээлеген түрк маданияты, өзүнүн өнүгүү тарыхына ээ болуп, кийинчерээк Евразия континентинин эбегейсиз зор аймагына тараган. Автор евроцентристтик теориянын көп мезгилдер бою үстөмдүк кылып турушу, жалпы эле көчмөндөр маданиятына көңүл бурулбай, бааланбай келишине алып келгендигин белгилейт [8].

Профессор А.М.Кылычев Теңир-Тоодогу XIV–XV кылымдардагы этностук-саясий кырдаалды фарсы жана башка жазма булактардын негизинде ар тараптуу иликтеген [361]

Т.Чоротегин Махмуд Кашгаринин (Барскани) эмгеги тууралуу изилдөөсүндө [167] айтылуу “Дивану лугати т-түрк” сөздүгү (1072–1077-жж.) Теңир-Тоону, Борбордук жана Ички Азияны, ошондой эле Сибир, Эдил Урал, Чыгыш Европа жана Жакынкы Чыгышты байырлаган ар кыл түрк элдеринин этномаданияты, тилдери жана тарыхы боюнча көөнөргүс булак экендигин баса белгилеген. Чынында эле Карахандар каганатынын доорунун чыгаан энциклопедист-окумуштуусу Махмуд Кашгари түркология илимине негиз салып, аны жалпы мусулман дүйнөсүнүн эң бийик сересине чыгарган.

Карахандар доорундагы саясий бийликтин өнүгүү процесси Т.Д.Джуманалиевдин эмгектеринде кеңири талданган [52]. Анын авторлугу менен жарык көргөн Кыргызстандын байыркы жана орто кылымдардагы тарыхынын булактары боюнча хрестоматия аталган мезгилдер боюнча булак таануунун илимий базасын кенейтүүгө тийиштүү салым кошту [54].

Изилденип жаткан доорду камтыган жаңыча жалпылама эмгектердин арасында тарых илимдеринин доктору, профессор Ташманбет Кененсариевдин да алгылыктуу эмгеги бар [236, с. 27-69].

Аталган эмгектер менен катар биз изилдеген доорлордун социалдык, саясий жагын чагылдырган өз алдынча изилдөөлөр бар. Бул багыттагы эмгектерди тематикасы боюнча жалпысынан шарттуу түрдө: археологиялык жана этномаданий багыттагы изилдөөлөр деп классификацияласак болот.

Экөөнү салыштырганда бул доордун тарыхынын археологиялык аспектин ачкан изилдөөлөр арбын экендиги ачык көрүнөт. Муну жалпыланган эмгектерден баштап тарых илиминин бул тармагы боюнча изилдөөлөрү менен таанылган Л.Р.Кызласов [369], Ф.Х.Арсланова [12], В.Д.Горячева [211, с. 124-137, 212, с. 13-24, 213, с. 169-182], Т.В.Грек [215, 71-82], А.Н.Зелинский [224, с. 183-185], Л.Б.Зяблин [60], П.Н.Кожемяко [247, с. 8-24, 248, с. 90-104], Е.И.Лубо-Лесниченко, Г.Л.Семенов [276. С.48-51] ж. б. эмгектери айгинелеп турат.

Биз изилдеп жаткан доорлордогу этномаданий мамилелердин өнүгүү жагдайларын О.К.Каратаев [232, 233, 234, 235], казак археологу К.М.Байпаков [186, с.43-48], кыргыз тилчиси Ч.Жумагулов [51], ж.б. изилдешкен. Изилденип жаткан теманын айрым аспектилери Г.А.Анорбаеванын [354] диссертациялык изилдөөсүндө орун алган.

Диссертациялык иштин үчүнчү бабында коюлган милдетти аткарууда Т. Джуманалиев түзгөн хрестоматиялык эмгек чоң көмөк көрсөттү [54]. Теңир-Тоонун байыркы жана орто кылымдардагы көчмөндөрүндөгү саясий бийликтин эволюциясы, саясий-социалдык түзүлүштүн өнүгүшү, жалпы эле мамлекеттик бийлик институттарынын өнүгүү маселелери Т.Д.Джуманалиевдин эмгектеринде системалуу изилденген [52].

Казак изилдөөчүсү А.Бисенбаевдин эмгеги VIII–XII к.к. Борбордук Азиядагы мамлекеттердин, элдердин башка аймактар менен болгон соода-экономикалык мамилелерин изилдөөгө арналган. Ал ошол доордо күч

алган Улуу Жибек жолу чөлкөмдөрдүн өз ара соода-экономикалык мамилелерин гана өнүктүрбөстөн, маданияттарды да өз ара байыткандыгын көптөгөн фактылар жана аргументтер аркылуу далилдөөгө аракеттенген [38].

Өзбекстанда да алгылыктуу эмгектер жарыяланды. Маселен, ташкендик илимпоз Гайбулла Бабаяров түрк тамгаларын иликтеп, андан тышкары Согд аймагындагы түрк-согду карым-катнаштары боюнча жаңы иликтөөсүн жарыялады. Анын оюнча, айрым Согду шаар-мамлекеттеринде түрк тектүү сулале (династия) башкарган учурлар да болгон [184, с. 123-134]. Булак таануучу Шамсутдин Камалуддиновдун Согдунун тарыхый географиясына байланыштуу жазма булактар жөнүндө изилдөөсү да көңүлгө аларлык эмгек [66].

Биз жапон, корей жана кытай тилдеринде жарыяланып жаткан заманбап эмгектерди изилдей албаганыбызды мойнубузга алабыз. XX к. акыры – XXI к. башында Ыраакы Чыгышта да согду-түрк тарыхый мамилелерине жана түрк этногенезине байланыштуу алгылыктуу эмгектер жарык көрүп жаткандыгы шексиз.

Маселен, Жапониянын илимпоздорун алалык. Согдулуктардын түрктөргө жана кытайларга (ханзуларга) тийгизген таасирлери тууралуу соңку изилдөөлөрдүн бири – Жапониянын Сока университетинин профессору Тошио Хайашиге таандык. Анын оюнча, Кытайдын Ганьсу сыяктуу түндүк-батыш аймактарына согдулуктар б.з. V кылымдын ортосунан тартып эле келе башташкан. Теги согдулук болгон Ан Туген деген киши кытайлыктардын элчиси да кызматын аркалаган жана б.з. 577-жылы өлгөн. Тошио Хайашинин божомолуна караганда, Ан Тугендин ата-бабасы Батыш Борбордук Азиядан Түндүк Вей падышалыгына б.з. 450-жылдан мурдараак, 430-жылдардын ичинде көчүп келген сыяктуу [337].

Ал эми Батыштагы соңку булак таануу жаатындагы кызыктуу эмгектердин бирин америкалык синолог Майкл Дромпп жүзөгө ашырган.

Ал Уйгур каганатына жана түрк калктарына байланыштуу изилдеген кытай жазма булактарынын даректик мааниси чоң [333].

Профессор Питер Голден болсо жалпы түрк этносторунун жана мамлекеттеринин этностук жана саясий тарыхы боюнча заманбап жалпылама эмгек жарыялаган [336].

Биздин изилдөөнүн негизги маселеси катары түрк-согду синтезинин Теңир-Тоо аймагындагы этностук процесстерге тийгизген таасирин изилдөөдө италиялык окумуштуу К. Маттеонун эмгегинде эске ала турган кызыктуу жагдайлар бар [331]. Бир катар изилдөөчүлөр бүгүнкү күнгө чейин түрк-согду синтези Теңир-Тоо, Алтай аймактарынын аралыгында гана таасири бар деген ой менен чектелип келишкен. Ал эми К.Маттео бул маданияттын ички Кытай, Корея, Жапон мамлекеттерине чейин тийгизген таасирин көрсөтүүгө аракет кылган. Анын пикири боюнча согду компоненти азыркы чыгыш маданияттарына мурдатан эле аралашып, коомдук турмуштун ар түрдүү катмарларына сиңип, кезегинде аны байытып келген.

Изилденген тема жаатында Түркияда да арбын эмгектер жарык көргөн жана жарык көрүүдө. Маселен, бир учурда Кыргыз-Түрк Манас университетинин ректору да болуп иштеген түркиялык профессор Решат Генч [137] жарыялаган Карахандар каганаты тууралуу эмгектер алгылыктуу. Алардын бири кыргыз тилине да которулган.

Жалпысынан алганда, VI–XII кылымдардагы саясий-этностук процесстер жана этностордун калыптануу доорлору, саясий системалардын өзгөрүү динамикасы жөнүндө изилдөөлөрдүн арбындыгына карабастан, тарыхтын биз карап жаткан мезгилдери алигиче комплекстүү түрдө изилдөөгө алына электигин белгилейбиз.

2 – БАП.

МАСЕЛЕНИ ИЗИЛДӨӨНҮН БУЛАКТЫК НЕГИЗИ, ОБЪЕКТИСИ, ПРЕДМЕТИ ЖАНА ИЗИЛДӨӨ ЫКМАЛАРЫ

2.1. VI – XII кк. түрк тилдүү жана башка калктардын этномаданий, этносаясий байланыштарынын тарыхынын негизги булактары

Борбордук Азияны, анын ичинде Теңир-Тоону орто кылымдарда байырлаган элдердин тарыхы кызыктуу жана татаал мезгилдерди камтыйт. Анын катарында Кыргызстандын орто кылымдардагы тарыхын чагылдырган жазма булактардын өзүнө тиешелүү өзгөчөлүктөрү жана кыйынчылыктары бар. Ал мезгилдерде чөлкөмдүн өзүнө таандык тарыхнаамалык (*тарыхжазуучулук, историографияга таандык*) эстеликтери анча көп болбогондуктан, Теңир-Тоону байырлаган кыргыздар жана башка калктар жөнүндөгү маалыматтар ар түрдүү тилдеги жазма эстеликтерде гана сакталып калган [62, 63]

Ошондой болсо да VI–XII кк. Теңир-Тоодогу түрк тилдүү калктардын тарыхын изилдеп үйрөнүү үчүн булактык база бар. Алгач белгилеп кетүүчү жагдай, биз диссертациялык ишибизде буга чейин орус тилине которулган чыгыш жана айрым батыш булактарын системалаштырып колдондук.

Өз учурунда В.В.Бартольд «түрк тилдүү калктардын тарыхын изилдөө үчүн түрколог болуу жетишсиз, каралган маселенин алкагына

жараша синолог, арабист же иранист болуу зарыл» [195, с.454-465], – деп белгилеген. Аталган доорлорду изилдөөнүн жазма булактарына байыркы түрк-руна тексттери жана кытай, араб, перс, согду, сириялык, тибет булактары кирет. Теңир-Тоонун орто кылымдардагы түрк тилдүү элдеринин социалдык, саясий, маданий тарыхына изилдөөдө *Византиялык жазма эстеликтердин* булактык мааниси чоң. Түрктөр тууралуу адепки маалыматтар Византиялык автор *Проконий Кесарийликтин* (болжолу 500-565-жж.) –“Истории войн римлян с персами, вандалами и готами” – “Римдиктердин перстер, вандалдар жана готтор менен согуштарынын тарыхтары” деген эмгегинде учурайт[96]. Аталган булакта Борбордук Азиядагы хун-эфталиттеринин борбордук азиялык башка түрктөрдү басып алуусунун алдындагы доорду сыпаттаган тарыхый-этнографиялык мүнөздөгү бир катар баалуу маалыматтар кездешет.

Византиялык *Менандр (Протектор)* (VI к. ортосу) тарабынан толук сакталбаган “История” – “Тарых” аттуу эмгек жазылган (557-585 жж. мезгилдерди камтыйт) [121, 159]. Автор, Византиянын Улуу Түрк каганаты менен болгон тышкы байланыштарын жакшы билген. Аталган булакта византиялык Земархтын (568 ж.) Батыш түрк каганы Дизабулга (Истеми) барган элчилиги жана 576-жылга чейинки эки тараптын мамилелеринин өнүккөндүгү жөнүндөгү баяндамалар камтылган. Бул эмгектеги түрктөрдүн каада-салттары жөнүндөгү маалыматтар дагы булактын баалуулугун арттырат.

Византиялык булактарда негизинен IV к-дан – VII кылымдын ортосуна чейинки мезгилдердеги түрк жана башка элдер жөнүндөгү учкай маалыматтар сакталып калган[39, 40].

Батыш түрктөрү жөнүндөгү маанилүү маалымаатар *армян* жана *сирия* тилиндеги булактарда кездешет. Иоанн Эфесскийдин (507-586-жж.) баянында (хроникасында) 572-585-жж. окуялар камтылган. Мындагы маалыматтар Менандрдын аңгемеси менен кошумчаланып, Земархтын түрк каганы Истемиге барган элчилиги кеңири сүрөттөлүп берилген [40].

Батыш түрктөрүнүн саясий тарыхы боюнча учкай маалыматтар армян епископу Себеостун (белгилеген VII к.) китебинде баяндалат[61].

Моисей Каганкатвацинин (Дасхуранци) “История агван” – “Агван тарыхы” аттуу эмгегинде, VI–X кк. окуялар баяндалган. Маанилүүсү VII к. баш чендериндеги Византия, Иран жана Түрк каганатынын ортосундагы мамилелер камтылган.

Батыш түрктөрү жөнүндөгү айрым маалыматтар VII кылымдан баштап, “Армян географиясы” – “Ашхарацуйц” деп аталган эмгекте кездешет [150].

Эрте орто кылымдардагы Борбордук жана Орто Азиянын элдеринин тарыхын окуп үйрөнүүдө Кытай даректери маанилүү булак болуп саналат. Кытайдын бардык тарыхый жылнаамалары императордун сарай кызматкерлери тарабынан түзүлүп, мазмууну боюнча бир кылка кытайжактоочулук (китаецентризм) багытта жазылган. Кытайдын тышкы саясий кызыкчылыктарынан улам, даректерде коңшу жашаган калктардын саясий институттары, адеп-ахлагы, каада-салты, турмуш-тиричилиги, маданияты жөнүндөгү маалыматтарга кеңири орун берилген.

Кытайдын гүлдөп өнүккөн мезгили Суй (581-618-жж.) жана Тан (618-907-жж.) династияларынын (сулалелеринин) дооруна туш келип, тескерисинче бул мезгилде Түрк каганатындагы ички чыр-чатактар ырбап, натыйжада мамлекет Чыгыш жана Батыш болуп экиге бөлүнгөн учур болгон. Бул мезгилдеги окуяларды чагылдырган маанилүү булактарга “Тан династиясынын эски хроникасы”, “Тан династиясынын жаңы хроникасы”, ”Улуу Тан династиясынын мезгилиндеги Сюань Цзяндын Батыш өлкөлөрү жөнүндөгү жазмалары” кирет [44]. Бул мезгилдердеги тарыхый булактар бир беткей мүнөздө жазылгандыгы менен айрымаланат.

Алсак, “Тан династиясынын эски хроникасы” – “Цзю Тан шу” эмгеги Лю Сюн (941-945 жж.) баштаган сарай тарыхнаамачылары тарабынан түзүлгөн. Эмгектин “Географиялык трактаттар” деген экинчи бөлүмүндө, Тан империясынын Чыгыш Түркстанды жана Теңир-Тоону басып алууга

жасаган аракеттери жөнүндө маалыматтар камтылган. Батыш түрктөргө арналган бөлүмүндө Батыш Түрк каганатынын жана түргөштөрдүн саясий тарыхы чагылдырылып, аны менен катар маанилүү тарыхый-этнографиялык маалыматтар берилген. Анда мамлекеттин экономикасы, “он ок түрктөрүнүн” калкынын курамы жана саны, алардын жайгашуусу, көчүп-конуу процесстери баяндалган [139].

“Синь Таш Шу” (“Тан династиясынын жаңы хроникасы”) XI к. биринчи жарымында атайын комиссия тарабынан түзүлгөн. Хрониканын географияга арналган бөлүмүндө Цзя Дандын (730-805-жж.) элчилик байланыштарынын жол-каттамдары жөнүндө маалыматтар берилген. Бул жолдун бешинчи каттамы Турпандан чыгып Бедел ашуусу аркылуу Орто Азияга, Борбордук Теңир-Тоого, Ысык-Көлгө, Чүй, Талас өрөөндөрүнө чейин жеткен [127].

“Улуу Тан династиясынын мезгилиндеги Батыш өлкөлөрү жөнүндөгү жазылмаларда” (“Да Тан Сиюй цзи”), будда зыяратчысы Сюань Цзандын Индияга жасаган саякатына арналып, 646-жылы жазылган. Мында 34 өлкө тууралуу маалыматтар менен бирге Түндүк Теңир-Тоонун шаарлары да эскерилген. Сюань Цзан Суяб, Невакет, Талас шаарлары аркылуу өтүп Теңир-Тоонун калкынын жашоо тиричилиги, үрп-адаты, каада-салты тууралуу баалуу маалыматтарды жазган [61].

Кытайдын Борбордук жана Ички Азия этностору (анын ичинде кыргыздар, уйгурлар ж.б.) жөнүндөгү географиялык, этнографиялык ж.б. маалыматтары моңгол дооруна чейинки мезгилде андан ары кеңейген [333]. XI к. биринчи жарымында Кытайдын түндүк жерлери кидандар, ал эми XII к. чжурчжэндер тарабынан басылып алынган.

Орто кылымдардагы Кытай тарыхчылары Теңир-Тоонун жана ага аймакташ жашаган элдердин тарыхын, өсүп-өнүгүү деңгээлин так жана кылдат чагылдырганга аракет жасашкан. Тан сулалеси өкүм сүргөндөн (618-907-жж.) баштап, Сун сулалесинин (960-1279-жж.) тушуна чейинки булактарда, Борбордук Азиядагы ар кайсы түрк-моңгол элдеринин тарыхы

боюнча маалыматтар арбын кездеше баштаган. Кытайдын империялык идеологиясынын таасиринен улам, коңшу жашаган элдерге карата саясий кызыкчылыктардын кыйла жогорулашы да, буга түрткү берген [261, с.3-12].

Борбордук Азия анын ичинде Теңир-Тоонун түрк тилдүү калктары туурасында географиялык, этнографиялык жана башка маалыматтар көбөйгөн сайын, алардын ар биринин тарыхы боюнча ырааттуу, өз-өзүнчө кабарлар топтоло баштаган. Алардын катарында кыргыздардын тарыхын өзүнчө сыпаттап көрсөткөн Юэ Шинин (X к.) «Тайпин хуаньюй цзи» аттуу эмгегин айтсак болот. Анын 199-бабындагы «Кыргыздар тууралуу маалыматта» жана Оуян Сюнун (XI к.) «Синь Тан шу» эмгегинин 217-бабындагы «Кыргыздар жөнүндө кабарларда» өз мезгилине таандык жеткиликтүү маалыматтар киргизилип, алардын саясий тарыхынын айрым жагдайлары боюнча концептуалдуу маселелер козголгон [93, 8 б].

Өз кезегинде бул тарыхый баяндар, көп жагынан Ли Дэюйдун «Хуйчан ипинь цзи» (IX к.) аттуу эмгегине жана «Цзю Тан шу» (X к.) аттуу расмий жылнаамадагы маалыматтарга негизделген. Ал эми Ли Дэюй да кыргыздар тууралуу жазганда мурунку Хань сулалесинин -«Ши цзи» (б.з.ч. II к.), «Цянь Хань шу» (I к.) жазмаларын, кийинки расмий жылнамалар «Сань го чжи» (III к.), «Хоу Хань шу» (V к.), «Чжоу шу», «Бей ши», «Суй ши» жана Ду Юнун «Тун Дянь» (IX к. баш.) сыяктуу эмгектерди пайдаланган. Ли Дэюйдун эмгегинде кыргыздардын кытай династиясы менен туугандыгын тааныган кытай императорунун кыргыз каганы менен кат алышканы тууралуу уникалдуу маалыматтар кездешет [260, с.12].

Ли Дэюйдун эмгеги менен бир катарда, атактуу географ жана энциклопедист Дуань Чэншинин ошол эле убакта жазылган «Юян цза цзу» (860-ж.) аттуу эмгегине токтолуу зарыл. Аталган эмгекте кыргыздардын Теңир менен инектин байланышынан улам келип чыкканы тууралуу

мифтик кайталангыс маалымат келтирилген. Мындай маалымат андан соң бөлөк бир дагы Кытай булагында кездешпейт.

Сун сулалеси (960-1279-жж.) тушундагы «Сун тарых таржымалы» деп аталган доор Кытай тарых жазмасында айрыкча орунда турат. Оуян Сюнун жогоруда эскерилген «Синь Тан шу» жана «Синь Удай ши» деген эмгектеринен тышкары, XI кылымда жазылган «Цэфу юаньгуй» (1005-1013-жж.) энциклопедиясы менен Сыма Гуандын (1066-1085-жж.) «Цзычжи тунцзянь» хроникасында да Теңир-Тоо калктары жөнүндө маалыматтар кездешет.

Б. з. I миңинчи жылдыгында түрк уруулары мекендеп турган аймактарда табылган руна, уйгур, араб жазуусундагы тексттер өзгөчө баалуулукка ээ. Байыркы түрк жазуу эстеликтери ошол мезгилдеги түрк коомунун социалдык, этникалык, маданий процесстери жөнүндө так маалыматтарды берет. Булактык базасы жагынан өтө баалуу байыркы түрк тексттери Моңголиянын аймагынан табылган. Енисейде жана Таласта табылган түрк-руна жазуулары дагы түрколгия багытында жаңы ачылыш катары эсептелип, булактаануудагы маанилүү эстеликтерден болуп калды.

Енисейдеги эпитафиялык эстеликтер XVIII к. 20-жылдарында окумуштуулар Д.Мессершмит, И.Страленберг ал эми орхон эстеликтери 1889-ж. орус изилдөөчүсү Н.Ядринцев тарабынан ачылган.

Моңголиянын аймагындагы ар кандай мезгилдерде табылган Култегинге (732-ж.), Билге каганга (735-ж.), Тоньюкукка (болжолу 716-ж.) тургузулган эстеликтер, Онгин жазуусу (731-ж) сыяктуу жана башка орто кылымдын жазуу мурастарына орусиялык С.Г.Кляшторный, казакстандык Н.Базылхан, кыргызстандык Н.Усеев ж.б. адистер булактаануучулук түшүндүрмө берген [78, 349, 154, 350, p. 145-151].

Култегинге, Билге каганга, Тоньюкукка арналып жазылган эстеликтерде [351] Чыгыш Түрк каганатына тиешелүү маалыматтардан сырткары Батыш Түрк каганатынын тарыхына байланышкан окуялар жазылган. Бул тексттерде батыш түрк каганы Истеминин ата бабасы, анын

жүрүштөрү, каганаттын кулоосунун себептери жөнүндөгү маалыматтар жана ортоазия менен байланышкан айрым топонимдер кездешет. Эстеликтердеги “он ок эли”, карлуктар, түргөштөр, Жети-Суудагы согдулуктардын эскерилиши жана алар жөнүндөгү маалыматтар Теңир-Тоонун тарыхы үчүн маанилүү.

Енисейде, Тувада, Хакасияда табылган 150 дөн ашык руна сымал жазуулардын көпчүлүгү VIII–XII кк. таандык. Алар кыргыз төбөлдөрүнүн көрүстөндөрүнүн жанынан табылган. Бул жазуулар орхон тексттерине караганда кыска болуп, аларда тарыхый окуялар өтө кыска баяндалат.

Азыркы соңку мезгилде Талас өрөөнүнөн табылган 11 анча чоң эмес эпитафиялык руникалык тексттер бизге белгилүү. Талас эпитафиялары “кара уруудан” чыккан түргөш каганы Сулук Чабыш-чор жана анын баласынын (716-740-жж.) бийлик кылган мезгилдерине таандык. Эпитафия Сулук негиздеген “кара түргөштөр” башында турган жергиликтүү династия бул чөлкөмдү башкарып тургандыгын далилдейт. Ал эми жалпысынан Талас өрөөнүндө 200дөн ашуун байыркы руна сымал жазуу эстеликтери катталган [222, - 410 б].

Батыш Теңир-Тоонун маданий турмушун жана анын тарыхый географиясын чагылдырган уйгур арибиндеги манихейлик жана буддалык мазмуундагы бир нече баалуу тексттер белгилүү.

Байыркы уйгур жазуусунда үзүндүлөрү сакталып калган “Ики йылтыз ном” (“Эки уңгунун ыйык китеби”) (Священная книга двух основ) деп аталган манихейлик текст 1904-1907-жж. А. фон Лекко тарабынан Турпандан табылган. Бул жазууда Жети-Суунун кээ бир шаарлары жана чигилдерден чыккан башкаруучулары жөнүндө маалыматтар эскерилген [131, с. 85-87]

Терхин жазуусу (756-ж.) 1969-1970-жж. советтик жана моңгол окумуштуулары тарабынан табылган [130, 351]. Аталган булак, карлуктардын Жети-Сууга жер которуу мезгили тууралуу бизге белгилүү маалыматтан айырмаланат. Бул жазууда алда канча эрте мезгилди

көрсөткөн маалыматтар кездешет. Алсак аталган эстеликте алгачкы жолу “ягма” этноними эскерилет. Белгилүү болгондой ягмалар, кийинки араб-перс булактарында Карлук жана Карахандар мамлекеттеринин түзүлүшүндө жана өнүгүшүндө башкы ролду ойногон.

Согду жазуу эстеликтеринде түрк-согду алакалары жөнүндөгү баалуу маалыматтар камтылган [294, -176-188 б]. Мындай маалыматтар Согдиянын (Заравшан жана Кашка-Дарыя өрөөндөрү) өзүндө табылган документтер менен бирге, Борбордук Азияда жана Жети-Сууда учураган согду эпиграфиялык эстеликтеринде кездешет.

Бугут жазуусу (581- жана 583-жж. аралыгында жазылган) Борбордук Моңголиядагы Бугут (Бугу-Кокту) деген коктуда табылган. Согду тексти аска таштын үч кырына чегилген [99]. Бул текст Биринчи Түрк каганатынын дооруна таандык жана анын аймагынан алгач учураган бизге белгилүү бирден-бир согду алфавитиндеги жазма булак. Бугут жазмасы эрте мезгилдердеги түрк-согду алакаларын чагылдырган эстелик гана болбостон [77, с. 32-33, 49-53] байыркы түрктөрдүн жазма маданиятынын башаты да болуп саналат.

Пенжикенттин башкаруучусуна таандык архив документтери (VII к. аягы – VIII к. башы) Зеравшан дарыясынын жогорку куймасындагы Муг тоосунда жайгашкан орто кылымдарга таандык сепилдин калдыктарынан 1932-1933-жж. табылган [355].

Бул эстелик Согдунун чарбалык-экономикалык, социалдык түзүлүшүн ар тараптан чагылдырган ар түрдүү жазмалардан, кызматка байланышкан кат алышуулардан, эсеп-кысап чыгарган тексттерден, түзүлгөн контракттардан жана башка документтер турат. Аталган эстеликте түрктөргө таандык бийлик наамдары, титулдары жана Жети-Суудагы шаарлардын аталыштары, согдулуктар менен түргөштөрдүн 717-718-жж. арабдарга каршы аскердик ынтымак түзүүгө жасаган аракеттери тууралуу маалыматтар кездешет.

Жети-Суунун согду текстери ар кандай мезгилдерде археологиялык казуулардын учурунда аска таш бетинен, чегилген тыйындардан жана карапага түшүрүлгөн жазуулардан табылган. Табылгалардын көпчүлүгүн изилдөөчүлөр көп жылдар бою байыркы уйгур тилине таандык деп эсептеп келишкен [61, с. 60]. В.А.Лившиц бул жазууларды 1973-1975-жылдары терең иликтеп, анын согдулуктарга таандык экендигин далилдеп чыккан. Бул жазуулардан Жети-Суунун VIII – IX кк. диний абалы жөнүндө бир катар маалыматтар кездешет.

Көлөмдүү согду жазуулары Талас капчыгайынын Кулан-Сай жана Терек-Сай (X-XI к. башы) аскаларынан табылган. Бул жазууларда манихей же христиан динине байланышкан эркектердин жана аялдардын аттары, ак сөөк түрк төбөлдөрүнүн титулдары көрсөтүлгөн.

VIII к-дан – XIII к. башталышына чейинки араб-фарси тилиндеги булактарда, орто кылымдардагы Теңир-Тоодогу жана ага чектешкен жерлердеги карлуктар, чигилдер, огуздар, кимак-кыпчактар, сыяктуу күчтүү мамлекеттик жана уруулук бирикмелердин аймакка үстөмдүк кылуу үчүн ири күрөштөрү чагылдырылган. Аталган булактарда Орто Азиянын, Чыгыш Түркстандын элдери жөнүндө баалуу тарыхый-географиялык жана этнографиялык маалыматтар камтылган.

Араб тилиндеги тарыхый жана географиялык эмгектерде араб маданиятынын таасири жеткен аймактарда жашаган мамлекеттер жана анда жашаган калктар жөнүндө орунттуу маалыматтар кездешет [358, 68, 87]. Исламдын биринчи кылымынан моңгол жапырыгына чейинки мезгилде Орто Азия жана ал аймакта жашаган калктар жөнүндөгү маалыматтар араб тилинде жазылган. X к. баштап Орто Азиянын маданий турмушунда фарсы тилинин ролу жогорулап, араб тилинде жазылган эмгектер фарсы тилине которулат. Алсак, ат-Табаринин “Тарыхы”, Наршахинин “Бухаранын тарыхы”, ал-Истахринин “Масалик ал-мамалик”, ал-Утбинин “Тарих ал-Йамини” эмгектери фарсы тилинде да сакталып жетти [67, с. 3]. Ал эми “Худуд ал-аалам” эмгеги фарсыча жазылган [368].

Теңир-Тоого байланышкан алгачкы маалыматтар Тамим ибн Бахрдын (VIII к. экинчи жарымы) эмгегинде эскерилип, анда Жогорку Барскандын (Ысык-Көл) аймагында сегиз шаардын болгондугу баяндалган.

Ибн Хордадбехтин (болжол менен 820-912-жж.) “Китаб масалик ва-л-мамалик” (“Мамлекеттердин жолдорунун китеби”) аттуу географиялык эмгегинде [157] азыркы Кыргызстандын аймагындагы калктуу жерлер, соода жолдору жана алардын ортосундагы аралыктарды белгилеген маалыматтар учурайт [251]. Андан сырткары Жети-Сууда жана Теңир-Тоодо жашаган түрк элдеринин аттары берилген [371, с. 46-53].

Ибн ал-Факихтин (IX-X кк.) “Китаб ал-булдан” (“Өлкөлөрдүн китеби”) аттуу эмгегинде, Орто Азиядагы мамлекеттердин жана түрк ээликтеринин саясий түзүлүшү, алардын калкынын курамы, диний ишенимдери тууралуу маалыматтарды берген. Автор шаарларды жана калк жашаган айыл-кыштактардын координатын белгилөө менен алардын ортосундагы аралыктарды көрсөтүп өткөн [67].

Кудама ибн Джафар (X к. биринчи жарымы) “Китаб ал-харадж” (“Жер салыгы жөнүндөгү китеп”) деген эмгегин жазган. Автор анда Кыргызстандын аймагындагы шаарлар жана алардын ортосундагы аралыктарын көргөзүп, Чүй өрөөнүнүн географиясына тиешелүү кээ бир маалыматтарды белгилеген [372, с. 54-73].

Ал Истахри (X к.) “Китаб масалик ва-л-мамалик” (“Мамлекеттердин жолдорунун китеби”) [69, с.36] аттуу эмгегинде, Орто Азиянын ошондой эле Фергана өлкөлөрүнүн, элдеринин, урууларынын чек аралары, соода-сатык мамилелери, кол-өнөрчүлүгү жөнүндөгү кыйла так маалыматтарды берген. Жалпысынан анын эмгеги, Жер ортолук деңизинен Орто Азияга чейинки Чыгыш мамлекеттеринин тарыхына тиешелүү маалыматтарды камтыган баалуу булактардан [93, - 25 б].

Автор соода-сатык мамилелери жөнүндө баяндап келип, Мавереннахрга кыргыздардын өлкөсүнөн жана Чыгыш Түркстандан

алынып келинген кен-байлыктар, асыл таштар, кулдар, жыпар-мускустар тууралуу маалыматтарды келтирген. Ал Орто Азиянын жана Теңир-Тоонун дубандары, калаалары, айылдары жөнүндө кыскача баяндайт. Ал-Истахринин кыргыздардын жашаган аймактары, алардын соода мамилелери тууралуу маалыматтары өзгөчө кызыгууну жаратат. Автордун жазганына караганда, кыргыздар Тибеттен жана Синден (Кытай) батышта, токуз-гуздар менен кимактардын ортосундагы аймактарды байырлашкан [54, с. 380].

Ал-Мукаддасинин (болжол менен 946/47-1000 жж.) эки бөлүктөн турган “Ахсан ат-такасим фи марифат ал-акалим” (“Табиятты таанып билүү үчүн негизги бөлүнүүлөр”) аттуу эмгекти жазган [373, с. 74-85]. Эмгектин экинчи бөлүгүндө Теңир-Тоодо жайгашкан шаарлар, калк жашаган аймактар жөнүндө так маалыматтар учурайт. Мукаддасинин эмгеги Карахандар мамлекети тууралуу ырааттуу кабарларды бергендиги менен айрымаланат. Бул эмгекте орто кылымдардагы Кыргызстандын аймагындагы Өзгөн, Куба-Неса, Жил (Джилль), Барсхан, Мискан, Кулан, Орду, Баласагын сыяктуу шаарларды сүрөттөгөн [54, с. 413-416]. Анда калаалар менен бирге эле шаар калкынын жашоо образдары тууралуу кеңири маалыматтар берилип, Борбордук Азиянын мамлекеттеринин чегиндеги шаарлар ортосундагы жүргөн соода мамилелери айтылат. Ал-Мукаддаси араб географтарынын классикалык мектебинин акыркы көрүнүктүү өкүлдөрүнөн болгон.

Абу Дулафтын (X к.) “Рисала” (“Кыскача кат”) аттуу эмгегинде Борбордук Теңир-Тоону байырлаган чигил жана карлук уруулары жөнүндө кызыктуу маалыматтар учурайт. Анын баалуулугу 1923-жылы Мешхедде кол жазмаланын толук жыйнагы табылган. Кол жазманын алгачкы варианттын В.В.Григорьев изилдеп, орус тилине которуп басып чыгарган [47].

Селжуктардын дөөлөтүндө кызмат өтөгөн дарыгер жана илимпоз Шараф аз-Заман Тахир ал-Марвази 1120-ж. тегерегинде араб тилинде

“Табаи ал-хайаван” – “Айбандардын табийгый сырлары” аттуу чыгарма жазган [375, с.184-192]. Бул чыгарма негизинен зоологияга арналганы менен андагы ар кандай элдер, өлкөлөр жөнүндө маалыматтардан гуздар, түркмөндөр, хирхиздер, ягмалар, карлуктар жана башка түрк элдерине байланышкан үзүндү кабарларды жолуктурабыз. Автор кыргыздардын диний ишеними жөнүндө кызыктуу маалыматтарды келтирген [54, с. 392]. Маалыматтардын көпчүлүгү, негизинен автор өз көзү менен көрүп же окуяларга күбө болуп катышкандыгына байланыштуу топтолгон [251, 252, с. 270].

Ал-Марвазинин кол жазмасынын толугураак вариантын 1937-жылы доктор А.Арберри Индиядан тапкан. Андагы түрк калктарына, Кытайга жана Индияга тиешелүү баптарынын арапча текстин, илимий түшүндүрмөсү менен англисче которуп В.Ф.Минорский жарыялаган [242], Маселен, анда кыргыздардын айрым тобу Чыгыш Теңир-Тоодо байырлагандыгы жана алар ислам дүйнөсүнө келген соң, мурдагы сөөктү өрттөө жөрөлгөсүнөн кайтып – маркумду көмүү жөрөлгөсүнө өткөндүгү тууралуу баалуу маалыматтарды табабыз. Демек, кыргыздардын бир бөлүгү, XII кылымдын башталышына чейин эле (моңгол чапкынынан бир кылым илгери), Теңир-Тоонун чыгышын мекендеп ислам динине өтө баштаганын билебиз.

Ал-Идрисинин (1100-1165 жж.) “Нузхат ал-муштак фи-хитрак ал-афак” (“Чөлкөмдөрдү кыдырып чаалыккандын ыраматы” “Развлечение истомленного в странствии по областям”) аттуу географиялык эмгегинде кыргыз, кимак, йагма, тогуз-гуз, карлук элдери тууралуу далилдүү маалыматтар менен катар алардын шаарлары, айыл-кыштактары жана калктуу пункттардын аралыктары, жашоочулардын каада-салттары, соодасатык мамилелерине жөнүндө кабарларга орун берилген [228, с.4-48].

Фарси тилинде белгисиз автор тарабынан жазылган – “Худуд ал-аалам” – “Ааламдын чектери” аттуу географиялык эмгекте (982-ж.) Теңир-Тоо аймагындагы чигил, тухси, кыргыз жана башка этностор жөнүндө

оригиналдуу кабарлар эскерилген. Автор өзү жазгандай бул географиялык эмгектин максаты, дүйнөнүн белгилүү калк жашаган бөлүгүн жалпы жонунан чагылдыруу болгон. Эмгектин баалуу бөлүгүн Орто Азия жана ага коңшулаш Иран менен азыркы Түндүк Афганистандын райондоруна тиешелүү маалыматтары түзөт [94, с. 55].

В.В.Бартольд белгилегендей – “бул эмгектин негизги мааниси, бизге жеткен араб географтарынын эмгектерине караганда, түрктөрдүн жерлери жана жалпы эле Орто Азиянын мусулман бөлүгү тууралуу алда канча кеңири маалыматтардын берилишинде жаткан” [189, с. 491-492]. Академик Бартольд “Худуд ал-ааламды” Борбордук жана Орто Азиянын түрк урууларынын тарыхы боюнча эң алгачкы кызыктуу булактардын бири катары көрсөткөн [344].

Аталган булакта кыргыздар кимак дооруна чейин Алтайга жана Чыгыш Түркстанга өзүлөрүнүн таасирин тийгизип тургандыгы белгиленет. “Худуд ал-ааламдагы” маалыматтарга караганда, ал кезде кыргыздардын бир бөлүгү ягмалар менен бирге Кашгар шаарынын аймагын байырлашкан [368, Ид.№ 1707].

Ал-Утби (961-1022-жж. башка маалыматтарда 1036- же 1040-ж. каза болгон) араб тилинде “Тарих ал-Йамини” (“История десницы”) аттуу эмгегин жазган. Аталган эмгекте 976-1021-жж. карахандар мамлекетинин пайда болушуна байланыштуу окуялар чагылдырылган. Автордун маалыматтары өз көзү менен көрүп, катышкан окуялардын негизинде жазылган. Бул маалыматтар изилдөөчүлөр тарабынан жогору бааланган. Анын кол жазмасын Ибн ал-Асир башында турган көптөгөн авторлор өзүлөрүнүн эмгектерин жазууда кеңири колдонушкан.

Гардизи Абу Саид Абдал-Хайи (1008/1009 – өлгөн жылы белгисиз) “Зайн ал-ахбар” аттуу эмгеги Газна султаны Абд ар-Рашиддин (1050-1053-жж.) падышачылык кылган мезгилинде жазылган. Эмгекте түрктөргө өзүнчө бап арналып, башка уруулардын келип чыгышы жөнүндө кызыктуу уламыштарды келтирген. Аталган булактагы карлуктар, ягмалар,

кыргыздар, чигилдер, түргөштөр жөнүндөгү маалыматтар чоң кызыгууну жаратат [61, с. 63]. Андан сырткары автор карлуктардын, кыргыздардын, тогуз-гуздардын, кимак, ягмалардын келип чыгышы, этимологиясы, алардын кээ бир үрп-адаттары жөнүндө учкай маалыматтарды жазган [54, с. 399].

Бейхаки (болжол менен 996-1077-жж.) көп томдуу тарыхый эмгекти түзгөн. Ал 25 жаш курагында Газна султанынын ордосунда катчылык (писарь) кызматта иштеп, баяндаган окуялардын көбүнчөсүн өз көзү менен көргөн. Анын 1058-1059-жж. жазылган “Масуддун тарыхы” аттуу эмгеги, Карахандар мамлекетинин тарыхын окуп үйрөнүүдөгү негизги булактардан болуп саналат. Бул эмгек ордонун расмий документтеринин негизинде түзүлгөн. Бейхакинин бул китеби 1861-1862 жж. Калькуттада ал эми 1941, 1953-жылдары Тегеранда басылып чыккан. “Масуддун тарыхы” орус тилине которулуп, баш сөз жана кеңири түшүндүрмөлөр менен жарык көргөн [2].

Низам ал-Мульк (1018-1092-жж.) “Сийасат наме” (“Башкаруу жөнүндөгү китеп”) аттуу эмгекти жазган. Аталган булакта Карахандардын мамлекети менен селжуктардын башкаруучуларынын ортосундагы алакалар баяндалган. Низам ал-Мульк вазир болуп турган мезгилде Карахандар селжук султаны Али-Арсланга (1063-1072-жж. падышалык кылган) көз каранды болуп турушкан. XI–XII кк. бул мамлекеттердеги саясий-экономикалык абал негизинен бирдей болгон. Низам ал-Мульктун бул эмгеги карахандардын жана селжуктардын мамлекеттик түзүлүшү, алардын коомдук абалы боюнча баалуу булак болуп саналат. “Сийасат наме” 1897-жылы француз тилинде, Тегеранда 1931, 1956-жж. басылып чыккан. Б.Н.Заходердин котормосунда орус тилинде жарыяланган [147].

Ибн ал-Асир (1160-1233/34-жж.) “Китаб ал-камил фиттарих” (“Тарыхтын толук топтому”) аттуу көп томдуу эмгек жазган. Бул тарыхый булакта Карахандардын 940-жылы Баласагунду басып алгандан кийинки

бай тарыхы, XIII к. башындагы моңголдордун Орто Азияга жана Казахстанга басып кирүүсү сүрөттөлөт.

Ибн ал-Асирдин араб тилинде жазылган “Китаб ал-Камил фи-т.тарих” – “Ийисине жеткирилген тарых (же “Кемелине жеткен тарых”, “Төрт тарабы төп келген тарых”) аттуу эмгегинде, Карахандар каганатындагы жана ага коңшулаш өлкөлөрдөгү түрк элдеринин саясий тарыхына тиешелүү маалыматтар, айрым түрк этносторунун ислам динин кабыл алгандыгы жөнүндө кабар, ошол мезгилде Ысык-Көлдөгү Барсханды бийлеген бекке байланышкан жана башка маалыматтар чагылдырылган [374. с. 160-183] Ибн ал-Асирдин аталган эмгеги Карахандар каганатынын саясий тарыхын изилдегендер тарабынан кеңири пайдаланылган.

Теңир-Тоолук тарыхчы араб тилинде жазган Абу-л-Фадл ибн Мухаммад Жамал ад-Дин Каршы (Жамал Карши; 1230/31-ж.т. – өлгөн жылы белгисиз) Карахандар каганатынын X–XI кылымдардагы тарыхына байланышкан айрым маалыматтарды калтырган [376, с. 193-104].

Фарсы тилинде жазган Фазлаллах ибн Абу-л-Хайр ал-Хамадани Рашид ад-Диндин (1227-1318) “Жаамы' ат-таварих” – “Тарыхтардын жыйындысы” аттуу эмгеги огуз жана башка түрк калктарынын тарыхын жана этностук-уруулук курамын иликтөөдөгү баалуу булактардан [192].

Араб саякатчыларынын эмгектеринде шаарлар жана шаардыктардын жашоо турмушу, Борбордук Азиядагы шаарлардын соода алакалары тууралуу кеңири маалыматтар берилген. Бул тууралуу маалыматтарды араб саякатчылары, географтары Ас-Самманинин (1113-ж.) «Генеалогиялык өзгөрүүлөрдүн китеби» (Китаб-аль-ансаб), Ал-Хамаваинин (1179-1229-жж.) «Мамлекеттер сөздүгү» (Муджам Ал-Будан), Абул-Федундун (1273-1331-жж.) «Мамлекеттерди ирээттөө» (Китаб Таквим ал-Булдан), Аль-Омаринин (1348-ж.) «Асалик-ал-Абсар Фи-мамалик ал-Абсар» эмгектеринен табууга болот [54]. Аталган эмгектерде жалпысынан ошол доордогу Карахандар мамлекетинин, кыргыздардын

шаарларынын жашоо-шарты тууралуу маалыматтар камтылган.

Ички Азиянын ошондой эле Теңир-Тоонун этностук абалын жана этномаданий алакаларын салыштырып иликтөөдө X кылымда Чыгыш Теңир-Тоонун этеги Турпан ойдуңуна чейин келген Ван Янденин жергиликтүү түрк калктары тууралуу кабары, тибет, моңгол ж. б. чыгыш тилдериндеги жазма булактар [108] ошондой эле XIII кылымда Моңголияга жана Түндүк Кытайга чейин келген Плано Карпини, Вильгельм Рубрук, Марко Поло [113] сыяктуу саякатчылардын да маалыматтары эске алынышы керек.

Теңир-Тоону жана Жети-Суунун орто кылымдардагы этномаданий алакаларын изилдөөдө Жусуп Баласагындын (болжол менен 1020-1090 жж.) “Кут алчу билим” (1069-ж.) поэмасынын жана Махмуд Кашгари (XI кк.) “Диван лугат ат-түрк” (1072-1074-жж.) эмгегинин булактык мааниси зор.

Баласагындык Жусуп белгилүү бай түрк үй-бүлөөсүнөн чыгып, абдан жакшы билим алганга жетишкен. Жусуп географияны, тарыхты жана философияны жакшы билген билимкөй адам болгон.

Аталган эмгек IX–X кк. Бухарада калыптанган адабий мектептин таасиринде жазылып Жети-Суу, Борбордук Теңир-Тоо, Чүй, Талас жана Ысык-Көл өрөөндөрүнө мүнөздүү болгон жергиликтүү түрк элдеринин каада-салтын, маданиятын чагылдырылган [61, с.375].

“Куттуу билимдин” түп нускасы бүгүнкү күнгө жеткен эмес, анын үч көчүрмөсү сакталып калган. Биринчиси Герат нускасы (1439-жылы Герат шаарында көчүрүлгөн) XIX кылымдын 20-жылдарында австриялык дипломат жана окумуштуу Иосиф фон Хаммер-Пуршаль Стамбулдан таап, Венанын китепканасына тапшырган [172. –46 б]. Экинчиси, Каир нускасын немис окумуштуусу А.Мориц тапкан. Үчүнчүсү, Наманган нускасын 1913-жылы Ахмед Заки Валидов тапкан. Кол жазманын үч нускасы тең араб арибинде көчүрүлгөн.

Жусуп Баласагындын “Куттуу билим” дастанын 1069-1070-жылдардын ичинде жазган. Дастан мамлекетти башкаруунун жана анын иштерин акыйкат алып баруунун мамлекеттик кодекси катары жазылган. Мамлекеттүүлүктүн дидактикалык мыйзамдарын камтыган поэма Кашкардагы Чыгыш карахандар каганынын уулу Сулайман Арслан Каракаганга – Табгач Буура Каракаган Абу али Хасанга (ал 1056-1103-жж. бийлик кылган) тартуу кылынган. Бул баалуу эмгек үчүн каган акынга “Хас-Хаджиб” наамын ыйгарган.

Ошол мезгилде Чыгыш Түркстанды мекендеп турган кыргыз, карлук, кыпчак, уйгур, чигил, ягма, тухси ж. б. түрк этносторунун орток тилинде жазылган бул чыгарманы ирандыктар “Шах китеби”, арабдар “Өкүмдарлардын зыйнаты”, кытайлар “Мамлекет түркүгү”, турандыктар “Куттуу билим” деп аташкан. “Жол атасы – из”, деп Жусуп Баласагын бабабыз Улуу Жибек жолунун гүлдөп турган учурун жазгандай, дастан бир гана түрк урууларынын гана эмес, бүтүндөй Чыгыш менен Батыш элдеринин этномаданий байланыштарынын данакери болгон. Ушуга байланыштуу бул эмгек биз изилдеген теманын максатына жетүүдө маанилүү булак болгонун баса белгилейбиз [19].

“Куттуу билим” дастаны жалпы адамзаттык көйгөйлөрдү көтөргөн, мамлекеттер аралык байланыштарды чыңдоого ураан чакырган жана карахан түрктөрүнүн доорундагы өнүккөн илим-билимдин, маданияттын күзгүсү сымал көөнөрбөс мурастардан. Поэма чыгыштын орто кылымдагы көп тармактуу бай маданий мурасынын калыптанганын далили жана анын автору Жусуп Баласагын күн чыгыш ренессансынын көрүнүктүү өкүлү [172].

Дастанда орто кылымдагы Борбордук Теңир-Тоонун калкына мүнөздүү элдик үрп-адаттар чагылдырылган. Жалпы 72 баптан турган чыгарма ошол доордогу түрк тилдүү калктардын орток маданий мурасы катары кабыл алынды. Буга поэмада 20дан ашык элдердин, уруулардын аталыштары далил болот.

“Куттуу билим” дастаны коомдук жана табигый илимдер боюнча көз караштарды өзүнө камтый алган жана исламдын руханий баалуулуктарын көтөрүп чыккан түрк тилиндеги алгачкы философиялык-дидактикалык чыгарма катары ар тараптуу изилденип келүүдө.

Карахандардын маданий чөйрөсүнөн көрүнүктүү өкүлү Махмуд Кашгари (Барскани) “Дивану Лугати т-түрк” аттуу илимий-энциклопедиялык мурасы менен окумуштуу, этнолог, диалектолог, фольклорист, тилчи, тарыхчы, географ, картограф катары таанылган. Махмуд Кашгари, Баласагындык Жусуптан кийин түрк тилинин улуулугун жана дүйнөлүк маанисин даңазалап чыккан жана кезегинде араб тили менен өз эне тилинин байманасын ачып берүүгө жетишкен. Анын Кашкарда жана Багдадда билим алуусу, чыгармачылык өмүрүндө чоң роль ойногон.

Махмуд Кашгари Барскани сөздүктү түзүүдө Багдаддык окумуштуу Халил бин Ахмеддин “Китаб ул-айн” аттуу эмгегин үлгү кылып түрк тилдеринин сөздүгүн түзүп чыккан. Ал сөздүгүндө: “...Өзүм анык таза тилде сүйлөгөн жана тегим боюнча эң биринчи орунда турган түрк тукумунан чыксам да түрктөрдүн ою-тоосун, түзү-талаасын нукум жерин калтырбай, айыл артынан айыл калтырбай кыдырып чыктым. Мен түрктөрдүн, түркмөндөрдүн, өгүздөрдүн, чигилдердин, ягмалардын, кыргыздардын уйкаштыкка келтирилген жандуу сөздөрүн акылыма түйдүм” [118] – деп жазган.

Махмуд Кашкари өз учурунун энциклопедист-окумуштуусу катары, биринчи кезекте түрк элдеринин этномаданий жакындыгын, теги бир этникалык жалпылыгын талдап баяндаган. [308, с.103-131]. Ошондуктан автор “мен түрк, түркмөн, өгүз, чигил, ягма, кыргыздардын шаар, кыштак, жайлоолорун көп жыл бою кезип жүрүп, алардын сөздөрүн, макал-ылакаптарын жыйнадым... жакшылап тартипке келтирдим, көөнөрбөс мурас болсун үчүн китеп кылып жараттым”, – деп жазган. Махмуд Кашкаринин автордук пикиринен көрүнгөндөй, бул эмгек руна-түрк

жазуусунан араб арибине өткөн доордон кийинки, бүтүндөй түрк дүйнөсүнүн тилдик байлыгын даңазалоого жетишкен баалуу эмгек.

Сөздүктүн түп нускасы да бүгүнкү күнгө жеткен эмес, 1266-жылы Шамдын (Дамаскинин) жашоочусу Мухамед ибн Абу-Бекир ибн Абул-Фетих даярдаган анын бир гана көчүрмөсү сакталып калган. Сөздүк тууралуу илимий изилдөөлөрдү А.Кононов, С.Малов, И.Стеблева, Решат Генч, С.Кляшторный, М.Шералиев жана башкалар жүргүзүп келишкен. Кыргыз илим изилдөөсүндө К.Артыкбаев, Ө.Караев, Т.Чоротегин, М.Толубаев, Ж.Шериев ж.б. баалуу изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Тарыхчы Т.Чороев (Чоротегин) [166] төмөнкүдөй кызыктуу тарыхый маалыматты келтирет: “Мамлүктөрдүн тушундагы Каир шаарында 1398/99 – 1451-жылдары жашаган Бадр ад-Дин ал-Айни... өзүнүн отуз томдук “Ыкд ал-жуман фи тарих ахл аз-заман” (“Азыркы замана калкынын тарыхы боюнча бермет шурулары”) китеби менен маалым. Анын автордук нускадагы бир нече томдугу Стамбулда сакталып, биздин күнгө жеткен. Бул эмгектин хижранын 825 (азырынча 1422)-жылы жазылып бүткөн биринчи томунда Кашгаринин “Диванынан” бир нече үзүндүлөр келтирилет”, – дейт. Изилдөөчүнүн берген маалыматына таянсак, Махмуд Кашгаринин эмгегинин жазылгандан бери канчалаган кылымдар өтсө да ал өзүнүн баалуулугун жоготпой, орто кылымдардагы түрк тилдеринин негизги булагы катары окурмандардын көңүлүн өзүнө дайыма буруп келген.

Махмуд Кашгаринин мурасын изилдөө багытында кыргыз тарыхчыларынын илимий чөйрөсүнө Т.К.Чоротегин өзүнүн монографиясы менен өзгөчө таанылган [167]. Автор сөздүктү терең изилдөөнүн негизинде Махмуд Кашгаринин өмүрү, доору, мурасы, анын “Дивандагы” Борбордук жана Ички Азиянын (анын ичинде Теңир-Тоо) түрк тилдүү элдерине тийешелүү өтө бай жана баалуу тарыхый-этнографиялык жана лингвистикалык илимий тыянактарды сунуштаган. Изилдөөчүнүн пикиринде Махмуд ибн Хусейн Кашгари (Барскани) орто кылымдардагы

мусулман дүйнөсүндө түркология илимине чыйыр салып аны бийик сереге чыгарган улуу ойчул, окумуштуу катары жогору бааланат.

Жыйынтык катары белгилөөчү жагдай, буга чейинки орус тилине которулган чыгыш булактарындагы Теңир-Тоодогу VI–XII кк. түрк тилдүү калктардын тарыхына, этностук-маданий алакаларына тиешелүү маалыматтар системалаштырылып, алардын тарыхый, географиялык, биографиялык чөйрөсү аныкталды.

2.2. Изилдөөнүн объектиси, предмети жана методологиялык негизи

Б.з. I миң жылдыгынын экинчи жарымында Түштүк Сибир, Алтай, Борбордук жана Ички Азиянын кеңири аймактарын кучагына алган түрк мамлекеттери [336] пайда болуп, алар бийлик жүргүзгөн мезгил илимде байыркы түрк доору катары кабыл алынган. Ал Түрк каганаты – Маньчжуриядан Урал жана Азов деңизине чейин созулган евразиянын эбегейсиз зор мейкиндигинде үстөмдүгүн орноткон. Бул мамлекет кулагандан кийин да анын мураскорлору батыш түрктөр, түргөштөр, карлуктар түрк мамлекетүүлүгүнүн саясий салт-санаасын андан ары улантып, этносаясий процесстердин өнүгүү этаптарын дүйнөлүк аренага алып чыгышкан. VI–X кк. бул түрк мамлекеттеринин ички коомдук, этносаясий, этномаданий, соода алакалар менен коштолгон процесстердин бардыгы Кыргызстандын аймагы менен байланышкан.

Демек биз эске алып жаткан ушул тарыхый процесстер Теңир-Тоонун этносаясий, маданий алакаларынын ар түрдүүлүгүн шарттаган эки негизги тарыхый окуя менен коштолгон:

биринчиси, аталган чөлкөмгө өз мамлекеттүүлүгүн түзүүгө жетишкен Алтайлык жана Борбордук Азиялык көптөгөн түрк урууларынын жер которуп көчүп келүүсү;

экинчиси аймакта отурукташкан-дыйканчылык жана шаар маданиятын калыптандырган согдулуктардын көчүп келүүсү болгон [61. с. 219].

Диссертациялык иштин максатына ылайык, изилдөөнүн **объектисин** VI–XII кк. Теңир-Тоону байырлап жашаган түрк тилдүү калктар түзөт. Бул доордо Теңир-Тоо чөлкөмүн улам бири алмашкан түрк элдери жана уруулары саясий үстөмдүккө жетип, этносаясий кырдаалды аныктап турушкан.

Объект катары аталган доордо Теңир-Тоодо жашаган калктар: түрктөр, батыш түрктөр, согдулуктар (согдактар), түргөштөр, карлуктар, чигилдер, йагмалар, каңгылар, огуздар, басмылдар, отуз огландар, аздар, кыргыздар, йабакулар жана алардын этностук-маданий өз ара карым-катнаштары эсептелет.

Биз диссертациялык иштин максатын жетекчиликке алып, изилдөөнүн **предмети катары:** VI–XII кк. Теңир-Тоо аймагын байырлаган түрк тилдүү калктардын маданий мурастарын, алардын ортосундагы тилдик, соода-экономикалык, диний алакаларын, шаар маданиятынын өнүгүшүн изилдөөгө аракет жасадык. Алгач белгилеп кетсек:

Изилдөөнүн хронологиялык алкагы б. з. VI кылымынан – XII кылымдын аягына чейинки тарыхый доорлорду камтыйт т.а. «байыркы түрк доору» катары кабыл алынган эрте орто кылымдардан тартып, кара кытайлардын (кара кидан) мезгили жана моңголдордун жапырыгына чейинки доорлорду камтыйт.

Ал эми анын **географиялык алкагы** – Борбордук Азиянын, анын ичинде Теңир-Тоодон – Алтай, Түштүк Сибирге чейинки мейкиндиктеги болуп өткөн саясий, социалдык, экономикалык процесстерди камтыганга аракеттер жасалды. Бирок, диссертациялык изилдөөдө Теңир-Тоо жана ага ыкташ жайгашкан аймактардагы процесстерге негизги орун берилди.

Аристотелдин мезгилинен баштап *илимий ыкма* деп, изилдөөнүн предметин үйрөнүүгө болгон стандарттык жана бирдей мааниге ээ болгон эрежелердин жана ыкмалардын (усулдардын) системасына болгон мамиле эсептелген. Маданияттын тарыхында методологиянын жана айкын

(конкреттүү) ыкмалардын аныктамасы, социогуманитардык илимдердин баардык тармактарын камтып, маданий материалдардын ар түрдүүлүгүнө байланышкан. Илимий методология XVII к. гана (Р.Декарттын, Ф.Бэкондун, П.Гесиоддун, Г.Лейбництин эмгектеринде) атайын теориялык изилдөөлөрдүн предмети катары каралган. XX к. гана коомдук илимдердин өнүгүшү менен социомаданий реалдуулуктун өз ыкмалары келип чыккан.

Коомдогу маданияттын баалуулугун, өзүн-өзү андоонун (идентичность) өнүгүүсүн аныктаган генетикалык ачыкч катары салыштырсак болот. Жалпы жана көптөгөн категориялардан сырткары, тарых менен культурологияны маалымат булактарынын жана илимий ыкмалардын окшоштугу бириктирип турат. Тарыхты изилдөөчүлөргө маалыматтын негизги булагы болуп, аныкталган тарыхый маалымат эсептелет.

Диссертациялык иштин теориялык-методологиялык негизин, изилдөөнүн атайын (специальный) жана жалпы илимий (общенаучные) ыкмаларынын жыйындысы түзөт. Иштин изилдөө ыкмасы (методология) объективдүүлүккө жана историзм *принциптерине* негизделген. Ар кандай мектептердин илимий көз караштарын, тигил же бул тарыхый көрүнүштөрдүн, процесстердин жана теориялык ар түрдүү ой-пикирлердин бар экендигин эске алганда да, методологиялык детерминизмге жол берилбеген учурда гана илимде объективдүүлүк сакталат. Историзм принциби тарыхый шарттуулуктун өнүгүшүндө, окумуштуулардын VI–XII кк. Теңир-Тоодогу түрк тилдүү калктардын социалдык-саясий уюмуна, маданиятына, социалдык-экономикалык мамилелерине тиешелүү көз-караштарын талдоого түрткү берет.

Диссертациянын тарыхнаамалык изилдөөсүндө колдонулган айрым нускоочу ыкмаларга иште каралган жалпы маселелерге карата *хронологиялык* ыкма колдонулду. Каралып жаткан доордун хронологиялык баскычтарын так жана даана берүүгө, ошол доордо болгон тарыхый

окуялардын, процесстердин байланышын, катышын үзбөй кароого мезгилдештирүү (*периодизация*) ыкмасы көмөкчү болду.

Диссертацияда каралган маселенин тарыхнаамалык багытын жазууда *тарыхый-генетикалык (ретроспективный)* ыкмага таяндык. Аталган ыкма окумуштуулардын көз-караштарынын, концепцияларынын, илимий изилдөө багыттарынын, ар түрдүү илимий мектептердин ортосундагы байланыштарын ачып көрсөтүүдө жана илимий эмгектердин теоретикалык, методологиялык, концептуалдык жактарын белгилөөдө колдонулду. VI–XII кк. Теңир-Тоо аймагында жашаган түрк тилдүү калктардын өз ара саясий, этномаданий алакаларынын негизги маселелерин бөлүп көрсөтүүдө *проблемалык ыкманы* жетекчиликке алдык. Изилденип жаткан маселедеги алдыда дагы изилдөөгө муктаж болгон жагдайларын ачып көрсөтүүдө, *келечекке багыт алуу (перспективный)* ыкмасы колдонулду.

Изилдөө ишибиздин негизги маселеси болгон Теңир-Тоо аймагында жашаган түрк тилдүү калктардын өз ара этносаясий, этномаданий алакаларын ачып көрсөтүүдө, өзөктүү маселелеси түрк-согду алакаларынын көчмөндөрдүн маданиятына тийгизген таасирин ачып берүүдө, көчмөн маданият менен отурукташкан маданияттын өз-ара жуурулушун айкындоодо – социология, психология, антропология жана башка илим тармактары менен байланышкан атайын ыкмалар колдонулду. Коомдук илимдердеги илимий ыкмаларды Л.М.Баткин терең изилдеген. Ал: “ар тараптуу саясий, маданий маселелерди изилдөөгө бел байлаган изилдөөчү: адабиятчы, социолог, политолог, психолог, искусство таануучу, жада калса тарыхчы, философ да болуш керек. Менимче мындай мамилени предметтер аралык байланыш десек болот” [198, с. 43] - деген.

Бир нече категорияларды эске алганда тарых менен культурологияны, маалымат булактарынын жана илимий ыкмалардын биримдиги жакындаштырып бириктирип турат. Гуманитардык илимдердин тез өнүгүшү менен ири теориялык көз-караштарды

сунуштаган жана өз ара методологиялык синтезге алып келген илимий мектептердин жана агымдардын кадыр-баркы бир кыйла өскөн. Мисалы, Россияда кытай таануу багытында И.Я.Бичурин, советтик чыгыш таанууда В.В.Бартольд, археология илиминде А.Н.Бернштам негиздеп кеткен мектептер илимий-методологиялык жактан өзүлөрүн көргөздү десек болот. Кыргызстанда бул багытта академик Б.Ж.Жамгырчинов, С.И.Илиясов, А.Х.Хасанов, Ө.К.Караев, К.Ү.Үсөнбаев, Э.Ж.Маанаев, А.Асанканов сыяктуу окумуштуулар дагы өз илимий мектептерин түзө алышкан жана Кыргызстандын тарых илиминин өнүгүшүнө тийиштүү салымдарын кошкон.

Тарыхтын тигил же бул маселелерин талдап сереп салуу тарых менен чектешкен илимдер философиянын, социологиянын, культурологиянын усулдарын-ыкмаларын колдонуу менен гана ишке аша тургандыгын мезгил көргөзүүдө. Мындай жагдай илимий изилдөөлөрдү жүзөгө ашырууда ыңгайлуу ички коммуникацияны камсыз кылаары белгилүү болду [142, с.58].

Тарых илиминин ыкмалары, тарыхты окуп үйрөнүүнүн жана изилдөөнүн методологиясынын актуалдуу маселелери тууралуу жарык көргөн фундаменталдуу илимий эмгектер мындан аркы изилдөөлөргө кеңири жол ачты десек жаңылышпайбыз [21, 55, 80].

Структуралык-функционалдык ыкма (структурно-функциональный метод) кээ бир окумуштуулар тарабынан сынга кабылып, айрым окумуштуулар тарабынан колдоого алынган. Себеби бул ыкма тарых илимин европалык эмес маданиятты кабыл албоо дымагынан же “жөнөкөй”, “начар өнүккөн” маданият катары кабыл алуу түшүнүгүнөн арылууга жол ачкан [56, с.56]. Мисалы тарыхка болгон мындай мамиле түрк дооруна тиешелүү тарыхый эстеликтердин баасын төмөндөтпөй, аларды ошол доордун баалуулугу катары кабыл алууга түрткү берди.

Биз сөз кылып жаткан маселеге байланыштуу айрым окумуштуулардын ысымдары жана илимий мектептер *цивилизациялык*

мамиле (подход) деп аталган тарыхты изилдөөнүн жана окуп-үйрөнүүнүн цивилизациялык окуусуна (учение) таянып келишет.

Тарыхка мамиле кылуунун бул методологиясын жактагандардын катарында батыш изилдөөчүлөрү М.Вебер, А.Тойнби, О.Шпенглер, Ж.Ле.Гофф; Россияда – Н.Я.Данилевский, К.Н.Леонтьев, П.А.Сорокин, А.Я.Гуревич турушат. Бул теориянын жактоочулары цивилизацияны коомдо орун алган: дин, маданият, экономика, саясий түзүлүш, социалдык уюм, каада-салт бири-бири менен тыгыз байланышта болгон бүтүндөй бир коомдук системанын, тарыхый процесстин курамдык бөлүгү катары санашкан.

Европа тарыхнаамасында жемиштүү колдонгон цивилизациялык мамиле (подход) “чыгыш маданиятына” тиешелүү болгон этникалык, аймактык жактан айырмаланган Азиянын тарыхы үчүн коошпогондой сезилиши мүмкүн. Бирок, цивилизациянын чыгыш үлгүсүнүн негизги белгиси катары этностордун азиялык жаралуусу болуп саналат. Ал кылымдар бою сакталып келген жашоо-тиричиликтин формалары, эзелки ата-бабадан бери келе жактан жүрүм-турумдун элементтери, саясий түзүлүштүн деспоттук түрү, мамлекеттин коомдун үстүнөн болгон абсалюттук үстөмдүгү, башкаруунун зордук-зомбулук ыкмалары өңдөнгөн башка белгилери менен мүнөздөлөт.

Тарыхый-типологиялык ыкма Теңир-Тоодогу түрк каганаттарынын маданий кубулуштарынын маанисин түшүнүп билүүдө негизги усул катары каралат. Бул маданий кубулуштар материалдык жана руханий болуп экиге бөлүнөт.

Илимде өткөндүн тарыхый-маданий процесстерин окуп үйрөнүү үчүн *этнологияга* жана анын *ыкмаларына* кайрылабыз. Орто кылымдардагы түрк дүйнөсү полиэтникалык жана көп маданияттуу уюм болуп эсептелген. Ошондуктан аны үйрөнүүдө, дүйнөтаанымдын ар түрдүү концепцияларын эске алууга, ар кандай маданий чөйрөдө жашаган социалдык турмушту эске алуу зарылчылыгы бар.

Ата мекендик гуманитардык билимдеги *структуралисттик подход* (*курамдык мамиле*) этнологдордун эмгектеринде белгиленген (1983-ж. чейин совет илиминде четке кагылган Клод Леви-Стросстун “Структурная антропология” эмгеги орус тилинде басылып чыккан). Бул илимий окуунун негизги өзөгү, изилдөөнүн ыкмасы катары “*этностун маданиятынын категориясы*” эсептелинет. Натыйжада тарыхый процессте этностордун ортосунда, белгилүү бир аймакта маданий диалог [151, с. 108] жүрөт.

Белгиленген ыкмалар тарыхый изилдөөлөрдө бирден-бир атайын колдонулган жана кеңири жайылган жалпы илимий ыкмалар болуп эсептелинет. Баарыдан мурда белгилөөчү *бул ырааттуу (системный) ыкма* болуп саналат. Бул ыкма байыркы түрк коомун изилдөөдө аны бирдиктүү өнүккөн система катары карап, маселеге арналган илимий көз-караштардын өнүгүүсүн, ар тараптуулугун ажыратууга мүмкүнчүлүк берди. Аталган ыкма менен түздөн-түз органикалык түрдө байланышкан бул – (*метод анализа*) *талдоонун ыкмасы* болуп эсептелет. Бул ыкманы пайдаланып Теңир-Тоодогу байыркы түрк коому – бул динамикалык татаал тарыхый процесстердин, өнүгүү этаптарынын, дайыма мезгилде жана мейкиндикте өзгөрүп турган кубулуштардын, мүнөзү жана табийгаты жагынан ар кандай тенденциялардын пайда болушунун жана өнүгүшүнүн системасын изилдедик.

Диссертациялык ишти жазууда көп колдонулган ыкма бул *тарыхый-салыштырма ыкмасы* болду. И.Д.Ковальченко белгилегендей «тарыхый изилдөөлөрдө тарыхый-салыштырма ыкмасы мурунтан колдонулуп келет. Жалпысынан алганда салыштырма ыкмасы – илимий таанып билүүдө абдан кеңири тараган ыкма» [80, с.126]. Чындыгында бир дагы илимий изилдөөлөр *салыштырмалуу талдоосуз* ишке ашышы мүмкүн эмес. Демек, салыштыруу процессинде изилдөөгө алынган маселенин маңызы ачылып, каралып жаткан фактыларды түшүндүрүү үчүн мүмкүнчүлүктөр пайда болот. Ошондуктан аталган доордогу Теңир-

Тоодогу түрк тилдүү калктардын ортосундагы өз ара алакаларды келтирилген маалыматтар менен салыштырып ачып берүүдө мына ушул тарыхый-салыштырмалуулук ыкмасы чоң роль ойноду.

Тарыхый-салыштырма ыкмасы аркылуу ошол доордун орчундуу окуяларын изилдеген окумуштуулардын илимий эмгектериндеги келтирилген тарыхый фактыларды салыштырып иргеп алууга мүмкүнчүлүк болду. Тарыхый-салыштырма ыкмасынын негизинде аталган доордун саясий абалы, түрк тилдүү калктардын өз ара этномаданий алакалары жана социалдык катмарлардын коомдогу ээлеген ордун изилдөөдө жалпылыктар жана өзгөчөлүктөр аныкталды.

Өз доорунун көрүнүктүү ойчулдары Махмуд Кашгаринин, Жусуп Баласагындын жана башка авторлордун өмүр жолун, алардын ой-жүгүртүүлөрүнүн калыптанышын изилдөөдө, тарых илиминдеги *биографиялык ыкма* кеңири колдонулду.

Н.И. Смоленский мына ушул *биографиялык ыкманын* зарылдыгын ачып берүүдө «Улуу инсандардын чыгышы бул кокустукпу же доорго, коомдогу, чөйрөдөгү шарттарга байланыштуубу?» деген суроону коюп, ага мындайча жооп берет: «Тарыхый инсандын аракеттери жана анын коомдогу орду, тарыхый шарттардын мүнөзүнө жараша болот. Тарыхый инсандын пайда болушунда ал жеке өзүнүн тырышчаактыгы, эрки, таланты гана болбостон, анын өз чөйрөсү дагы негизги роль ойнойт» [146, с. 229] – деп белгилеген. Ушул жагдайда Н.И. Смоленский тарыхта инсандык ролу жогору турган бир канча атактуу адамдар белгисиз калып, ал турсун унутулуп калганын көргөзгөн. Болгону ал инсандардын учуру, убакыт сааты чыккан эместир же өздөрү жашап жаткан доор тоскоолдук кылгандыр. Демек, улуу инсан калыптаныш үчүн коомдо бышып жетилген шарт, жагдай зарыл болушу керек.

Диссертациялык иште аталган доордун изилдөөчүлөрү тарабынан топтолгон тарыхый маалыматтарды салыштыруу менен тарыхый-типологиялык ыкманын негизинде, Теңир-Тоонун түрк калктарынын VI–

XII кылымдардагы тарыхый жана этномаданий алакаларынын тарыхнаамасын бир канча негизги багытка бөлүп карадык.

Жыйынтык катары белгиленүүчү жагдай, биздин изилдөөбүздө маданият жеке маданияттардын кошууну катары каралбайт, ал түрк коомунун социалдык курамынын көрсөткүчү катары жана эрте феодализм доорундагы этностук субмаданияттардын көрүнүшүн шарттаган. Ар бир этнос өзүнүн тилине, идеологиясына ээ болуп, уруулук салттык маданий өзгөчөлүк сакталып келген. Жүз жылдар аралыгында көчмөн жана отрукташкан маданияттын жуурулушунун натыйжасында этностордун материалдык маданиятында ажырымдар азайып, кийинчерээк ал Теңир-Тоону байырлаган элдердин мономаданиятына айланган.

III – БАП.

ТЕҢИР-ТОО ЖАНА АГА ЧЕКТЕШ АЙМАКТАРДАГЫ ЭТНОМАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАР

3.1. VI-IX к. башындагы Жети-Суу жана Тенир-Тоодогу этностук жүрүмдөрдүн баскычтары

VI к. ортосунда Теңир-Тоо аймагына Борборазиялык түрк урууларынын көчүп келиши менен Кыргызстандын этностук, этномаданий тарыхынын жаңы этабы башталды. (Айтмакчы, бул чөлкөмдө мурдатан байырлаган жергиликтүү түрк тилдүү этностордун арасында тиграхауда сактары, усундар, кандылар, теңир-тоолук көөнө кыргыздар, жердешип калган хундар, ж.б. болгон).

VI-VIII кк. социалдык жана саясий жактан теңсиз үч этностук тутумдун тыгыз байланышы болгон: 1) Борбордук Азиядан көчүп келген түрк уруулары, 2) түрктөргө чейинки жергиликтүү сак, усун урууларынын тукумдары эсептелип, көчмөн мал чарбачылыгы менен алектенген уруулар, 3) Орто Азиянын шаарлары менен тыгыз байланышта болгон, шаар жана отурукташкан кыштактардын согду (чыгыширан) калкы. VI-VIII кк. Теңир-Тоонун негизги этникалык тарыхынын өзөгүн аймактагы ушул үч этникалык компоненттин өз ара алакалары түзөт [61, с. 414]. Ал эми этникалык процесстердеги жана маданий этностук алакалардагы негизги ролду мамлекеттеги чыныгы бийликтин ээлери кайсы уруу болсо, ошол уруу ойногон.

Бул доордо Теңир-Тоо чөлкөмүн улам бири алмашкан түрк элдери жана уруулары саясий үстөмдүккө жетип, этносаясий кырдаалды аныктап турушкан. Алгач ошол этностук саясий кырдаалды аныктап турган Теңир-Тоону байырлаган түрк тилдүү калктар, алардын мамлекеттеринин [227, - 101-184 б.] тарыхтагы ордуна токтолобуз.

Илимде *түрк* этноними кытай тарыхый даректеринде 542-жылы эскерилгени белгилүү. Түрк каганатынын алгачкы тарыхын чагылдырган согду тилиндеги жалгыз булак Бугут жазуусу Моңголиядан 1968-жылы

табылган. Байыркы түрк адабиятына да таандык деп саналган бул эстеликтин жазылган мезгили 581-583-жж. туура келет. Аталган эстеликте биринчи түрк кагандарынын ысымдары, алардын бийлик тактысындагы даражалык ысымдары, түрк коомунун социалдык катмарларга жиктелиши, ошол доордогу маанилүү окуяларынын кыскача баяны жана Таспар кагандын бутпарас ишенимин кабыл алуусу өндөнгөн маалыматтар камтылган.

Истеминин батышка жасаган жортуулдарынын натыйжасында ал Түндүк Теңир-Тоону ээлеп турган “он ок элинде” (руна эстеликтеринде “он ок бодун”) үстөмдүкө жетишкен. “Он ок элинин” союзун бир канатын түзгөн дулу аталыштагы беш уруу ал кезде Иле дарыясынын чыгыш тарабында көчүп жүрүшкөн. Ал эми экинчи канатын түзгөн беш уруудан турган нушибилер аталган дарыянын батыш тарабында жайгашышкан.

Ө.Караевдин пикиринде түрктөр чигилдер менен коңшулаш жашашкан. Ынанымдуу булактарга таянган изилдөөчү “кыргыздар жана карлуктар бири-бири менен чектеш жайгашышкан, дагы бир аймакта бул эки элдин ортосунда чигилдер жана түрктөр орун алган” [71, с. 70] – деп жазат. Совет доорунда орто кылымдардагы түрк урууларына байланышкан буга окшогон айрым маалыматтар көз жаздымында калгандай. Анткени түрк урууларынын жайгашкан жерлери тууралуу 981-983-жж. Гаочанга келген кытай элчиси Вань Яньденин [341] маалыматтарында эскерилет. Анда аталган ээликтин тегерегинде “түштүк жана түндүк туцзюелер, чигилдер, ягмалар, кыргыздар, бармандар, гет урунгулар” жайгашкандыгы эскерилет [73, с.58].

Батыш түрктөр “он ок бодун”, “он ок эли” деп аталган. “Батыш түрк каганаты” деген термин XIX к. аягы – XX к. башында орус жана европалык чыгыштаануу адабияттарында пайда болгон. Ашина династиясынын батыш төбөлдөрүнүн расмий титулдары “он ок элинин каганы”, “түрк жабгу (ябгу) каган” деп аталган. Жуңгариядан бери Жети-Суу, Борбордук Теңир-Тоо, Ортоңку Сыр-Дарыяга чейинки аймактар

батыш түрктөрүнүн мекени болгон. Батыш түрк каганаттын аймагына ири маданий ээликтер кирген. Каганаттын борбору Суяб шаары (Токмоктун жанындагы Ак-Бешим шаар урандысы) эсептелген. Батыш түрктөрү Тон-жабгу кагандын (618 – 630-жж.) бийлик кылган мезгилинде ири өнүгүүгө жетишишкен. Тон-жабгу кагандын ордосуна ар кайсы өлкөлөрдөн элчилер келип турушкан. Будда кечили Сюань Цзан, Суябга жакын жерде каган менен жолугуп мындай деп эскерген: “Каган жашыл жибектен чепкен кийген... Аны эки жүздөн ашык парча чепкенчен тархандар коштоп жүрүшөт. Алардын аттары укмуштуудай” [225, 87-96].

Согдулуктар (Согдактар). V–VI кк. Жети-Сууга согдулуктар көчүп келип жайгаша башташкан. Ак-Бешим шаар урандысынан жана Чүй өрөөнүндөгү Кызыл-Суудагы (Красная речка) жүргүзүлгөн археологиялык казуулардан согдулуктарга тиешелүү табылгалар кездешкен. Аймактагы согдулуктар жөнүндөгү биринчи маалымат, Византиялык Земархтын Истеми каганга (568-ж.) элчиликке баргандыгы жөнүндө Менандрдын билдирүүсү болуп эсептелет. Земарх Түндүк Теңир-Тоодогу согдулуктардын саясий статусун ортоазиялык ээликтердикинен айырмаланганын белгилеген. Менандр согдулуктардын ээликтерин “согдулук (топос) жерлер” деп атаган. “Согду жерлеринде” (местность согдиатов) түрктөр негизги ролду ойношкон: византиялыктар көчмөндөрдүн от менен тазалоо ырым-жырымына күбө болушкан. Менандр бул аймакта Талас жергесин гана эскергени белгилүү [61, с.230].

Болжолу 60 жыл аралыкта Земархтан кийин Чүй жана Талас өрөөнүнө кечил Сюань Цзан келген. Ал бул аймактардагы согду кыштактары жөнүндө так маалыматтарды калтырган: “Көгүлтүр көлдөн (Ысык-Көл) 500 ли түндүк-батышка жүрүп, Суй-е (Суяб) шаарына келдик. Бул шаарды 6-7 ли чакырым курчап турат. Бул шаарда ар башка өлкөлөрдөн келген соодагерлер жана согдулуктар жашашат. Суй-е нин батышында ондогон жалгыз шаарлар бар. Алардын башында өзүлөрүнүн

башкаруучулары бар. Алар бири-биринен көз карандысыз болсо дагы, баары түрктөргө баш ийишет” [240, 120-121] – деген.

XI к. мусулмандык ренесанстын көөнөргүс бермети Махмуд Кашгаринин өз учурунда жазып калтырган “Дивану лугати ат-түрк” (“Түрк тилдеринин сөз жыйнагы”) эмгегиндеги маалымат боюнча “Согдак – Баласагунда турак кылып калган уруу. Алар жердиги Бухара менен Самарканддын аралыгындагы Согд (өлкөсүнөн) болушат. Бирок алар түрк кейпине келишип, алардын кулк-мүнөзүн кабыл алышкан” [118].

Б.з. I миң жылдыгынын ортосунда Заравшан менен Кашка дарыя аралыгында жайгашкан Согдианадан Фергана аркылуу Жети-Сууну карай ооп келген калк, акырындап отурукташкан турмушту баштап, бир бөлүгү соода түйүндөрүн негиздешкен. Айрым соода түйүндөрү жайгашкан жерлер жүрө-жүрө чеп менен курчалып орто кылымдардагы шаарчаларга айланган. Согдулуктардын соода түйүндөрү Жети-Сууда гана эмес Борбордук Азиянын чыгышына, Түндүк Кытайга чейин тараган.

Орто Азияда Түрк каганатынын бийлиги тараган мезгилден баштап, көчмөн түрк калктары менен негизинен отурукташкан турмушту кесип кылган иран тилдүү согдулуктардын ортосунда өзгөчө бир тыгыз мамилелердин башталгандыгы байкалат. Анткени, Орто Азиянын чыгышында ачылган байыркы түрк дооруна таандык (VI-X кк.) археологиялык эстеликтер, өзгөчө бир маданий өзгөрүүлөрдү чагылдыра баштаган. Ал өзгөрүүлөр согдулуктардын таасири менен да тыгыз байланыштуу [306, с. 197-208].

Алардын Жети-Сууга жер которгон миграциялык процесстердин башталышына жаңы жерлерди өздөштүрүү менен бирге VII к. аягы – VIII к. башында Орто Азияга арабдардын басып алуулары негиз болгон. Согдулуктар арабдар менен болгон күрөштө түрктөрдүн негизги союздашы катары чыккан. Согдулуктар Жети-Сууда дыйканчылык, кол өнөрчүлүк, соода менен алектенишкен. Сюань Цзан белгилегендей,

“калктын жарымы дыйканчылык, жарымы соодагерчилик, кол өнөрчүлүк менен кесип кылышкан” [61, с. 230].

Жети-Сууга согдулуктардын келиши менен Талас жана Чүй дарыяларынын өрөөндөрүндө дыйканчылык маданияты жогорку деңгээлде өнүккөн. Бул кол өнөрчүлүктүн, турак жай куруу искусствосунун, сооданын өнүгүшүнө өзгөчө таасирин тийгизген. Согдулуктар Талас өрөөнүндө Хамукет деген шаарды негиздешкен. Аймакта согду жазуусунун кириши, буддизмдин тарашы, жергиликтүү тыйындардын жүгүртүлө башташы согдулуктардын келиши менен байланышкан. Мунун баары VI–VIII кк. Теңир-Тоонун жана Жети-Суунун экономикалык, маданий өнүгүүсүн аныктаган.

Кыргыздар Борбордук Азиядагы байыркы элдердин бири катары, ал доорлордогу тарыхый процесстердин катышуучуларынан болушкан. В.В.Бартольд тарабынан айтылган IX–X кк. “Кыргыз Улуу Дөөлөтү” деп аталган доор, талаа элдеринин тарыхында өзгөчө орунду ээлеген. Бул мезгил археолог Ю.С.Худяков тарабынан орто кылымдардагы кыргыздардын тарыхынын “жылдызы жанган” учуру катары да бааланган.

Кыргыздар Борбордук Азиянын кеңири мейкиндигине үстөмдүгүн орнотуп ал жерлердеги элдерди бир колго бириктирген жана алардын куралынын даңкы алыска тараган. Айрым изилдөөчүлөрдүн пикиринде Улуу Кыргыз дөөлөтү орногонго чейин, болжолу VIII к. кыргыздардын бир бөлүгү Алтайга кирип огуздар менен аралашкан. А.Н.Кононов Гардизиге [196, 27-33] таянып кыргыздар VIII к. огуздардын артынан батышты көздөй жылып, Теңир-Тоого кирип келиши мүмкүн деген гипотезаны сунуштаган.

Совет мезгилинде В.Радлов, В.Бартольд, К.Петров ж.б. изилдөөчүлөр сунуш кылган гипотезалардын айланасында кыргыз элинин этногенези жана Теңир-Тоого жер которуп келүү маселеси боюнча ар кандай дискуссиялар жана талаш-тартыштар жүрүп келди. Бул гипотезалар тарыхый булактарга негизделгени менен маселени изилдөө багытында

археологиялык, этнографиялык, этногенетикалык иликтөөлөр али жетишсиз болуп жаткандыгын көргөздү.

В.В.Бартольддун пикиринде, Улуу Дөөлөт доорунда качкын уйгурлардын артынан түшкөн енисейлик кыргыздардын бир бөлүгү Чыгыш Теңир-Тоого келип туруп калгандыгы, алтургай IX–X кк. карлуктардын уйгурларга каршы күрөштөрүндө союздаш катары чыгышын да алардын Теңир-Тоодо пайда болушунун мүмкүндүгү катары баалаган. Бирок, В.Бартольд бул көз карашынан күмөн санап, кыргыздар анда чакан гана аскердик кошуунду түзгөндүктөн Жети-Сууну таштап мекенине кайтып кетишкендиги жана алардын Теңир-Тоого массалык түрдө көчүп келиши XV к. эрте болушу мүмкүн эместигин белгилеген.

В.Бартольддон кийин да бул маселенин айланасында ой жүгүрткөн бир катар окумуштуулардын, кыргыздар Теңир-Тоого IX–X кк. көчүп келиши мүмкүн экендигин айтып келишет. Бул пикирди Ө.К.Караев, Ю.С.Худяков, Т.К.Чороев, М.Ч.Кожобеков сыяктуу изилдөөчүлөр колдошот.

Өзүнүн изилдөлөрүндө кыргыздардын бир нече этап менен көчүп келгендиги тууралуу гипотезаны сунуштаган А.Н.Бернштамдын изилдөөлөрүнө караганда, “кыргыздар Теңир-Тоодо тухси, чигилдер менен чектеш жашап турушкан” [36]. Ал эми Ө.Караев IX–X кк. кыргыздардын Минусин өрөөнүнө кайра кайтып кетүүсүнө түрткү болгон чыныгы күчтөр жок болгондугун белгилеген. Анткени уйгурлар бул мезгилде кыргыздарга сокку уруп, аларды кайра түндүккө сүрүп сала алмак эмес. Себеби алар X к. өзүлөрүнүн чыгыш коңшусу болгон кидандардын көз карандылыгында турушкан [68, с. 45]. “Худуддун...” белгисиз авторунун маалыматына таянган изилдөөчү, кыргыздардын бир бөлүгү енисейлик туугандарынын мамлекети кулагандан кийин дагы X к. Пенчулду ээлеп, Теңир-Тоодо жашап калгандыгы жөнүндө тыянак чыгарган [68, с. 46]. Автор бул пикирин Марвази менен Ауфинин “кимактар кыргыздардан түндүктө жайгашкан” [86, с. 67] деген маалыматы менен бекемдеген.

К.И. Петровдун пикиринде кыргыздар IX–X кк. Алтайда жашап турушкан жана жергиликтүү кимак-кыпчак уруулары менен аралашып XV к. гана Теңир-Тоого көчүп келишкен. Бул гипотеза боюнча енисейлик кыргыздар азыркы кыргыздардын ата бабалары саналбайт. К.И.Петровдун гипотезасын В.Ф.Минорский, Б.Е.Кумеков, С.М.Ахинжанов, В.П.Мокрынин, А.М.Мокеев ж.б. окумуштуулар колдошкон.

Аздар (Аз уруулары). Аз урууларын В.В. Бартольддон баштап дайыма кыргыздар менен байланыштырып келишкен. Ал руна тексттеринде кыргыздардын ордуна бир нече ирээт аздар эскерилгенин [1. С.426] жазат. “Бадаи ат-таварих китебинде” да (XVII к.) кыргыздарды аздар деп аташкан. В.В.Бартольд Батыш Моңголиянын аздары менен Жети-Суудагы түргөштөрдүн урпактары деп эсептелген аздарды салыштырганга аракет кылган. Тоньюкукка арналган руна жазуулары менен таанышкандан кийин, кыргыздар менен бирге аздардын бир нече ирээт эскерилгендиктен, В.Бартольд Жети-Суулук аздарды түргөштөрдүн бир канаты [25, с. 281-282] деп эсептеген жана алар Түргөш каганатынын чыгыш жерлерин байырлап турганын белгилеген. Ал чыгыш авторлорунун маалыматына таянып, Жети-Сууну карлуктар басып алган мезгилде түргөштөр эки муунга: тухсилерге жана аздарга бөлүнгөн [25, с. 281-282] деп эсептейт.

В.В.Бартольд, Л.Потапов, С.М.Абрамзон, О.К.Караев, С.А.Аттокуров, Э.Ж.Маанаев жана башкалар аз этносу жана алардын тарыхый коңшулары тууралуу белгилешет. 715-ж. окуялардан кийин аздар түрк канзаадасы Күлтегиндин колунан талкалагандан кийин Энесайдан батышка качып, Жети-Суудагы түргөштөрдүн өлкөсүнө келишкен. Аздардын батышты көздөй жер которуусун кыргыздар менен да байланыштырышкан [189, с. 482-485] С.М.Абрамзон, Э.Ж.Маанаев аз-асигдер – төрт ас аталыштарынын окшоштуктарын белгилешет [1. С.50-51, 100]. Окумуштуулардын пикиринде төрт ас, “төрт тамгалуу азык” аталган кыргыздардын азык уруусунун аталышына толук дал келет.

С.Е.Малов, Г.Е.Грумм-Гржимайло, С.В.Киселев, Н.А.Сердобов, Д.Г.Савинов, Ю.С.Худяков, В.Я.Бутанаев сыяктуу айрым окумуштуулар руна тексттериндеги ач же аз аталыштарын кыргыздар катары таанышкан. Г.Е. Грумм-Гржимайлонун айтымында аздар байыркы кыргыздардын бир бирикмеси болгон. Д.Г.Савиновдун пикиринде VII–IX кк. “ач” (аз) эли кыргыз этносунун негизин түзгөн. В.Я.Бутанаев, Ю.С.Худяков Култегинге арналган эстеликтин мазмуунуна карап, “аздар” кыргыздардын ак сөөктөрүн түзүшкөн деген пикирди айтышкан [43, с.72, 289, с. 77-78]. Натыйжада В.В.Бартольд, Л.П.Потапов, С.М.Абрамзон VIII–X кк. Чүй дарыясынын аймактарын мекендеп келген аздар менен кыргыздардын этностук жакындыгын белгилешкен.

Отуз оглан термини илимий адабияттарга Талас руна жазуусундагы маалыматардан улам кирген [222, с. 406]. Изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда этноним чыгыштан Теңир-Тоого көчүп келген келгин этникалык топ катары сыпатталат [250, с.25-47]. Суджин, енисей жана талас руналарынын чечмеленишине жана жазуунун түпкү генетикалык жакындыктарына карап И.В.Кормушин, енисей кыргыздары Теңир-Тоого IX к. көчүп келген деген пикирин айткан. Бул пикир кайсы бир деңгээлде, енисей кыргыздары Теңир-Тоого IX к. Улуу Кыргыз дөөлөтүнүн мезгилинде көчүп келген деген Ө.Караевдин ою менен бекемделген.

Ө.Караевдин пикиринде отуз огландар талас эстеликтеринде кездешкен енисей кыргыздарынын бир уругунан болгон. Изилдөөчүнүн көз карашында отуз уул уруулук тайпасы тарыхый-этнографиялык маалыматка ылайык, кыргыз элинин этногенези менен байланышып, алардын оң жана сол канаттарын бириктирип турган [72, с.135]. С.М. Абрамзон белгилегендей, КЭР дин Синьцзян-Уйгур автоном областында жашаган кыргыздар, сол канаттын баардык тайпаларын отуз уулга киргизишкен [1, с.338].

Түргөштөр. Түргөштөр 744-жылы Батыш түрк каганатынын ордуна өзүлөрүнүн мамлекетин куруп, аймактагы ашина династиясынын

үстөмдүгүн сүрүп чыгарган. Л.Н.Гумилев изилдөөлөрүнө караганда “түргөш эли эки уруудан – мукрилер менен абарлардан куралган. VII к. эле түргөш уруулары сарылар (мукрилердин тукумдары) жана каралар (абарлардын тукумдары) болуп экиге бөлүнүп кетишкен” [49, - 366 б]. В.В.Бартольддун пикиринде түргөштөр Жети-Суунун түндүк жагында жайгашкан. Алар түрктөр тарабынан 711-жылы Яраш түздүгүндөгү Болучу деген жерде талкаланган [26, с. 317].

Түргөштөр алгач алыскы чыгыш хроникасында, батыш түрк каганы Ышбара-кагандын (651-657 жж.) башкаруусунун убагында эскерилет. Бул дулу союзуна кирген “он ок элинин” күчтүү уруулук бирикмеси болгон. Алар Чүй жана Иле дарыяларынын аралыгындагы аймактарды ээлеп турушкан. VII к. акырында түргөштөр Тан мамлекети менен теңтайлашып турган. 679-жылдан баштап булактарда тан аскерлери менен түргөштөрдүн кагылышуулары жөнүндөгү маалыматтар эскериле баштайт.

VIII к. башында түргөш мамлекетинин тышкы саясаты өтө оор кырдаалга туш болгон. Алар согдулуктар менен биргелешип, VIII к. башында Орто Азияга кирип келген араб баскынчыларына каршы күрөштүн башында турушкан. Узакка созулган күрөштүн жыйынтыгы, түргөштөр менен согдулуктар араб баскынчыларына туруштук бере албай калган. Орто Азиянын саясий бытырандылыгы, түргөш жана согду төбөлдөрүнүн биримдигинин жоктугу арабдардын чөлкөмдү каратып алышына ыңгайлуу шарт түзгөн. Андан кийин түргөш кагандыгындагы ички ыркы келишпестиктер, алардын карлуктар тарабынан тез арада басып алуусуна алып келген.

Батыш түрк кагандыгы куласа дагы анын мураскорлорунун мамлекеттүүлүгү өз жашоосун уланткан. Анын урандыларынан көчмөн түрк урууларынын төрт ири мамлекети куралган. Алар, Волга боюу жана Түндүк Кавказдагы – Хазар каганаты, Арал жээктери жана Сыр-Дарыянын төмөнкү агымын байтакты кылган Озуз мамлекети, Түндүк жана Чыгыш Казахстандын талааларын элеген Кимактардын мамлекети (борбору

Иртышта жайгашкан), ал эми батыш түрктөрдүн эзелки жерлери болгон Жети-Сууда жана Теңир-Тоодо карлуктардын мамлекети түзүлгөн [61, с. 250].

Карлуктар. Ал Марвазинин (XII к.) маалыматында алар тогуз тайпадан – үч чигил, үч бескил, бир булак, бир кукеркин, бир тухси урууларынан турган. Лазан, фаракия деген дагы уруулар эскерилген [375, с. 184-192, 186]. Ал эми ал-Идрисинин маалыматында карлуктар эки тайпадан туруп, аймактары чектешип турган. Каган башында турган карлуктардын негизги жашаган жери Ысык-Көлдүн түштүк жээги болсо, түштүктө жана түштүк-чыгышта Тибет менен чектешип турган [229, с.49-59].

VIII к. башында карлуктар басмылдар менен бирге өз алдынчалык жана көз-карандысыздык үчүн Чыгыш түрк каганаты менен күрөш жүргүзүшкөн. Натыйжада карлуктардын башкаруучусу “ябгу” деген титулду алган [107, с. 41-42]. Т. Джуманалиев аймактык жана этностук белгилерди эске алып, карлуктарды батыш жана чыгыш тайпаларына бөлгөн. Алгач карлуктар Алтай тоолорунан батышка Иртыш дарыясына чейин, Бейтиндин (Бешбалык) түндүк-батыш тарабында көчүп конуп, Батыш Алтай менен Тарбагатайдын аралыгын мекендеп турушкан. Кийинчерээк Теңир-Тоого көчүп келишкен [52, с.134].

Илимий адабиятта карлук союзунун келип чыгышы боюнча ар кандай көз караштар бар. Ю.А.Зуевдин пикиринде “карлук” жана “булак” (“булат”) этнонимдерин толук эмес синонимдер. Башкача айтканда карлук “булак” терминин сүрүп чыгарган. Ага ылайык “булак” (“булат”), “күлүк ат” түшүнүгүн берген [353, с. 17].

VIII к. ортосунда карлуктар Чыгыш жана Батыш түрк каганаттарынын кулоосуна алып келген ири саясий окуяларга катышкан. Каганаттардын кулашы Борбордук жана Орто Азиянын тарыхындагы бүтүндөй бир доордун аякташы эле. 746-жылы карлуктар мурунку союздашы болгон уйгурлардын кысымына улам, Жети-Сууга көчүп

келишкен. Бул тууралуу уйгур каганы Элетмиш Билге-кагандын (747-759 жж.) бийлик кылган мезгилиндеги Терхин жазуусунда “Ит жылында үч-карлуктар чыккынчылык кылып, качып кетишти. Алар батыштагы “он ок элине келишти” [77] – деп эскерилген.

Жети-Суунун, Теңир-Тоонун, Фергананын тарыхый географиясы боюнча толугураак маалыматтар “Худуд ал-аламда” кездешет [368, Ид.№ 1707]. Аталган эстеликте карлуктар жайгашкан жерлер башка түрк элдериникинен жаратылышынын кооздугу менен айырмаланган. Бул жерде көптөгөн дарыялар болуп, жаратылышы жагымдуу келген. Эстеликте айтылгандай, мамлекеттин жашоочулары маданияттуу келип, бир канча шаарлары жана кыштактары болгон. Аталган эстеликтеги маалыматтарга ылайык, карлуктар Чүй өрөөнүнүн көпчүлүк бөлүгүн, Кыргыз Ала-Тоосунун түштүк жана түндүк бөлүктөрүн, Ысык-Көлдүн түштүк жээгин, Борбордук Теңир-Тоо (Нарындын түндүк тарабы) жана Чыгыш Түркстандын кээ бир райондорун ээлеп турушкан. Кулан (Луговая ст.) менен Меркенин аралыгында карлуктардын үч уруусу, ал эми Ысык-Көлдө жети уруусу жайгашкан.

Чыгыш авторлорунун маалыматына ылайык, IX–X кк. карлуктардын көпчүлүк бөлүгү Теңир-Тоодо жана ага аймакташ жерлерде жашашкан. Алардын бир бөлүгү Талас дарыясы менен Исфиджаб шаарынын аралыгында, Отрарда, Фергананын тоо этектерин байырлашкан [61, с.255]. Ошентип, VIII – X кк. Теңир-Тоодо негизинен карлук бирикмесине кирген үч көчмөн уруу карлуктар, чигилдер, ягмалар жашаган.

Чигилдер илимий адабиятта X к. Карахандар каганатын негиздөөгө тиешеси бар Теңир-Тоонун негизги уруусу катары каралат. Жазма булактарда чигилдердин Борбордук Теңир-Тоодо жана Жети-Сууда жайгашкандыгы тууралуу кээ бир маалыматтар кездешет. “Худуд ал аламдагы” маалыматка таянсак чигилдер Ысык-Көл өрөөнүн байырлашкан. X к. чигилдер Талас өрөөнүндө ягмалар менен, ал эми Иле өрөөнүндө ягма, тухси, аздар менен жашап турушкан. Ал эми Гардизинин

маалыматында чигилдер аздар, тухсилер менен коңшулукта, Ысык-Көл өрөөнүндө Тоң менен Барсхан шаарларынын аралыгында жашашкан [124, с.106].

Ал-Мукаддасинин маалыматында, чигилдердин бир бөлүгү Тараздын айланасын байырлашкан [117, с. 72]. Махмуд Кашгари чигилдердин үч тайпасын белгилеген: биринчиси Тараздын жанындагы Чигил шаары, экинчиси – Барскандын жанындагы Куяста, үчүнчүсү – Кашгарда [23, с.71]. “Худуд ал аламдын” авторунун маалыматында чигилдердин шаарлары болгон, бирок ал шаарлар карлуктардыкына жеткен эмес. Алар чатырларда жашап, кийизден баш кийим кийип, күнгө жана жылдыздарга сыйынышкан. Чигилдердин көп мал үйүрлөрү болгон.

В.В.Бартольд, Ө.Караев, Т.Чоротегин ж.б. изилдөөчүлөр Теңир-Тоодогу VIII–XI кк. түрк этносторунун келип чыгышын, журт которууларын жана өз-ара алакаларын талдашкан. В.В.Бартольд, огуздарды эсептебегенде чигилдер бардык көчмөн түрктөрдүн ата-бабасы болгон деп Махмуд Кашгари Барскани көрсөткөн маалыматты алгач баса белгилеген. Ө.Караев чигилдерди VI–VIII кк. алтайдагы чиктер менен жакындаштырат. Чигил этнонимин чиктер мекендеген Батыш Моңголиядагы Кемчик дарыясынын аталышы менен байланыштырышат [71, с. 58-59].

Ө. Караев орто кылымдагы булактардагы келтирилген карахандар түрктөрүнүн (IX к.) келип чыгышына кызыккан. Анын пикиринде Түрк атанын эки баласы Чигил жана Барсхандын тукуму чигилдер болушу мүмкүн [71, с. 76]. Ал эми Т.Чоротегин жана Т.Джуманалиев Махмуд Кашгаринин маалыматына таянып, тухсилерди “тухси чигилдер”, ал эми огуздар Сыр дарыядан Кытайга чейинки баардык түрктөрдү “чигил” деп эсептешкен, деген “Дивандын” баалуу маалыматына назар бурушат. Башка чыгыш түрктөрдүн бир даары чигилдердин салтын, кийимин кабыл алышып, натыйжада аталган доордо чигилдердин таасиринин жогорулашы байкалган [166, с.78, 53, с. 265].

Ягмалар. Ягма (йагма) уруулары Нарын дарыясынын түштүк бөлүгүндө Борбордук Теңир-Тоону мекендеп турушкан. “Худуд ал-аламдагы” маалыматка ылайык Кашгар ягмаларга тиешелүү болгон. XI к. ягмалардын кээ бир уруулары Иле жана Талас өрөөндөрүнүн бир бөлүгүн ээлешкен. Ягмалар карлуктар, чигилдер сыяктуу эле карлук бирикмесинин көп сандаган күчтүү урууларынан болгон.

В.В. Бартольд ягмаларды тогуз гуздардын алдыңкы уруулары деп эсептеген. Алар качан тогуз гуздардан бөлүнгөндөн кийин Жети-Сууга көчүп келишип, Түргөш каганына кызмат өтөшкөн [25, с. 38, с. 296]. Г.Е. Грумм-Гржимайло ягмаларды тогуз гуздарга жакындаштырган. Анын пикиринде, X к. карлуктар мурунку атак-даңктан кеткенден кийин, ягмалар Жети-Сууда саясий үстөмдүккө жетишишкен [48, с. 267]. А.Н. Бернштамдын пикиринде ягмалар карлуктар менен тохардык хайталдардын аралашуусунан келип чыккан. Алар Теңир-Тоонун түштүгүндө жашашып, кийинчерээк ягмалардан түрктөрдүн жаңы – карахандар династиясы келип чыккан [353, с.18].

Ө.Караевдин пикиринде Жетисуудагы ягмалардын бир бөлүгүнүн түндүктү карай көчүшү, карахандардын аталган аймакты басып алуулары менен байланышкан. Окумуштуу “ягма”, “яньмо” урууларынын окшоштугун эске алып: “Вань Яньденин саякатынын (981 ж.) мезгилинде янь-молор Гаочан уйгурларына үстөмдүк кылышкан. Бирок алардын көп бөлүгү IX–X кк. Нарын дарыясын бойлой түндүгүндө карлуктар менен чектешип, Борбордук жана Батыш Теңир-Тоону мекендеп турушкан” [71, с. 68] – деп жазган.

Т.Чоротегин Махмуд Кашгари Барсканинин мол маалыматына таянып, этнонимдин саясий маанисине карата кара йагмалар сөзүн чечмелеген [166, с.78]. Андан тышкары XI кылымдагы түрк калктарынын миграциялары жөнүндө маалыматтарга атайын сереп жасаган [322, с. 107-144]. Т.Джуманалиевдин пикири боюнча ягмалар карлук жана кимак ээликтеринин аралыгында жайланышкан [53, с. 267].

Кангылар (Канглы) илимий адабиятта Сыр-Дарыянын ортоңку агымын мекендеген байыркы эл катары эсептелет.

Н.А.Аристов кангыларды кыпчактардын бир бөлүгү катары карап, Жети-Суудагы байыркы элдердин катарына киргизген. Анын пикиринде кангылар аймакта б.з.ч I миң жылдыктар менен – б.з. I миңинчи жылдыктар аралыгында, кыпчак урууларынын Сыр-Дарыянын жээктерине жер которуусу менен пайда болгон. Автордун божомолунда кангылар Батыш түрк каганаты кулагандан кийин Чүй дарыясынын төмөнкү агымын, Сары-Суу аймагын, Иле өрөөнүн байырлап турушкан. Н.А.Аристов чыгыш булактарына таянып, Сары-Суу аймагындагы, Чүй жана Иле өрөөндөрүндөгү кимактарды, батыш түрк урууларына кирген кангылар жана дулу, нушиби уруулары деп санасак болот деген оюн жазган [9, с. 225-226]. Моңгол чапкынынын алдында борбору Алмалык шаары болгон кангылар, Чүй жана Талас дарыяларынын төмөн жагында жана Арыс дарыясынын куймасында көчүп-конуп жүрүшкөн [9, с. 226].

В.В.Бартольд кангыларды байыркы кангүйлөр деп эсептеп, кангыл жана кыпчак аталыштарынын окшоштугун белгилеген [25, с.26, 188, с. 294]. С.М.Абрамзон кангыларды карлуктар менен бирдикте карахандарга каршы күрөшкөн жергиликтүү түрк уруусу катары белгилеген. Автор Абул Газинин кангылар моңгол чапкынына чейин Таластан Ысык-Көлгө чейинки аймактарды байырлап турат деген оюна кошулган. Анын пикиринде кангылар орто кылымдарда Теңир-Тоодо Чүй дарыясынын өрөөнүндө жашашкан [1, с.52-53].

С.Г. Кляшторный С.П.Толстовдун, И.Макварттын, В.Бартольддун, Ф.Андреастын, Э.Бенвенин эмгектерин талдап келип, кангылардын байыркы жердеген аймактары боюнча ойлоруна макул эместигин билдирген. С.Г.Кляшторныйдын пикиринде кангарлар Арал өрөөнүндө жашаган байыркы уруулар. Окумуштуунун оюу боюнча, ибн Фадландын, Абу Дулафтын маалыматындагы печенег уруулары, орхон жазууларындагы кенгерестер, византиялык автор эскерген кангары

уруулары, ал-Идрисинин эмгегиндеги хангакишилер – бир эле уруулук аталыштын, кангүй этнонимикалык салтынын ар кайсы варианттагы эскерилишин белгилейт [242, с. 178-179].

Кээ бир окумуштуу-тарыхчылар кангыларды кыргыздар же кыргыз уруу союздары менен байланыштырышыт. Г.Е.Грумм-Гржимайлонун пикиринде, кангылар XIII к. чейин кыргыздардын курамына кирүүгө мүмкүнчүлүгү болгон эмес. В.В.Бартольд кыргыздар менен кангылардын уруулук жакындыгын танган эмес. Анын пикиринде бул эки элдин ортосундагы алака кыргыздардын Жети-Сууга көчүп келе элек мезгилине чейин болгон [195, с. 176-277].

С.Аттокуровдун пикиринде кангыл уруулары байыркы жана орто кылымдарда кыргыздардын этногенезинде негизги ролду ойношкон. Кыргыздар жана кангылар тыгыз этникалык мамиледе болушкан, ал эми XIII к. баштап алар ичкилик бирикмесинин курамында кыргыздардын этногенез процессине катышкан. С.Аттокуров кыргыздардын санжырасына, Сейфаддин Ахсикендиде кездешкен ичкилик бирикмесинин канды, дөөлөс, тейит, жоо кесек, кыдыршаа, бостон урууларын киргизген [15, с.54].

А.Мокеев В.В.Бартольддун Алтайда кыргыз менен кангылардын тыгыз этникалык мамилеси бар, алар наймандар, кыпчактар жана тегиндер менен коңшу жашашкан деген, пикирин кубаттайт. Анын пикиринде бул процесстер кыргыз тарыхынын алтай дооруна чейинкисин камтыган [123, с.43, 114-116]. А.Мокеев орто кылымдагы алтайлык “тегин” этнонимин кыргыздардын ичкилик бирикмесине кирген тейит уруусу менен салыштырган [123, с. 144-216].

Огуздар Теңир-Тоонун жана ага аймакташ жашаган жерлерде жашаган уруулардын тарыхында белгилүү ролду ойногон. VIII–IX кк. тогуз-огуз бирикмеси, Борбордук Азиянын үстөмдүгүнө болгон күрөшүндө енисей кыргыздары менен тең тайлашып турушкан. IX к.

ортосунда тогуз-огуз уруулары кыргыздардан жеңилип, батышты көздөй Теңир-Тоого андан ары Аралды көздөй жер которушкан.

Б.Е.Кумеков белгилегендей, огуздар 766-жылкы окуялардан кийин Жети-Сууну таштап, Сыр дарыянын төмөнкү агымына жана Арал өрөөнүнө жер которушкан [86, с.133].. С.М. Ахинжанов тарыхый булактарга таянуу менен, VIII – X кк. Теңир-Тоодо огуздар негизги роль ойногонун белгилеген. Ал огуздардын белгилүү теги болгон Огуз хандын ордосу түрк-мусулмандар жашаган Талас жана Кары-Сайрам шаарларынын жаны деп белгилеген [16, с. 154].

Т.Джуманалиевдин пикиринде кыргыздар тарабынан 840 ж. Уйгур каганаты талкалангандан кийин 15 уйгур (огуз) уруулары Алтайга качышкан. Натыйжада кимак бирикмесинин башчысы “шад” титулунан баш тартып, жаңы “ябгу” титулун кабыл алган [53, с. 267].

Басмылдар. Л.Н. Гумилев басмылдарды “Ашина урусундагы төбөлдөр башкарган улуу Түрк каганатынын калдыгы” катары эсептеген [50, с. 318]. Анын оюнда басмылдар түрк-шатолор менен бирге 714 ж. Кытайга көз-каранды болуп, Түштүк Жуңгариянын чыгышын мекендеп турушкан [50, с. 265, с. 322]. Ал эми А.Мокеевдин пикиринде басмылдардын бирикмесине алтай кыштымдары кирген. VIII–XI кк. кыштым уруулары кыргыз-карлук согуштарына катышкан. Бул мезгилде басмылдар карлуктардан көз каранды болуп, тилдик ассимиляцияга дуушар болушкан [123].

Йабакулар теңиртоолук элдердин арасынан эң таасидүүлөрү катары саналып, Борбордук Азиянын түрк тилдүү калктарынын санына кирген [91, - 91 б]. Гардизинин фарсыча «Зайн ал-ахбар» («Шөкөттөлгөн кабарлар») деген эмгегинде Йабакулар жана халлуктардын байланышы жөнүндө санжыралык маалыматтар бар. Махмуд Кашгари кыргыздардан батышыраак аймактарды мекендеген Йабакулар түрк тилинде сүйлөшөрүн жана Йабаку-Сувы Кашкар тоолорунан башталып, Өзжөнд (Өзгөн) жана Фергананын ортолугунан агып өткөн дарыянын атын белгилеген. Махмуд

Кашгари эмгегинде кыргыз, йабаку жана кыпчактар темирди өзгөчө аздектеп, баркташаарын, темирди ортого коюп, шерт (ант) беришерин маалымдаган [167, - 215 б]. Йабакулардын айрым топтору Борбордук Теңир-Тоодо жашашып, бүгүнкү күндө кыргыздардын ичиндеги жабагы (жабагылар) уруктарынын теги эсептелет [5, с.119]. Төмөндө аталган доордогу этностук жүрүмдөрдүн негизги баскычтарына токтолобуз.

Түрктөрдүн массалык көчүп келүүлөрүнүн мезгилинде, жарым көчмөн мал чарбачылыгы менен кесип кылышкан, негизинен тоолуу жерлерде жашаган сак-усун урууларынын тукумдары аймакта үстөмдүк кылып турушкан. IV-VIII кк. аталган калктар тарабынан калтырылган эстеликтерден, тактап айтканда өзгөчө катакомбалык көрүстөндөрдөн Теңир-Тоого хундардын келүүсүнөн баштап эле түрктөшө баштаган, буларды мал-чарбачылыгы менен алектенген уруулардын бирикмеси экенин байкоого болот. Саясий биримдүүлүктөн жана маданий бүтүндүктөн ажыраган Жети-Суунун жана Теңир-Тоонун жергиликтүү элдери, Борбордук Азиядан көчүп келген күчтүү жана биримдиктүү урууларга жакшы жерлерин жана ажайып кооз жайыттарын тарттырып, ассимиляцияга дуушар болушкан. Ошентсе да түрктөр тарабынан жергиликтүү калкка болгон сүрүп чыгаруу жана ассимиляция процесстери, түрктөр үстөмдүк кылып турган эки жүз жыл аралыгында ишке аша алган жок. Ал археологиялык табылгалар менен тастыкталган.

Бул процессти түрктөр келгенге чейинки көрүстөндөр кандай болсо, алар келгенден кийин деле көрүстөндөрдүн окшоштугу менен байкаса болот. Алсак, II-IV кк. тиешелүү болгон жармакөрлөр (подбойные погребение) V-VIII кк. тиешелүү көрүстөндөрдө кезигет. Кыргызстанда кезиккен катакомбалык көрүстөндөр V-VIII кк. туура келет. Ферганадагы Учат катакомбалык көрүстөнү, табылган тыйындарга караганда VIII – IX к. башына туура келет. [97, с.132]. Жети-Сууга, Теңир-Тоого жана Ферганага тиешелүү салттык көрүстөндөр түрк доорунда деле формасын жоготкон эмес.

Көчмөндөрдүн ич арасындагы этностук мамилелер археологиялык эстеликтерде байкалгандай маданий алакаларга алып келген. Алсак, Борбордук Теңир-Тоодо, Кетмен-Төбө өрөөнүндө жана Жети-Сууда катакомбалык жана жармакөр көрүстөндөрү табылган. Көрүстөндөрдөгү атты кошо көмүү салты, жергиликтүү калктын түрктөрдүн кээ бир каада-салттарын кабыл ала баштаганынан кабар берет. Археологиялык эстеликтерден көчмөндөрдөгү материалдык маданияттын бир түргө келүүсү (унификация) байкалат. Өзгөчө, курал-жарактарда, ат-жабдыктарында жана кийим-кечектердин ар кандай элементтеринен байкалат. Курал-жарактардагы түрк үлгүлөрүнүн басымдуу болушу, этникалык бүтүндүктү эмес, жергиликтүү элдин каганаттын согуштук-административдик системасына тартылуусу эле [366, с.14].

VI-VIII кк. жергиликтүү түрк тилдүү жана башка элдин келгин түрктөргө болгон маданий таасирин тастыктаган археологиялык материалдар аз. Жети-Сууда жана Теңир-Тоодо ат менен кошо көмүлгөн түрк көрүстөндөрүндө керамика буюмдары көбүрөөк кездешет, ал эми мындай көрүнүш борбордук азиялык көрүстөндөрдө жокко эсе.

VI-VIII кк. көчмөн түрк урууларынын аймакка келиши менен Кыргызстандын аймагындагы калктын антропологиялык курамы ар түрдүү болуп калды. Табылган баш сөөктөрдүн моноглоид жана европеоид түспөлүнүн болушу, жергиликтүү европеоид уруулары менен көчүп келген элдердин ортосундагы интенсивдүү аралашуунун болгонун белгилейт. Ал эмес тоо аймактарында жашаган элдердин тышкы кебетелеринде монголоид түспөлүнүн көбүрөөк болгонун байкоого болот. Ал эми шаар тургундарынын кебетеси көбүрөөк европеоид түспөлүндө болушкан. Байкалгандай, Чүй өрөөнүндөгү ортокылымдагы шаарларынын согду жашоочулары түрктөр менен узак убакытка аралашкан эмес [61, с.416]. Түрк урууларынын расалык тиби бирдей эмес жана ал чындыгынды аз изилденгенин белгилеп коюубуз керек.

V–VIII кк. Борбордук Азиянын талаа кылкасында тилдик абал кадыресе өзгөргөн. Аймакка көчүп келген борбордук азиялык түрк тилдүү калктар менен жергиликтүү иран жана түрк тилдүү элдердин ортосундагы байланыштын натыйжасында, VIII к. Борбордук Азиянын түндүк бөлүгүндө жана Волга боюнда бир нече байыркы түрктүк тилдик группалар пайда болду. Алар:булгар-хазарлык, батыштүрктүк (огуздук) жана карлук группалары. Ал эми Кыргызстандын аймагында акыркы эки тилдик группа өкүм сүргөн. М.Е.Массон тарабынан Таласта табылган руникалык тексти бар тактайдагы жазуу чыгышевропалык тилинде жазылган [78, с. 53]. Енисейдеги, Монголиядагы, Кыргызстандагы табылган руникалык эстеликтердин тили, бирдей тилдик группага тиешелүү болгондой жалпы белгилерге ээ. С.Е.Малов аларды “жалпы, стандарттык” деп атаган [105, с.7].

Кээ бир эстеликтерде байкалган диалектилик өзгөчөлүккө карабай, байыркытүрк руна жазмасынын тили, VII-X кк. Түрк каганатынын жана аны алмаштырган мамлекеттик түзүлүштөрдө тараган жалпы адабий тил бойдон калган. Каганаттын аймагында ар түрдүү түрк диалектисинде сүйлөгөн уруулар жашашкан. Араб жана перс булактарында белгилүү болгондой, VII-VIII кк. жетисуулук жана тохаристандык карлуктардын төбөлдөрү бирде “йабгу” бирде “жабгу” деп аталган. Бул жерде мындай аталыш карлук этносунун ар кандай уруулук курамынына тиешелүү диалектикалык өзгөчөлүк болсо керек [283, с.71].

Түштүк Согд (Кашка-Дарыя аймагы) жана Тохаристан аймактарында да VI–VII кылымдарда согдулуктар менен катар эле жергиликтүү түрктөр да жашагандыгын өзбек тарыхчысы Ш.Камалуддинов тастыктайт [66].

Жети-Сууда түрк тили менен катар, V-VI кк. иран (көбүрөөк согду тили) тилдик группасы кеңири колдонулган. Батыш түрк каганаты түрк жана чыгыш иран тилдеринин аралашкан мейкиндигине айланган. Алсак, Муг тоосундагы согду документтеринде байыркы түрк лексикасы байкалат; В.А.Лившицтин баамында, жазмачылар түрк уңгулаш сөздөрүн

жазууда түрк грамматикасын колдонушкан [268, с. 78-85]. Жети-Суунун шаарларында жана отурукташкан дыйканчылык алкактарында жашаган калктардын бир аз бөлүгү несториандык тарсалардын сириялык тилинде сүйлөшкөн.

VII-VIII кк. батыштүрктөрүнүн чыгыштүрктөрүнөн айырмаланган этнографиялык өзгөчө белгиси пайда болот. Таш балбалдарын жана Афрасиабдын дубалдарындагы жазууларды изилдөөнүн натыйжасында, аялдар чачын эки өрүм өргөн чыгыштүрктөрүнөн айырмаланып, батыштүрктөрдө чачтарын 4-7 (көбүнчө 8-9) салаа кылып өрүшкөн. Батыштүрктөрүнүн аймагында гана үч мүйүздүү баш кийим жана чепкен кийген аял таш балбалдары тараган [61, с.417].

Натыйжада, VI-VIII кк. көчмөн мал чарбачылык аймактарында, жалпы этнографиялык белгиге бириккен, материалдык маданияттын бирдиктүүлүгү байкалган ар кандай түрк жана түрк эмес уруулардын маданиятынын жакындоо процесстери, маркумду көмүүдөгү ар түрдүү бирок, бири-бирине жуурулган элементтердин болушу байкалды. Демек, ушул мезгилден тарта жеке уруулук аталыштарын сактап калып, он уруунун аталышы бир ат менен “он ок эли” деген аталышка ээ болгон этностук жалпылык пайда боло баштады. Ошентсе да аталган мезгилде жергиликтүү мал чарбачылык менен алектенген жана борбордуказиядан көчүп келген уруулардын ортосундагы белгиленген этностук жүрүмдөр жай жүргөн.

V-VI кк. башталып, өзгөчө VII к. күчүнө кирген согду колонизациясы, Чүй, Талас өрөөнүндөгү шаар маданиятынын жогорулашы [17]. Теңир-Тоодогу жалпы эле отурукташып дыйканчылык менен кесип кылган калктын маданий деңгээлин алда канча көтөргөн. Буга чейин ири отурукташкан кыштактар Ферганада гана болгон. Жетисууга жер которуп келген ар түрдүү элдер отурукташкан маданиятты гана өнүктүрбөстөн, аймакка ар кандай диний системалардын киришине түрткү болушкан. Бул процесстер археологиялык табылгалар менен тастыкталган.

Тараз, Невакет, Суябда табылган сириялык жазуулардын жана тиричилик предметтериндеги, көрүстөн кайрактарындагы, “иконкалардагы” христиан символикалары жана ошондой эле Чүй өрөөнүнүн чыгыш тарабындагы (Ак-Бешим) VII-VIII кк. таандык несториан чиркөөсүн казгандан кийин бул жерде христиан коомдорунун болгондугу белгилүү болду [298, с.62-66]. Сюань Цзан белгилегендей VII к. биринчи жарымында жетисуулук шаарлардагы калктын басымдуу бөлүгүн согдулуктар түзгөн. Мындай көрүнүш кийинки эки жүз жыл аралыгында уланып, археологиялык изилдөөлөр менен тастыкталган.

VI – VIII кк. башында Жети-Суудагы көчмөн түрктөрдүн жалпы отурукташуусуна экономикалык шарт акырындап түзүлө берген. Кагандардын ордосуна айланган Суяб, Невакет, Тараз өңдүү ири шаарларда түрк төбөлдөрү өзүлөрүнүн аскерлери менен жашап турушкан. Түрктөр менен согдулуктардын тилдик, маданий, экономикалык этностор аралык интеграциялык процесстери өтө жай жүргөн. Алсак, ушундай узак убакытта (100 жылдан ашык) Жети-Суудагы шаарлар менен Согдудагы шаарлардын этностук жана этнографиялык айырмачылыктарын ал эмес Сюань Цандын (630 ж.) өзү дагы байкай алган эмес. Ал Боом капчыгайынан Тохаристанга чейинки аймакты бирдиктүү мамлекет деп санаган.

Кээ бир этномаданий өзгөрүүлөр VIII к. байкалат, жетисуулук өзгөчө согду төбөлдөрү түрк ысымдарын жана титулдарын кабыл алышкан [78, с. 126-135]. Ушул мезгилдерден баштап, Жетисуунун жана Согду төбөлдөрүнүн ортосундагы никелешүүлөр болгон. Түрктөрдүн Ашина династиясынын өкүлдөрү менен согдулук бийлик өкүлдөрүнүн ортосундагы династиялык никелердин болушу мурун эле маалым болгон.

Түрк кагандары өзүлөрүнүн кыздарын Согдунун, Кашкардын, Кочонун (Турпан) жана башка аймактардын башкаруучуларына жубайлыкка беришкен. Бул никелешүүлөрдүн негизги шарты болуп,

алардын түрктөрдүн маданиятынын кээ бир элементтерин кабыл алуусу эсептелген.

Бул жазуу булактарындагы маалыматтарды Согдуда жана Чыгыш Туркестанда табылган иконографиялык материалдар ырастап турат. Ырас, түрк жана согду төбөлдөрүнүн мындай байланыштары аймактагы этникалык процесстерге эч кандай таасир кыла алган эмес. Антропологиялык маалыматтардан жана иконографиялык материалдардан (Жети-Суунун шаарларында табылган согду терракоталары) байкалгандай, отурукташып дыйканчылык менен кесип кылган калктын арасында монголоид белгилери аз-маз гана билинген европеоид компонентинин басымдуу болушу байкалат.

Түрктөрдүн жергиликтүү калктын маданиятына, өзгөчө аскер, согуш иштерине болгон таасири ачык көрүнөт. VII-VIII кк. согдулуктардын курал-жарактары түрктөрдүн таасиринин натыйжасында өзгөргөн. Батыш Борбордук Азиядагы жана Чыгыш Теңир-Тоодогу отурукташкан элдерде колдонулуп кийилген курлардын, соот кийимдердин пайда болушу, анык түрктөрдүн таасиринен кабар берет [366, с. 12]. Түрктөрдүн таасиринин натыйжасында согдулуктар кабыл алган маркумду койуу салтындагы кээ бир элементтер байкалат.

Натыйжада, VI-VIII к. биринчи жарымындагы Жети-Суудагы жана Теңир-Тоодогу этностук процесстер, жергиликтүү элдерди түрктөштүрүүгө карата жалпы багыты болсо дагы ал жай темп менен жүргөн.

VIII к. ортосуна Теңир-Тоого жана Жети-Сууга борбордуказиялык түрк тилдүү көчмөн-карлуктардын жана карлук уруу союзуна кирген чигил жана ягмалардын (746-766 жж.) көчүп келүүсү, аймактагы социалдык-экономикалык жана маданий процесстердин багытын өзгөртпөстөн, түрк аристократиясынын башкаруу системасына алмашышына жана олуттуу этникалык бурулуштарга алып келди.

VIII-IX кк. мал чарбачылыгы менен кесип кылган, аз деңгээлде түрктөшкөн жергиликтүү калктар жайгашкан жерлерде жармакөрлүк жана катакомбалык көрүстөндөр маданияты жоголот. Бирок мындай маркумду коюуу салты Чүй өрөөнүндөгү шаардык чоң көрүстөндөрдө айкалышкан (синкреттик) маданий элементтерин байкоого болот. Себеби, түрктөргө чейинки жергиликтүү көчмөн калк жерлериннен, жайыттарынан ажырап, отурукташканга мажбур болушуп, согдулуктар негиздеген шаарларга отурукташып же өзүлөрүнүн кыштактарын түзүшкөн. Алсак, Кызыл-Суу (Краснореченская) шаар урандыларындагы чоң көрүстөндөрдөн түрктөргө тийешелүү болгон, маркумду ат менен кошо жерге берүү маданиятын байкаса болот. Ал эми Ак-Суудагы (Беловодское) шаар урандыларында жармакөрлөр казылып, алардын ичинен бирөөндө ат кошо көмүлгөн көрүстөн табылган. Ак-Бешим шаар урандысынан жармакөр жана узун катакомбага окшош көрүстөн казылган. Бул VIII-IX кк. чейинки түрк дооруна чейинки көчмөндөргө жана түрктөрдүн өзүлөрүнө тиешелүү көрүстөндөр болуп эсептелет [253, с. 160-227].

VIII-IX кк. көчмөндөрдүн отурукташуу процесси кыштактардын аймактык өнүгүшүнүн тез өсүшүнө алып келген. Натыйжада, айыл-кыштактарды тегерете курчаган “узун дубалдар” пайда болгон. Отурукташкан кыштактар Ысык-Көлдө, Борбордук Теңир-Тоонун тоолуу аймактарында, Чаткалда көбүрөөк пайда боло баштаган. Ал эмес көчмөндөрдүн отурукташуусунун деңгээлин мындан байкаса болот. IX-X кк. шаарлардын тургундары болуп, карлук биримдигине кирген уруулар эсептелген. Бул процесстер жазма булактарындагы маалыматтар менен ырасталат. Алсак, Карлук “орто көлөмдөгү шаар”, Жикил “кичинекей шаар”, Ягма “кыштагы” ж.б. [209, с.81-84].

Шаарларга жайгашып отурукташкан мурунку көчмөндөр такыр башка экономикалык, этникалык жана маданий чөйрөгө дуушар болушту. Түрктөр менен согдулуктардын биргелешип жашашы этникалык

процесстердин ыкчамдашына жана маданий алакаларга алып келбей койгон жок. VIII-X кк. жазма булактарда бул алакалардын белгилүү деңгээлде болушу жөнүндө маалыматтар өтө аз. Ошондуктан аталган мезгилдеги маданий алакалардын болгондугун археологиялык материалдардагы маалыматтарга таянып тыянак кыла алабыз.

Ар кайсы мезгилге туура келген Чүй жана Талас өрөөндөрүндөгү шаар урандыларынан керамика идиштерине жана алардын сыныктарына жазылган согдулук тексттер табылган. Бул тексттер IX-XI кк. туура келет. Тексттердин окулушунан улам түрктөр деле согдулуктар сыяктуу шаар коомунун толук укуктуу мүчөлөрү болушканын байкоого болот. Жети-Сууда шаар түрктөрү дүйнөлүк диндерди өзгөчө манихей жана христиан динин тутта башташкан [219, с. 53-55].

Ал эмес кээ бир түрк диниятчылары кээ бир диний коомдорду башкарганы жөнүндө маалыматтар бар. Алсак, Чүй өрөөнүндөгү Кызыл-Суу (Красная речка) шаар урандыларынан табылган жазууга карасак, Невакет шаарындагы христиан (же манихей) диний коомунун башкаруучусу атактуу түрк Йарук-тегин болгон. Тараздын жанынан табылган дагы бир жазууда Талас өрөөнүндөгү айылдын биринде христиандардын (же манихейлердин) жетекчиси (поп) түрк Ильтаг болгонун билебиз. Чүй өрөөнүндөгү Якалыг шаар урандысынан табылган керамиканын сыныгында диний коомдун согду епискобунун ысымы жазылган [268, с. 60].

Отурукташкан түрктөрдүн дүйнөлүк диндерди тутушу менен алардын маданий кулк-мүнөзү өзгөргөн. Түрктөр эми жоокер, малчы гана болбостон, диний кызматкер, кечил, жазгыч ал эмес котормочу дагы болгонго жетишти. Түрктөрдүн ич арасында диний маанайды көтөрүш үчүн, “Ики йылтыз ном” (“эки уңгунун ыйык китеби”) аттуу манихейлик эмгек түрк тилине которулган. Аталган эмгек Таразда IX к. ортосунда кайра жазылган. Бул иш чаралардын негизинде Жети-Суунун шаар калкынын санынын өсүшү жана алардын жаңы маданий чөйрөгө ыкташып

кетүүсүнөн кабар берет [239, с. 131]. Ал өз кезегинде жергиликтүү шаар маданиятына [18]. таасирин келтирген. Алсак, жергиликтүү калкка түрк курал-жарактарынын, ат жабдыктарынын, кийим-кечектин кээ бир элементтеринин таралышын шарттаган.

Кызыл-Суу шаар урандыларындагы *оссуарийлерде согдулуктар* узун чапанчан, белге кымча тартылган курлар, тизе чейинки бийик бут кийимдер сүрөттөлөт. Бул кийимдер, таш балбалдардагы кейипке караганда түрктөрдүкүнөн айырмаланбайт. Согдулуктар менен түрктөрдүн ортосундагы маданий алакалардын алкагы барган сайын кеңейген. Ошентсе да бул алакалардын материалдык маданияттагы изи көп байкалбагандай. Түрк-согду этномаданий алакалары жана алардын деңгээли диссертациянын кийинки бабында кеңири сөз болот.

Карлуктардын мезгилинде Жети-Суунун шаарларында, маалыматтарга таянсак, түрк жана согду тилинде сүйлөп, жазышкан. Түрк тилин жазыш үчүн, жазуунун эки системасын колдонушкан: согду курсив жазмасы жана көбүнчө байыркы түрк руна алфавити колдонулган.

Тоолуу Памир аймагында да түрк жана иран тилдүү калктардын этностор аралык мамилелери байыртадан орун алган [3, 102, 57, 14, 340]. Бул мамилелер Карахандар доорунда андан ары тереңдеген.

Демек, изилдөө ишинде сөз болуп жаткан түрктөштүрүү процессинин жүрүшү, бир чети, акырындап өнүккөн табигый көрүнүш болсо, экинчи жагы, кадимки эле баскынчылык саясаттын түз натыйжасындагы маданий ассимиляция болсо керек.

Айрыкча Борбордук Азия аймагындагы түрктөшүүгө кабылган этностук топтор - теги бир, дээрлик бир тилде сүйлөгөн “он ок бодундун” өкүлдөрү болуу менен маданий, тилдик, диний алакалар негизинен этномаданий этиканы сактоонун алкагында ишке ашкан. Ошол эле учурда бир элдин маданиятынын экинчи бир элдин этномаданиятына тийгизген таасирлери доминанттык мүнөздө болуп калышы толук ыктымал. Мисалы, түрк маданиятына караганда, алардан кийин келген түргөштөр

өздөрүнүн тилинин же маданиятынын таасирин бул аймакта орното алган эмес. Анткени, тектеш элдердин бири-бирине болгон этномаданий таасирлери, т.а., бардыгы келип алардын кимисинин этносаясий таасири күчтүүрөөк жана туруктуураак болгондугунда.

Мындайча айтканда, теги бир элдердин арасындагы этномаданий алакалар эч качан күч аркылуу ишке ашпайт. Демек, Түрк кагандыгынын мезгилиндеги андан аркы түрктөшүү жүрүмү атайылап жүргүзүлгөн саясат болгон эмес. Тескерисинче, ошол процесстердин негизинде алганда, бул мезгилди Борбордук Азиянын тектеш элдеринин этномаданий ассимиляциясынын кезектеги баскычы болгон десек жаңылбайбыз.

Натыйжада, бул аймактагы элдердин каада-салтындагы жана үрп-адаттарындагы окшоштуктардын болушун, бир чети ал аймактарды жердеген элдердин ата-баба салтын сактап калуу менен бул доордогу этномаданий алакалардын “алтын доорунун” түздөн-түз орду бар экендигин танууга болбойт.

Бул маселенин өзү тарых окумуштууларынын арасында көп терең изилдене элек, бирок бүгүнкү күнгө дейре талаш туудуруп келе жаткан маселе, азыркы Борбордук Азияны жердеген элдердин этникалык-тарыхый маданиятына түрктөшүү процессинин канчалык денгээлде таасири болгондугун аныктоо.

Дегеле, Теңир–Тоонун аймагында түрктөштүрүү процесси болгонбу? деген суроо да коюлуп келүүдө. Эгерде, “түрк” деген сөз мурда “ак сөөк” деген мааниде колдонулуп келгендигин эске алсак, анда кайсы бир убактылуу үстөмдүк кылган бир уруунун маданиятынын негизинде жалпыга таралышы мүмкүн эмес. Ошондуктан, мындай этномаданий алакалар көбүнесе тектеш элдердин өз ара таасирлеринин мөмөсү болду. Түрк тилдүү калктардын бир бөлүгү байыртадан эле Борбордук Азияда жашаган жана айрымдары отурукташкан жана жарым көчмөн болгон. Аларга “түрк” саясий аталышы (политоним) кийинчерээк гана тагылган

менен, түрк тилдүү калктар Борбордук Азиядагы көп этностуу калайыктын эзелтеден берки компоненти болушкан, дегенге толук негиз бар.

Жыйынтыктап айтканда, Борбордук Азиянын Теңир-Тоосунан өсүп чыгып, батышы Урал, Түндүк Кавказдан Байкалга, Түндүк Кытайдын батыш чектерине чейин созулуп жаткан Түрк каганатынын тарыхый натыйжасы катары, бүгүнкү күндөгү дүйнөлүк глобалдашуу геосаясатынын орто кылымдардагы модели пайда болгонун белгилесек болот.

Биринчиден, VI-к. экинчи жарымынан баштап азыркы чыгыш менен батыштын көпүрөсү болгон Борбор Азиянын этникалык-саясий бүтүндүк катары негизделиши. Убагында Л.Н.Гумилев тарабынан сунушталып, бүгүнкү күндө Россиялык, Казахстандык окмуштуулар тарабынан көтөрүлүп, үгүттөлүп жаткан Евразиялык биримдик идеясынын башаты, ошол VI к. эле калыптанган [49].

Экинчиден, Түрк көчмөн-мамлекети ошол учурдагы алгачкы түрк тилдүү мамлекет болуп, аймактагы этносаясий мамилелердин андан ары тез, динамикалуу өнүгүшүнө шарт түзгөн. Дал ушул Түрк көчмөн мамлекетинин күчөшү - Енисейдеги алгачкы кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн чындалышын (атаандаш катары) стимулдаштырган, түрдүү уруулардын мамлекеттүүлүккө карай консолидациясынын күчөшүнө алып келген [296, с. 183-191].

Натыйжада, VI-XII кк. аралыгында чыгыштан батышты көздөй созулуп жаткан чоң Евразия чөлкөмүндө түрк тилдүү элдердин теңдешсиз этномаданий консолидациясы түптөлгөн.

VIII-X кк. Теңир-Тоонун мал чарбачылыгы менен алектенген калкы толугу менен түрктөшүп бүтүп, ал кийинки жаңы доорго б.а. Жети-Суунун отурукташып, дыйканчылык менен кесип кылган башка тилде сүйлөгөн калктын жергиликтүү калктарга андан ары жуурулушуу жүрүмү улантылган. Махмуд Кашгаринин лингвистикалык маалыматтарын анализдөө аркылуу бул жүрүм XI кылымда кыйла ийгиликтүү

болгондугун, бирок түрк тилдеринде сүйлөй албаган же “бузуп сүйлөгөн” этностук топтор да байырлашкандыгын белгилей алабыз. Бул татаал жүрүм кийинки тарыхый доорлордо да улантылып келди.

3.2. IX-XII кылымдардагы Теңир-Тоо жана ага чектеш аймактардагы этносаясий жүрүмдөр жана этномаданий алакалар

Орто кылымдардагы Борбордук Азиядагы элдеринин тарыхтагы ордун жана ролун ачып көрсөтүү Ата Мекендин тарыхынын актуалдуу маселелеринен. Анткени, тарыхый-маданий изилдөөлөрдүн алкагынын кеңейиши менен аталган чөлкөмдүн тарыхын тереңдетип үйрөнүү мезгилдин талабына айланууда [100, 101, 103]. Бул жагдайдан алганда, өткөндөгүнүн маданий мурасы коомдук турмуштун бир жагы гана болбостон, улуттук жана социалдык өнүгүүнүн интегралдык бөлүгү катары да каралууда.

VI–XII кк. Теңир-Тоо аймагын байырлаган элдердин ортосунда этникалык, саясий, маданий, чарбалык, соода жана диний байланыштардын маанилүү процесстери жүрүп турган. Ал өз кезегинде Борбордук Азияда жашаган түрк тилдүү калктардын ортосундагы өз ара маданий синтезди камсыз кылган.

VIII к. карата Түрк каганаты күчүн жоготуп, VIII к. башында анын урандыларында Түргөш каганаты (704-766-жж.) пайда болгон. Түргөштөр “он ок бодундун” дулу конфедерациясынын курамына кирип, Чүй менен Иле дарыясынын аралыгынан Иртышка чейинки мейкиндикти ээлеп жаткан. Алар “сары” жана “кара” түргөштөргө бөлүнүп, төбөлдөрүнүн ортосунда өз ара бийлик талашкан атаандаштык дайыма курчуп турган [70].

Түргөш кагандыгы алгач сары түргөштөрдүн башчысы Үч-элик кагандын (704-706-жж.) тушунда түптөлүп, кийинчерээк Сакал-кагандын (706-711-жж.) бийлик кылган мезгилинде мамлекет абдан катаал мезгилдерге туш болгон. Анткени, Теңир-Тоону мекендеген түргөштөргө сырттан болгон коркунуч күч алып, чыгыштан Чыгыш Түрк

кагандыгынын, түштүк-батыштан арабтардын, түштүктөн Тан империясынын баскып алуу коркунучу туулган. Сакал-каган 709-жылы Аньси аскердик-административдик округуна кол салып, Кытай тараптан болгон коркунучту токтотууга жетишкен. Андан соң анын аскерлери, Бухаранын алдында өргүп жаткан кол башчы Кутейбага каршы жортуулга барып, арабтардын Орто Азияны каратып алышына каршы чыккан.

Капаган кагандын (691-716-жж.) бийлиги учурунда, экинчи Чыгыш Түрк каганаты ата-бабаларынын мезгилиндеги мамлекеттин адепки чек араларын калыбына келтирүүгө аракет кыла башташкан. Бирок, 710-жылы Тан Кытайынын, Енисейдеги кыргыз мамлекетинин жана Теңир Тоодогу Түргөш каганатынын чыгыш түрктөргө каршы үчилтик саясий-аскердик союзунун түзүлүшү, алардын экспансиялык саясатына каршы багытталган [70, - 42 б].

Амалдуулук кылган Капаган каган, Тан Кытайы менен өзүнчө келишим түзүп жиберип, түргөштөрдү жана Енисей кыргыздарын өз-өзүнчө талкалоого жетишкен жана убактылуу болсо да Түрк кагантынын таасирин калыбына келтирген.

716-жылы Капаган каган өлтүрүлгөндөн кийин, Билге каган бийликке (716-734-жж.) келген. Ал бир чети тынымсыз согуш жүргүзсө, экинчи жактан кошуна мамлекеттер менен дипломатиялык байланыштарды күчөткөн. Мисалы, кытай үлгүсүндө храм, чет элдик элчилердин келбети түшүрүлгөн айкелдерди койгон чоң аллея курдурган.

Бул мезгилде кара түргөштөрдөн чыккан Чабышчор-Сулук (716-738-жж.) каган болуп, дароо эле 717-жылы Кытай менен дипломатиялык мамиле түзгөн. Ал Ашина династиясынын батыш бутагынын, Билге кагандын, Тибет падышасынын кыздарын жубайлыкка алган. Өзүнүн кызын Билге-кагандын уулуна берген. Ошентип, тегеректеген душмандарды нике-дипломатиясы менен жөнгө салган соң, Чабышчор каган арабдарга каршы чыккан. Ал 720-жылы арабдарга каршы Фергана,

Чач жана түргөштөр менен союз түзүп, согду соодагерлерине таянуу менен 728-жылы арабдарды чегиндиришкен [70, - 46 б].

Ушул учурда түргөштөрдүн курамында кыргыздардын бар экендигин ырастаган учкай кабарлар, кытай булагы “Синь-таньшуда” эскерилген [109, с. 41-42, с. 180-182, 110, с. 98-103]. Кыргыздардын саны Теңир-Тоодо ушул мезгилдерде көбөйгөн деген пикир да бар [319, с. 204-208].

Демек, бул тарыхый процесстерден тыянак чыгарсак, Теңир-Тоодо Араб халифатынын үстөмдүгүн орнотуу жана ислам маданиятын таркатуу аракеттери түргөштөрдүн тушунда эле башталып, ал айгышкан каршылык көрсөтүүгө дуушар болгон. Ал гана эмес, 734-жылы араб аскер башчысы Харис ибн Сурейждин Орто Азияга качып келип түргөштөргө кошулушу, халифаттагы ички саясий туруксуздуктан улам болгондугун айгинелейт. Бирок, түргөштөрдүн жигердүү башкаруучусу Сулук каган 737-жылы арабдардан катуу сокку жеп, андан көп өтпөй өзү да каза болот.

Түргөштөрдүн каганаты (VIII к. 60-ж.) кулаган соң, Жети-Суудагы жана жалпы Теңир-Тоодогу бийлик карлуктардын [22, 188] колуна өткөн. Карлуктардын бийлиги алсыз болгондуктан, аларга түргөштөрдүн этностук бөлүгүн түзгөн аз, тухси уруулары, ошондой эле чигилдер жана VIII к. ортосунда гана тогуз-огуз бирикмесинен бөлүнүп чыккан ягмалар түздөн-түз баш ийишкен. Огуздардын негизги бөлүгү өз алдынчалыгын сактап, Теңир-Тоодон батышты карай көчүшкөн. Кимактар карлуктардын Теңир-Тоого бийлик кылган заманында Түштүк-Чыгыш Казакстанда т.а., Иртыш бойлорунда өз алдынча бийлигин чыңдоого жетишкен [167, - 42 б, 293, - 30-39].

Чыгышта күч-кубаттуу көчмөн мамлекетин түзгөн орхондук уйгурлар (744-840) VIII к. акырына чейин өтө жигердүү тышкы саясат жүргүзүп келишкен. Алар батышындагы Турпан ойдуңу үчүн тибеттиктер менен салгылашкан, түштүгүндө Ганьчжоу аймагы үчүн Тан сулалеси жана таңгуттар менен согушуп турган. Ал эми чыгышында Түндүк Кытайды жердеген кидандар (монгол жана тунгус тилдерине жакын тилде

сүйлөгөн кытандар; кийин алардын Орто Азияга оогон бөлүгү “кара-кытай” наамы менен маалым болгон) жана түндүгүндө Енисейди байырлаган кыргыздар уйгур каганынан убактылуу көз-каранды абалда калышкан.

Уйгур кагандыгынан запкы көргөн карлуктар 749-жылы Жети-Сууга көчүп кетүүгө аргасыз болушкан. Бул мезгилде түргөштөрдүн ич ара талаштары күчөп жаткан абалдан пайдаланып, Тан Кытайы Чүй өрөөнүн басып алган. Бирок, аймактагы мындай ыңгайлуу кырдаалды күтүп жаткан араб аскер башчысы Зияд-дин Салах кезегинде карлук, түргөш, түрктөр менен биргелешип, 751-жылы кытайларды кайрадан сүрүп чыгышкан.

VI–VIII кылымдардагы Енисейдеги кыргыз мамлекети Саян аркылуу Түрк жана Уйгур каганаттарынын чапкындарына дуушар болуп турган. Мындай тарыхый жагдай кыргыз маданиятынын Миң-Суу өрөөнүнөн алыс чыга албагандыгын [315, с. 180-195] да тастыктап турат.

IX к. 20-жылдарынан тартып Уйгур каганатында ири саясий окуялар башталат. Бул кезде яглакар уруусунун ордуна эдиз уруу төбөлдөрү каганатты бийлеп турган. Кагандык бийликтин алсырашы үчүн түздөн-түз себепкер болгон ички факторлордун бири – өз алдынчалыкка умтулган айрым бир уруу төбөлдөрүнүн күч алышына байланышкан. Мындай шартта алардын түндүк жактагы коңшулары – кыргыздар кайрадан өз алдынча мамлекеттик саясат жүргүзө баштаган.

Ички саясий ыркы келишпестик аз келгенсип, 820-830-жылдары Ички Азияда орун алган табигый кырсыктар көчмөн жана жарым көчмөн калктын мал-мүлкүн мойсогон жут коштолгон. Уйгур каганы социалдык таянычынан ажырап турган кырдаалда кыргыз каганы (кыргыз өкүмдарынын 820-ж. чейинки титулун “ажо” деп туура эмес сыпаттап жүрүшкөнүн түрколог Рысбек Алимов белгилейт) [329. р. 265-283] ага каршы болгон айрым бир уйгур төбөлдөрүнүн колдоосун пайдаланып, түндүктөн кол салып, кагандын ордосун басып алган [163, с. 190, 360, с. 17-18].

Кыргыз каганатынын тарыхындагы бул жаңы доорун академик В.В.Бартольд – “Улуу Кыргыз дөөлөтү” деп атаган. Ал эми орусиялык археолог, профессор Юлий Худяков болсо бул доорду – “кыргыз тарыхынын жылдызы жанган сааты”, – деп баалаган [22, - 204-205 б].

840-жылдары Ички Азиянын түпкү чордону болгон Орхонду (азыркы Монголиянын түндүк жана түндүк-батыш аймагын) жердеген уйгурлар, үч салаа болуп коңшу чөлкөмдөргө журт которуп кетүүгө аргасыз болушкан.

Бул жүрүштөрдүн натыйжасында Чыгыш Түркстан уйгурлардын мекени болуп калышын шарттаган тарыхый факторлор орун алган [65]. Чыгыш Түркстанга уйгурлар VIII кылымдын аягында Тибеттиктер менен болгон согуштан кийин келе баштагандыгы да белгилүү. Чыгышта алар айтылуу Кара-Дарыяга (Эдзин-Гол) чейин, түштүктө – Ганчжоуга, түштүк-батышта – Турпан аймагына чейин кирип барышкан. IX к. экинчи жарымында Ганчжоу менен Турпанда алар өздөрүнүн чаканыраак ээликтерин калыбына келтиришкен [108, с. 19-30, 111, с.2-7, с. 26-91]. Алардын изине түшкөн кыргыздар да саясий татаал кырдаалды башынан кечиришкен [249, с. 177-188, 156, с. 503-504, 351, с. 162-163].

Биринчиден, Енисейлик кыргыздардын тарыхында жалпы Борбордук Азиянын кыйла бөлүгүнө көзөмөл кылган “Кыргыздын улуу дөөлөтү” мезгили (IX к. ортосу – X к. биринчи жарымы) башталып, бул ири каганат орто кылымдарда бүткүл Борбордук жана Ички Азияга бытыранды болуп тараган кыргыз этносу үчүн көөнөргүс тарыхый мааниге ээ болду [22, - 27-36 б].

Экинчиден, ийгиликтүү жортуулдардын өзү кыргыздардын жана ага жамаатташ бир катар коңшуларынын бир далай топторунун жаңы чөлкөмдөргө массалык журт которуп, көчүүлөрү менен коштолуп, Кыргыз каганатынын саясий күчтөрүнүн акырындап бытыранды боло башташы үчүн объективдүү өбөлгөлөр түзүлгөн [82].

Араб географы ал-Истахриге (X к.), 982-ж. автору белгисиз фарсы тилинде жазылган географиялык эмгек “Худуд ал-аламга” (“Аалам чектери” же “Аалам чөлкөмдөрү”) ханзу саякатчысы Ван Яндэ (Турпан ойдуңундагы Уйгур идикуттугун 981-984-жж. кезген кытайлык элчи) сыяктуу булактарга таянган бир катар арабист, синолог, археолог, чыгышпоз жана кыргыз таануучулар, IX к. ортосунан тартып кыргыздардын ири тобу Теңир-Тоону кайрадан байырлап калгандыгын белгилешет (А.Н.Бернштам, А.Д.Грач, Ө.К.Караев, Анвар Байтур, А.Г.Малявкин, Д.Г.Савинов, М.Ш.Үлкүташыр, Ю.С.Худяков, В.Я.Бутанаев, К.Табалдиев, Т.Чоротегин, М.Кожобеков, Т.Өмүрбеков, О.Каратаев, А.Кылычев, А.С.Турдуева, Т.Акерев ж.б. ушул пикирди колдошот).

Кыргыздардын бул мезгилдердеги аскердик жүрүштөрүн чагылдырган эстеликтер сакталып калган. Ал кыргыз жоокеринин Чыгыш Түркстандын бир шаарына кол салып жатканын чагылдырган Кум-Төрдөгү фреска бирден-бир далилдерден [314].

Орто кылымдардагы (IX к.) Чыгыш Түркстандын тарыхын Улуу Кыргыз дөөлөтүсүз элестетүү мүмкүн эмес. Эгерде анын тарыхый фактыларына түздөн-түз кайрыла турган болсок, ошол аймактын музейдеги археологиялык коллекцияларда сакталып калган кыргыздарга таандык этномаданий эстеликтер мунун далил боло алат.

Маселен, Дуньхуан жана Үрүмчү шаарларынын музейлеринде учураган IX–X кк. Кыргыз Улуу дөөлөтүнүн маданиятына мүнөздүү аскер куралдары жана торевтика жогорудагы маалыматтарды далилдейт [314]. Алардын арасынан маркумду кремациялоо жана көмүү процессисине тиешеси бар деп табылган платинадан жасалган жаанын жебесинин учу, б.з. I миң жылдыгынын башында түрк урууларында пайда болуп, Борбордук Азиянын көчмөндөрүнө кеңири таралган. Ошондой эле Вашия шаарынан жүрөк формасындагы күмүштөлгөн аттын ээринин башы табылган. Ал ылдый каратылган жалбырак формасында болуп, мындай

формадагы стиль алгач Миң-Суу кыргыздарында, андан соң түрктөрдө жана кимактарда кездешкен [89].

Үрүмчү шаарындагы Вашия музейинде сакталып турган дагы бир табылга курга тагылчу колодон жасалган үч ача того эсептелет. Бул тогонун үч ачасынын ортосуна бүркүт сымал куш элеси түшүрүлүп, ал эми алардын ачаларынын ашташкан жерине гүлдөр түшүрүлгөн. Бул стиль б.з.ч. I миң жылдыктагы Миң-Суу кыргыздарына тиешелүү. Анткени, куш сүрөтү «Улуу держава» мезгилиндеги кыргыз торевтикасына гана мүнөздүү болгон.

Көптөгөн коллекциялардын арасында, Миң-Суу кыргыздарына, түрктөргө жана кимактарга тиешелүү делген, Дуньхуан музейинде колодон жасалган алты токулгалуу ат менен көп экспонаттар сакталып калган. Ушул буюмдар кыргыздардын Чыгыш Тенир-Тоо аймактарында активдүү саясат жүргүзгөндүгүн жана кезегинде күчтүү этномаданий таасирге ээ болгондугун айгинелейт.

Көчмөн кыргыздардын аскердик жоо-жарактарынын, ат жабдыктарынын ж.б. атрибуттарынын башка тектеш, чектеш элдерге тарап кетиши (бул процесс өзгөчө Улуу Кыргыз каганатынын мезгилине туура келет), кыргыздардын башка элдерге тийгизген этномаданий таасири экендигинен кабар берет. Жалпылап айтканда, кыргыздар «Улуу каганат (Великодержавие)» доорунда Борбордук Азиянын кеңири аймактарына ээлик кылып, ошол жерде жашаган башка уруулар, этностук топтор менен маданий алакаларда жана соода карым-катнашта болуп келишкен.

Мисалы, кыргыздар тибеттиктер менен бирдикте Тарим бассейнинин жашоочуларынан буддизмди алгандыгы [299, с.193-195], б.а., алардын айрым уруулары буддизмге тартылгандыгы Дуньхуан шаарынын музейинен табылган "атактуу кыргыз уруусунан чыккан ха-се-то-аб-га - деген тибет тамгасы менен жазган буйруктун кытай тексттери" далилдейт [210]. Ал эми Чыгыш Түркстанда дубалга жазылган руникалык буддизм тексттерин Д.А.Клеменц көчүрүп алган, андагы жазууну В.В Радлов

Шакья-Муни деген атты чечмелеп окуган. С.Г. Кляшторныйдын пикиринде, бул жазуулар руна алфавитинин енисей вариантында, б.а., кыргыздар тарабынан жазылган.

X к. башында Теңир-Тоодо жаңы этностук кырдаал негизинен калыптанып бүткөн. Чыгыш Теңир-Тоонун түштүк-чыгышындагы Турпан аймагында ислам динин кабыл албаган уйгур идикуттарынын (IX к. ортосунан кийин уйгур бийлик ээлеринин титулу) 1250-ж. чейин созулган бийлиги орногон. Турпан идикуттугунда уйгурлардан башка да түрк калктарынын – кыргыз, йагма, басмыл ж.б. айрым топтору жашаган.

X к. Теңир-Тоодо жашап калган кыргыздар саны боюнча Түштүк Сибир, Алтай жана Моңголиядагы кыргыздардан алтургай, теңир-тоонун башка түрк калктарынан (чигил, карлук, ягма, тухси ж.б.) алда канча аз болушу толук мүмкүн. Бирок алар компактуу жашагандыгы үчүн өзүлөрүнүн этностук аталышы менен белгилүү болушкандыгын, фарсы тилдеги “Худуд ал-аалам” (X к.), кытай саякатчысы Ван Яньденин маалыматтары сыяктуу булактар тастыктайт.

X к. 40-жылдарында Теңир-Тоонун саясий картасында көчмөн түрк калктарынын жаңы мамлекети пайда болгон.

Бул мамлекетти бийлеген кагандардын кеңири тараган титулунан улам аны “Карахандар дөөлөтү” деп шарттуу түрдө аташкан [71]. Бул аталышты орусиялык чыгыш таануучу В.В. Григорьев XIX к. киргизген. Ага бул доордо бир катар кагандардын титулунда “кара” сөзү көп учурагандыгы негиз болгон. Кара кагандар болсо өз мамлекетин тек гана “түрк мамлекети” же “хаканиялык түрктөрдүн мамлекети” деп гана аңдашкан [167, - 45 б].

Ө.Караев мусулман авторлорунун эмгектерин жана чыгышпоздордун илимий пикирлерин талдап чыгып, бул каганатты бийлеген сулале – теңир-тоолук түрк тилдүү көчмөн чигил элинин төбөлдөрүнө таандык деген тыянак чыгарган [71, 61].

Түркиялык иликтөөчү, проф. Решат Генч сыяктуу илимпоздор болсо Карахандар сулалеси Теңир-Тоодогу көчмөн йагмалардан чыккан деген пикирин сунуштаган [137].

Түрк каганаттары доорунан бери маалым болгон чигилдер, кийинчерээк Борбордук Азиядагы казак, кыргыз, өзбек, уйгур, каракалпак сыяктуу түрк элдеринин азыркы эл катары калыптанышында этнокомпонент катары катышкан.

Демек, Карахандар каганатындагы бийлик тизгинин өзүнө алган этнос катары таанылган чигилдер, ошол доордогу борбордук теңир-тоолук көчмөн жана отурукташкан этностор жогоруда аталган азыркы түрк калктарынын орток бабаларынан болуп саналышат.

Карахандар дөөлөтүнүн негиздөөчүсү Сатук Буура-хан Теңир-Тоодогу бардык түрк калктарын саясий жактан бириктирүүгө умтулган. Теңир-Тоолук феодалдык бийлик эгелеринин ичинен, ал биринчи болуп ислам динин өз ыктыяры менен кабыл алган. Ал 955-ж. дүйнөдөн кайткан соң бийлик анын уулу Байташка өткөн. Муса деген мусулман ысымын алган бул каган, 960-ж. исламды өз дөөлөтүнүн мамлекеттик дини деп жарыялаган.

Мурдагы Карлук каганатынын жана айрым өз алдынча түрктөрдүн, ошондой эле Саманийлердин Мавереннахрдагы ээликтери X к. ортосу – XI к. башында бирдиктүү Карахандар мамлекетине баш кошкон. Бул мезгил Борбордук Азиядагы өз учуру үчүн өнүккөн доорду түзгөн. Бирдиктүү мамлекеттин түптөлүшү эзелтен бери ар тараптуу карым-катнашта болгон Борбордук Азиянын, анын ичинде Мавереннахр менен Чыгыш Теңир-Тоонун жана Таримдин экономикасынын, маданиятынын өсүшүнө, чөлкөмдө шаарлардын жана отурукташкан калаалардын көбөйүшүнө шарт түзгөн [261, с. 5-13].

Бул учурда Теңир-Тоонун борборунда, Жети-Суу аймагында олуттуу өзгөрүүлөр болуп, өндүргүч күчтөр өнүккөн. Көчмөн калктардын отурукташуусу тездеген. Кол-өнөрчүлүк, этномаданий, ички-тышкы соода

алакалары кеңири кулач жайган. Далай чоң жана чакан шаарлар гүлдөп өсүп чыккан [18, с. 99-161, 135].

Булардын баардыгы Карахандар мамлекетинде илим, өнөр, маданияттын өркүндөп өсүшүнө ыңгайлуу шартты жараткан социалдык-экономикалык ички өбөлгөлөрдү түзгөн. Ал эми ислам дининин мамлекеттик динге айланышы [324, с. 28-44]. жергиликтүү төбөлдөрдүн идеологиялык кызыкчылыктарын гана канааттандырбастан, маданий жактан да маанилүү жетишкендиктерди алып келген.

Чөлкөмдөгү шарттуу түрдө “мусулмандык кайра жаралуу (ренессанс)”, [120, 9-14].– доорун башынан өткөрүп жаткан илимий жана маданий өнүгүү процесстерине, Теңир-Тоонун түрк тилдүү калктары да X–XI кк. баш кошуп аралаша баштаган. Мурдагы Саманийлерге таандык Бухара, Самарканд шаарларынан башка, Түркстан чөлкөмүндө атагы алыска кеткен илимий жана маданий борборлор Кашгар, Баласагын, Шаш (Ташкент), Фараб, Өзгөн, Ош, Тараз, Барскан, Кочкор-Башы, Ат-Башы сыяктуу ж.б. калаалар түрк маданиятынын очогуна айланган [161.] Көптөгөн шаарларда мечиттер менен бирге диний жогорку окуу жайлары – медреселер ачылып, анда дин таануу сабагынан тышкары этика, логика, укук, философия, адабият сыяктуу орто кылымдагы европалык билимден кем калышпаган илимдер окутулган.

XI кылым Ортоңку Чыгыштагы жана Батыш Борбордук Азиядагы медреселердин гүлдөп-өскөн дооруна туш келген. Ушундай кырдаалда батыштан Карахандар мамлекетине атактуу илимпоздор жана диниятчылар келип-кетип турушкан. Өз кезегинде Карахандар дөөлөтүнүн билимдүү адамдары дин илимин гана эмес, башка багыттар боюнча илим-билим алуу үчүн да Ортоңку жана Жакынкы Чыгышты көздөй каттап турган. Мындай илим издөө жана өлкөлөр аралык сапарга чыгуу түрктөрдөгү кадыресе көрүнүшкө болуп калган [166, - 48 б].

Ушул мусулман маданиятынын жалпы өөрчүп-өнүгүү мезгилинде, түрк поэзиясынын бермети Жусуп Баласагындын “Кудатгу билиг” (“Кут

билим”) поэмасы жазылган. Жусуп Баласагын чыгарманы 1069-1070-жылга карата бүткөрүп Карахандардын Кашгардагы ордосунда хаканга тартууга берген. Бул эмгеги үчүн хакан тарабынан ага ордонун бийик даражалуу Хасс Хаджип – “атайын төбөл” кызмат даражасын ыйгарылган [20].

Түрк аскер кошуундарынын согуштук ийгиликтери Селжуктардын мезгилинде өзгөчө күч алган. XI к. ортосунан тартып кылымдын акырына чейин, огуздардын селжук урууларынын кол башчы төбөлдөрү чыгышында – Аму-Дарыянын өрөөндөрү, батышында – Кичи Азия, түштүк-батышында – Ирак, түндүгүндө – Грузияга чейинки ири аймакты өздөрүнө каратып алышкан. Селжук султандары, иш жүзүндө, мусулман өлкөлөрүнүн көпчүлүк бөлүгүнө диний жетекчи катары өкүмү жүргөн Аббасийлер халифинин өзүнө да саясий үстөмдүгүн орнотушкан.

Бул саясий жагдай, албетте, ошол доордогу илимий, дипломатиялык жана этномаданий алакаларга өз таасирин түздөн-түз тийгизген. XI к. баштап Ортоңку Чыгыштан Теңир-Тоого чейинки ири аймакта түрк элдеринин тарыхына, тилине, салт-жөрөлгөлөрүнө жана жалпы эле маданиятына кызыгуу арткан.

Дал ушундай тарыхый кырдаалда XI к. мусулман чөлкөмдөрүндө жашаган түрк калктарынын өкүлдөрү, чыгышта Карахандар дөөлөтүндө болобу же Кичи Азияда болобу, мусулман элдеринин жалпы маданий жана илимий очокторундагы рухий жетишкендиктерди араб, фарсы ж.б. тилдер аркылуу таанышкан.

X–XI к. биринчи жарымында жашап жана эмгектенген орто азиялык даанышмандар Абу Хусейин ибн ' Абдаллах Ибн Сина (980-1037) жана Абу Райхан Беруниин (973-1048) илимий мурастарынын гуманизми улуттук, региондук чектөөлөрдөн деңгээлинен чыгып ошол доордун билимкөйлөрүнө жана аалымдарына терең таасир тийгизген.

Маселен Беруниин “Ал-аасару л-баакыйа ' ан-ил-курууни л-хаалийа” (“Өткөн доорлордон калган эстеликтер” [37] деген 1000-ж.

жазылган эмгегинде бир канча чыгыш элдеринин арабдарга чейинки өнүккөн маданиятынан кабардар кылуучу көп маалыматтар топтолгон.

Орто кылымдардагы түрк калктарынын жазма маданиятына учкай көз жүгүртсөк. Түрктөрдүн эзелки бабалары – хундар кытай иероглифтерин өздөштүрүүдөн тышкары, өз алдынча пиктографиялык усулдагы жазма маданиятына ээ болгондугун табылган жазма эстеликтер далилдейт.

Бул жазманын айрым элементтери, кийинчерээк Улуу Түрк каганатынын (552-744) тушунда, тамга усулу менен сириялык жана башка тамгалардын таасиринен улам өрчүп чыккан орто кылымдык түрк жазмасына өз алдынча белги катары киргизилген. Мындай тамгада жазылган мурастар, тарыхта айтылуу руна түрүндөгү орхон-енисей жазма эстеликтери деген аталыш менен белгилүү.

Өз ара маданий алакалардын өнүгүшүндө көчмөндөрдүн талаа маданиятынын элементин түзгөн *байыркы Орхон-Енисей рун түрк жазуу эстеликтери* изилдөө ишибиздин дагы бир алкагын түзөт.

Байыркы түрктөрдүн жазма адабий тилинин түрк цивилизациясындагы өзгөчө орду, жазуу колдонулган доорлордогу тарыхый кырдаал менен шартталган. Орхон-Енисей түрк-рун жазууларын В.В.Радлов [133], В.Томсен[147], П.М.Мелиоранский [119], С.Е.Малов [107]., Х.Н.Орхун [345], И.А.Батманов [29], Т.Текин [346], А.М.Щербак [327], А.С.Аманжолов [179, с. 76-87] сыяктуу ж.б. түркологдор тилдик өзгөчөлүктөрүн гана эмес, түрктөрдүн социалдык жана маданий турмушун изилдөөдөгү жана окуп-үйрөнүүдөгү маанилүү булак экендигин далилдешти. Жазуулар ачылып, бул багытта бир катар изилдөөлөр жана эмгектер жарык көргөндөн бери кыйла мезгил өткөндүгүнө карабастан, бул багытта изилдөөлөр актуалдуу маселелердин катарында турат. Бул аралыкта Тоолуу Алтай, Хакасия, Тува, Моңголия аймактарынан, Кыргызстандын Талас өрөөнүнөн, Кочкор жергесинен дагы жаңы эстеликтер табылды[305, с. 68-73]. Бул эстеликтердин тексттери көлөмдүү

болбосо да, белгилүү даражада байыркы түрк тилдеринин сөздүк курамын толуктоодо, айрым тарыхый окуяларды калыбына келтирүүдө маанилүү булак катары эсептелээри талашсыз [83, - 6 б].

Илимдеги “орхон-енисей жазуусу”, же “байыркы түрктөрдүн рун жазуусу” деген аталышы шарттуу. Себеби, эстеликтер алгач Орхон, Енисей дарыяларынын алабынан табылгандыктан “орхон-енисей жазуусу” деп аталып калган. Ал эми “түрк рун жазуусу” деген түшүнүк XVIII к.70-жылдарында П.С.Паллас, Түштүк Сибирдеги жазуу чегилген таштардын альбомун жарыялап, аны байыркы замандарда Енисей алабында жашап, кийин батышка оогон *гот* (азыркы Скандинавия элдеринин бабалары) урууларынын таандык рун жазуулары болушу мүмкүн деген жоромолдон улам айтылып калган. “Түрк” аталышы бул жазуулар түркчө экендиги аныкталгандан кийин кошулган [88].

Борбордук жана Орто Азияда жашаган түрк элдеринин тарыхында Орхон-Енисей жазуусу негизги орунда турат. Көчмөн калктардын ичинен тарыхта өзүлөрүнөн кийин жазуу калтырган эл жокко эсе. Демек, Орхон-Енисей эстеликтери байыркы түрк элдеринин дүйнөлүк маданиятка, цивилизацияга кошкон чоң салымы катары эсептелет. Белгилүү түрколог С.Е.Малов: “...бул жазуу эстеликтеринен айрыкча этнографиялык көп маалыматтарды алууга болот. Биз үчүн эстеликтердин тилдик материалдары өзгөчө баалуу” [104, с. 12] – деп белгилеген.

Таш бетине түшүрүлгөн бул эстеликтер, биринчиден, байыркы түрк урууларынын саясий-социалдык институттары, экономикалык-чарба абалы жөнүндө толук кабар берсе, экинчиден, алардын VII–X кк. тилдик өзгөчөлүктөрүн аныктоого, изилдеп үйрөнүүгө негиз болууда.

Эстеликтердеги тамгалардын жазылышын, графикасын салыштыруу аркылуу В.В.Радлов, П.М.Мелиоранский, С.Е.Малов жана И.А.Батманов өңдүү окумуштуулар Енисейдеги жазуулар Орхондогу жазууларга караганда алда канча эрте болгондугун белгилешет. Чындыгында Талас, Енисей түрк рун жазууларында тамгалардын жөнөкөй, кооздолбостон

чегилгендиги байкалса, Орхондогу түрк-рун жазууларынын графикасы бир топ өркүндөтүлгөн [170]. Сөз ажырымдары даана чектелген. Демек, жазуунун алгач калыптана башташы VI–VII кк. Талас, Кочкор, Енисейдеги жазууларга салыштырмалуу VIII кылымда, Орхонго жеткен мезгилдерде рун жазуусу алда канча өркүндөтүлгөн, тексттердин көлөмү дагы көбөйгөнүн билебиз. Ушундан улам түрк рун жазуусу Орто Азияда жаралып, андан кийин Енисей, Орхонго жеткен деген пикир туура.

Байыркы түрк рун жазуусунун таралыш аймактарына: Орто Азия, Чыгыш Түркстан, Тоолуу Алтай [138], Енисей, Моңголия, Чыгыш Европа кирет. Мындай жазуу эстеликтери Кыргызстандын Талас өрөөнүндөгү Айыр-Там-Ой, Кырк-Казык, Терек-Сай, Ачык-Таш жана Куру-Бакайыр деген жерлеринен, Ысык-Көлдүн Кой-Сарысынан, Нарын дубанындагы Кочкор районуна караштуу Сүттүү-Булак кыштоосунун жака-белинен табылган.

Жазуулар негизинен кой таштардын беттерине, аска таштардын боорлоруна, жыгач таякчаларга жазылган. Ферганадан керамика жана металлга чийилген түрк рун жазуулары табылган.

Түркологиянын тарыхында XVIII кылым Орхон-Енисей түрк рун жазууларынын ачылышы менен белгилүү болгон [155]. Орхон-Енисей түрк жазуу эстеликтери жөнүндөгү алгачкы маалымат 1260-жылы (658 хижра жылында) Персия тарыхчысы Мухаммад Жувейнинин “Тарих-и Жахангуш-ай” (“Дүйнөнү жеңип алуучунун тарыхы”) аттуу эмгегинде жазылган. Анда Ордо-Балык сарайынын урандысынын бет маңдайында жазуусу бар сомдолгон ташты өзү көргөндүгү эскерилет [83, - 30 б]. Жувейнинин бул жазганы байыркы түрк жазуусу жөнүндөгү алгачкы маалымат болуп эсептелет.

XVIII к.башынан тарта рун жазма эстеликтери табылган жерлер так белгилене баштайт. Полтава согушунда туткунга түшкөн швед офицери Филипп-Иоган Страленберг Сибирде 1709-жылы сүргүндө жүргөндө жергиликтүү элдердин тарыхына, этнографиясына, географиясына,

тилдерине өтө кызыгат. Уйбат суусунун Енисейге куйган жеринде, суунун оң жак жээгинде ташка чегилип жазылган, эч ким окуй албаган рун жазмаларынын бардыгын 1730-жылы Стокгольмдо чыккан эмгегинде жазат.

Сибирге 1720-1727-жылдары саякатка келген Данилл Готлиб Миссершмиддин күндөлүгүндө бир нече рун жазууларынын кол менен тарткан сүрөттөрү сакталып калган. Енисейдеги Миссершмиддин экспедициясы ачкан бул жазууларга зоолог-саякатчы П.С.Паллас өтө кызыгып, аларды жыйнап, системалаштырып, жарыялаган. Анын “Записки о сибирских древностях” деген макаласы “Сибирский вестник” журналына жарыяланат. Макаланы латын тилине академик Ф.И.Круг которуп, китеп кылып чыгарат. Аталган эмгек менен таанышкандан кийин батыш европалык окумуштуулардын арасында рун жазуусу кайсы тилде жазылган, кайсы элге таандык деген талаш-тартыш башталат. Алардын ичинен француз ориенталисти Абель Ремюза гана жазуу байыркы түрктөрдүн жергесинде болгон соң, башка элдин рун тамгасына окшоштуруу чындыкка коошпостугун белгилеген.

1842-1891- жылдар аралыгында Түштүк Сибирден И.С.Боголюбский менен А.В.Андрианов рун эстеликтерин табышып, Минусинскдеги Мартьяновдун музейине өткөрүшкөн.

1889-жылы Н.М.Ядринцевдин атайын уюшулган экспедициясы Орхон-Енисей жазууларын иликтөөгө алат. 1891-жылы Онгин суусунун жээгинен Онгин жазуу эстелиги табылган.

Орхон дарыясынын жээгиндеги Кошо-Цайдам деген жердеги байыркы Кара-Баласагын шаарынын урандыларынын жанынан көрүстөнгө коюлган Күл-Тегин, анын тууганы Билге-Каганга (Могилян-Каганга) арналып орнотулган эки көлөмдүү эстелик табылган.

Эч ким окуй албаган сырдуу жазууларды даниялык тилчи окумуштуу Вильгельм Томсен (1842-1927), экинчиси орус түркологу В.В.Радлов (1837-1918) чечмелеген.

1896-жылы В.А.Каллаур жана мугалим Гастев Талас өрөөнүнөн рун жазуусу бар 6 эстеликти табышат. Бул эстеликтерди өз учурунда Г.Гейкель, В.В.Радлов, Ю.Немет, П.М.Мелиоранский, С.Е. Малов, Х.Н.Оркун өңдүү түркологдор окуп жарыялашкан.

Тонюкукка арналган эстеликти Сибирде саясий сүргүндө жүргөн саякатчы Д.А.Клеменц менен жубайы Е.Н.Клеменц 1897-жылы Моңголиянын борбору Улан-Батордун түштүк-чыгышындагы Баин-Цокто деген жерден табышкан. Эстеликти В.В.Радлов окуп, 1899-жылы жарыялаган.

Орхон-Енисей түрк жазуу эстеликтерин окуу, транскрипциялоо, жарыялоо, изилдөө иштеринин дагы бир баскычка көтөрүлүшү көрүнүктүү орус түркологу, профессор Сергей Ефимович Маловго таандык [107, 105]

Кыргызстанда табылган байыркы түрк жазуу эстеликтерин кайрадан чогултуп, жоголгондорун таап, жаңыларын ачып, аларды окуп, системалаштырган академик И.А.Батманов [29, 30] болгон. Кийинки Кыргызстандык изилдөөчүлөр өзгөчө Ч.Жумагулов [51] жана К. Конкобаев [83] ж.б. бул багытта маанилүү изилдөөлөрдү жүргүзүшкөн.

Орхон-Енисей, Талас рун жазууларынын транскрипциясы жана кыргыз тилиндеги толук котормосу түрколог С.Сыдыковдун [303] жетекчилиги менен ишке ашкан.

1896-жылдан 2008-жылга чейин Кыргызстандын аймагынан 46 байыркы түрк жазма эстеликтери табылган. Анын ичинен он сегизи Талас өрөөнүндө, төртөө Ысык-Көлдө, жыйырма төртү Кочкор өрөөнүндө жайгашкан. Талас өрөөнүндөгү он экиси сай таштарда жазылган. Мындан тышкары бирөө жыгач таякчага, бирөө таш маскага калгандары аска таштарга жазылган. Кочкордогу жазуулардын бардыгы аска-таштарга чегилген. Ал эми Ысык-Көлдөгү жазуулардын үчөө аска ташта болсо, кийинки табылган жазуу сай ташта табылган [222, - 407 б]

Чыгыш түрктөрүнүн жазма салты [317, - 246-249 б] кийинчерээк согду жазмасына негизделген уйгур жазмасына өткөн. Бул жазманы

Борбордук Азиядагы түрк калктары IX–XVI кк. колдонушкан. Ислам дүйнөсүнө чейин эле чыгыш түрктөрүнүн жазма маданиятынын бай тарыхына ээ болгондугу күмөн туудурбайт [239]. Бирок, орхон-енисей жазмасынан уйгур жазмасына өтүүнү, академик В.В. Бартольд “артка бир кадам чегинүү” катары баалаган. Себеби уйгур жазмасындагы тамгалар, түрк тилинин тыбыштык өзгөчөлүктөрүн жетиштүү деңгээлде чагылдыра алган эмес [169]

XI к. Чүй жана Талас өрөөндөрүндө Самаркандан I чи миң жылдыктын ортосунда көчүп келген жана түрктөшүп кош тилде сүйлөгөн иран тектүү калк согдулуктар (“согдактар”) жашаган. Алардын жазма маданияты да согду-түрк этномаданий алакаларына данакерлик кызмат өтөгөн [267, с. 215-273]

Карахандар каганатындагы түрк калктары аталган доорлордо ислам динин кабыл алуу менен орток араб жазмасын да кеңири өздөштүрүп башташкан. Демек, теңир-тоолук түрктөр бир эле мезгилде араб, уйгур, сириялык жана согду жазууларынын диний, маданий жана тарбиялык багытына жараша өздөштүрүп колдоно гана билбестен ал тилдерде чыгармаларды да жаратышкан.

Түрк калктарынын жогоруда аты аталган аалымдары XI к. тек гана араб же фарсы тилдеринде эмгек жазууга салым кошпостон, “мусулмандык чөлкөмдөрдөгү” элдерге түрк элинин тарыхы, каада-салты, маданияты, тили жөнүндө кеңири түшүнүк берүүгө, араб тилиндеги илимдердин жетишкендиктерине таянып, өз коомунун жана маданиятынын өкүлдөрүн ошол доорго ылайык илим үйрөнүүгө чакырган кадамды жасашкан.

XI к. аалымдары түрк калктарынын этнографиясы тууралуу да өтө кеңири маалыматтарды берүүгө умтулушкан. Түрк элдери жана уруулары тууралуу кабарлар Мухаммед ал-Хорезми, Ибн Хордатбех (IX к.), Истахри, Ибн Хаукал, Абу Дулаф, Ибн ал-Факих, Мукаддаси, “Худуд ал-'аалам”,

Мас'уди (X к.), Бейхаки, Беруни (XI к. биринчи жарымы) сыяктуу ж.б. аалымдардын эмгектеринде жолугат.

Тенир-Тоонун жергиликтүү калктары эзелтеден Улуу Жибек жолунун боюнда жашашкан. Алардын географиялык түшүнүктөрү маданияты өнүккөн бардык чыгыш элдериникиндей жогорку деңгээлде болуп, эл аралык соода жана элчилик карым-катнаштардын таасири аркылуу байып отурган. Өзгөчө түрк элдеринин географиялык көз караштары жана чөлкөм таануудагы жетишкендиктери кеңири түрдө Махмуд Кашгаринин (Барскани) “Диванында” мыкты чагылдырылган.

Дыйканчылык, малчылык, кол өнөрчүлүк, соода. Бир жагында каган, бек, бай, диниятчылар, экинчи жагында – чыгай (кедей), кул, күңгө бөлүнгөн социалдык терең жиктелген коом. Илимпоздор жана түркөйлөр. Такыба мусапырлар жана саякатчылар. Калаалар жана талаалар. Согуштар жана журт которуулар. Жыпарга жана жибекке тундурган кербендер. Мындай өтө бай маалыматтар Жусуп Баласагындын “Кут билими” дастанында да, Кашгари Барсканинин “Диванында” да энциклопедиялык көлөмдө сыйдырылган [167, - 57 б]

Карахандар каганатынын эң чыгыш аймактары (анын ичинде азыркы Кыргызстан жана ага чектеш Жети-Суунун башка бөлүктөрүндө, Кашгар, Хотан аймактарында) XI к. жалпы социалдык-экономикалык өнүгүүдө, шаарлардын маданий-агартуучу борбор катары сандан жана сапатка өткөн өсүш менен коштолгон. Аймактагы ар кыл диний агымдар (бул аймакта суннийлердин ханафий агымы үстөмдүк кылган) өз жашоосун салыштырмалуу толеранттык жагдайда уланткан. Көп тилдүүлүк, теңир-тоолук түрк калктарынын ич ара этностук жакындашуусунун күчөшүнө жана алардын батыштык ислам чөлкөмү менен маданий, илимий, соода ж.б. карым-катнаштарынын болуп көрбөгөндөй өөрчүшүнө алып келген. Кытай, Түштүк Азия, Сибирь менен соода байланыштарынын улантылышы, Ортоңку Чыгыштагы “шу'убиййа” кыймылына [167, 47-59 б] караханийлик түрктөрдүн акырындап тартылышы жана өздөрүнүн

маданий көрөңгүсү тууралуу Батыш мусулман чөлкөмдөрүнүн калктарына жеткирүүгө жергиликтүү түрк аалымдарынын умтулуусу – ушул фактордун бардыгы аталган доордун ар тараптуулугун мүнөздөп турат.

Айтмакчы, Борбордук Азия аймагындагы түрк тилдүү мамлекеттердин курамына кирген Теңир-Тоолук кыргыздар, бул фактордун маанилүү этностук бөлүгүн түзүп турган. Түбү жана теги бир Енисей жана Теңир-Тоо кыргыздарынын бир этностук топко биригип, өз-ара алакада тургандыгы жөнүндө X–XI кк. так маалымат кезикпесе да, “Худуд ал-ааламда”, Махмуд Кашгари (Барскани), Шараф Заман Тахир Марвази сыяктуу авторлордо эки башка чөлкөмдү байырлаган кыргыздарды бир эл катары карашкандыгы өзгөчө маанилүү.

Ал эми Т.А.Акеровдун ошол доордо өзүнчө Каркырахан деген кыргыз мамлекети болгондугу жөнүндөгү кызыктуу жоромолу, албетте, жетишерлик тарыхый булакка негизделбеген. Бирок мында да кыргыздардын IX к. ортосунан тартып, ар башка тарыхый чөлкөмдөргө ажырай баштагандыгы тууралуу идеяга көңүл буруу керек [5, 6].

Дегинкиси, кылымдан-кылымга тили, маданияты, этностук өзүн-өзү аңдоо сыяктуу маанилүү компоненттерди Чыгыш (Енисей, Моңголия) жана Батыш кыргыздары (Теңир-Тоо, Памир, Фергана) өз алдынча сактап калган. Андыктан аны өнүгүүнүн катардагы көрүнүшү катары чектебестен, алардын түпкү маданияты VI–IX кылымдардагы Енисей Кыргыз каганатынын өзөгүнөн өсүп чыкканын белгилөө зарыл.

Бул биринчиден, кыргыз эли ата-бабадан калган салтты бекем тутуп аны сактап келгендигине, экинчиден, Енисей (Энесай) жана Теңир-Тоо кыргыздарынын тарыхый эс тутумунда мурдагы орток тарыхый-этноностук асыл-нарктарды сакталып калгандыгына байланышкан.

Кыргыздардын IX–XI кылымдардагы улуу журт которуулары Евразиядагы башка түрк жана моңгол тилдүү калктарга гана эмес, венгр (мажар) сыяктуу бөлөк этностордун да журт которушуна кыйыр түрткү бергендигин белгилеп, Борбордук жана Ички Азиядагы миграциялык жана

этностук кырдаалдардын өзгөрүшүнө Улуу Кыргыз каганатынын түзүлүү жана ыдыроо доорлорунун тиешеси бар экендигин түшүндүрүүгө мезгил жетти деп айтууга болот.

Албетте мындай карым-катнаштар тарыхый ар кандай кырдаалдарга жараша болуп келгендигин танууга болбойт. Анткени мындай окуялардын болуп өткөндүгүн жана тарыхый себептерин кеңири чагылдырган “Манас” эпосу сыяктуу элдик улуу баяндын жаралышы да бекеринен эместир.

IV – БАП

БОРБОРДУК АЗИЯДАГЫ ОРТО КЫЛЫМДЫН ЭРТЕ МЕЗГИЛИНДЕГИ ТҮРК ЖАНА СОГДУ КАЛКТАРЫНЫН ЭТНОСТУК-МАДАНИЙ АЛАКАЛАРЫ

4.1. Борбордук Азиядагы түрк-согду мамилелеринин тарыхый тамыры

Борбордук жана Ички Азияны (анын ичинд Теңир-Тоону) жердеп келген теги жана тили ар башка элдер бул аймактардын материалдык жана руханий маданий баалуулуктарынан келип чыккан этномаданияттын түздөн-түз сактоочулары жана мураскорлору болушкан [7]

Борбордук Азиянын тарыхындагы б.з.ч. IV – б.з. III-IV кк. жана б.з. V к. биринчи жарымынан – б.з. XII к. чейинки мезгилдер, тарыхый аренада бир мамлекетти экинчиси алмаштырган ар түрдүү бай саясий процесстерди башынан кечирип келген.

Биздин замандын III–IV кк. Кушан жана Каңгүй мамлекеттери кулап, алардын ордуна саясий жактан өз алдынча жана өзүлөрүнө мүнөздүү административдик башкаруу системасы бар көп этностуу мамлекеттер (Афрагиддер, Чач, Усунь жана Фергана) жана мамлекеттик бирикмелер (Согду бирикмеси, Тохаристан) пайда болгон [149]. Тарыхый булактардан белгилүү болгондой, булардын ар бири өз мезгилинде аймактагы социалдык-саясий жана этномаданий процесстерде негизги ролду ойноп келишкен.

Тарыхый жактан бири-бири менен айкалышкан окуялардын чыныгы бурулуш мезгили түрк доорундагы түрк жана согду калктарынын өз-ара жакындашуусуна байланыштуу жүргөн. Анын натыйжасында чөлкөмдөгү саясий туруктуулуктун калыптанышы, мамлекеттин жаңы түрүнүн пайда болушун шарттаган. Тагыраак айтканда, түрк-согду мамилелеринин туу чокусу Улуу Түрк каганатынын жана Батыш Түрк каганатынын жогорку бийлигин тааныган Согду бирикмесинин мезгилине туш келген.

Илимий изилдөө багытында аймактагы түрк-согду мамилелеринин саясий, социалдык-экономикалык, этномаданий процесстеринин мүнөзүн аныктап туруучу фактор “түрк-согду доору” деген түшүнүк калыптанган [199, с.91]. Узакка созулган түрк-согду мамилелеринин туу чокусу (б.з. V к. экинчи жарымы – VIII к. биринчи жарымы), көбүнесе эрте орто кылымдар доорундагы аймактагы саясий, социалдык-экономикалык жана этномаданий процесстердин жүрүшүн жана мазмунун аныктап келген.

“Согду доору” деп аталган мезгил, б.з.ч. IV–III кк. согдулардын Улуу Жибек жолу аркылуу, Аму дарыядан Чансуга чейинки эл аралык соода жүргүзүү маршруттарына кошулушу менен башталат. Ошентип IV–III кк. баштап, өзгөчө Фергана өрөөнүндөгү соода мамилелеринде согдулардын активдүүлүгү байкалып калган. Ал эми келечектеги түрк-согду мамилелеринин чыңдалып өнүгүшү б.з. VI к. туура келип, бул процесстин ишке ашуусунда Улуу Жибек жолу маанилүү роль ойногон. Түрк каганатынын мезгилине туш келген түрк-согду синтезинин жетишкендиги,

дал ушул мезгилдерде Батыш Түрк кагандыгында согду уламыштары түшүрүлгөн тыйындар чыгарылган. [185]

Ал эми согду соодагерлери Түрк кагандарынын колдоосу менен соода-сатык иштерин башка өлкөлөрдө кеңири жайылтып башташкан [185, с.40-43]. Түрк каганаты өз кезегинде ортоазиялык соодагерлердин кызыкчылыгын коргоо милдетин да аткарып турушкан. Бул тарыхый фактынын далили катары б.з. V–VI кк. Ферганалыктар үчүн соода-сатык алакалары аймактын экономикалык турмушунун негизги багытын түзүп Кытайга аргымактарды, жашыл айнекти, беденин уругун, жаңгак ж.б. ташып турушкан [158, с. 65-68]. Фергана өрөөнү Түрк каганаты үчүн абдан ыңгайлуу стратегиялык аймак болгон. Анткени VII к. экинчи жарымынан баштап, Фергананы түрктөрдүн он ок династиясынан чыккан өкүлдөрү, тактап айтканда Ахсикентти тутук-аскер башкаруучулары – Алутар (700-720/726) жана Гесайдан Хасан, Арслан тархон (726-739/745), ал эми Хуминден Куваны башкаргандыгы далилдеп турат [223, с.77-79]. Согдунун Пенжикент шаарынын өкүмдарларынын бири түрк тилдүү ысымы бар Чегин Чур Билге деген падыша болгонун согду таануучу, түрколог П.Б.Лурье белгилейт [277, с. 127-131]

Муг чебиндеги табылган маалыматтар Ферганада зороастризмдин таркагандыгын тастыктайт. Ал эми 1957-жылы Кувада ачылган будда чептеринин калдыктары [335, с. 21-24]. Кува, Исфара жана Лумбитет эстеликтери, арамей жазуу системасынан кирген руна жана алгачкы согду жазмаларына окшош өзгөчө жазмалардын колдонулгандыгын жана бул өрөөн Түрк каганатынын учурунда саясий, маданий алакалардын очогу айлангандыгынан кабар берет.

Жалпылап айтканда, Фергана (Ахсикент, Шавкат, Навкат, Хуваканд) [363] чөлкөмү түрк-согду симбиозунда негизги орунду ээлеп, бул чөлкөм активдүү этносаясий жана этномаданий алакалардын күрө тамыры болгондугун далилдейт.

Түрк-согду маданиятынын таасирлери б.з.ч. IV–III кк. баштап, алгачкы орто кылымдарга чейин эле, Согду менен Жети-Суунун ортосундагы мамилелердин өтө тыгыз алакада өнүккөндүгүн айгинелейт. Ушул мезгилдерде Суяб жана Талас шаарлары Батыш-Түрк каганатынын аскердик-саясий жана соода борборлору гана болбостон, ошол кездеги этномаданий алакалардын жуурулушуп өнүгүшүнө шарт түзгөн ири борборлорго айланган [184, с.123-134].

Ал эми IX–X кк. баштап Жети-Сууда жашаган согдулуктар түрктөрдүн кийиминен баштап, салт-санаасына чейин кабыл алып, ушул мезгилден тартып алардын түрктөр менен ассимиляциялануу процесси башталган. Мындай этносимбиозду Муг тоосунан табылган архивдеги Пенджикентдик түрк жигити Ут-тегин менен Жети-Суулук согдулук кыз Дугудгунча менен болгон “нике келишиминде” да ырасталат [240, с. 120-121] Орто кылымдардагы Жети-Суудагы бул процесстер көчмөн жана отурукташкан элдердин этномаданий симбиозунун бекем алакаларынын калыптангандыгын көргөзөт.

Согдиялыктардын соода иш аракеттеринин алкагы Чыгыш Теңир-Тоодон Кытайга чейин жетип, жаңы соода колониялары пайда болгон. Маселен, Лобнор, Ганьсу аймактарында да согдулар шаарларда байырлаган [365, с. 3]. Акырындап, Орто Азияда, Теңир-Тоодо жана Чыгыш Түркстанда согду-кытай мамилелерин аныктаган бирдиктүү этномаданий алкак пайда болгон. Тактап айтканда, Түндүк Вэй (386-550-жж.) жана Суй (581-618-жж.) династияларынын мезгилинде кытай элчилери (Ван Эншен, Хэй Ван, Туе Юань, Шао Мин, Чжечжиа, Вэй Цзе) Согдуга элчиликке барышса, ал эми Тан (618-907-жж.) династияларынын мезгилинде 627-647-жж. Согдудан Кытайга 9 элчилик миссия жиберилген [272, с. 56-71]. Бул элчиликтер согду-кытай мамилелери менен эле чектелбестен, ошондой эле согду жана түрк кагандарынын саясий, экономикалык жана маданий кызыкчылыктарын да ишке ашырып турган.

Улуу Жибек жолундагы б.з.ч. V кылымдан – б.з. X кылымына чейинки эл аралык карым-катнаштардын жемиштүү өнүгүшүндөгү согдиялыктардын ишмердигин, Кытай тарыхчылары Ванг Чжэнгъя жана Гуан Лянжи жогору баалашкан [326, с. 147-156]

Маселен, VII–VIII кк. Согдуда “пан (и)” же “пунг” деген кытай үлгүсүндөгү коло тыйындар жасалган [145, с. 167, с. 179]. Жалпысынан түрк-согду мамилелериндеги Кытай менен болгон алакалар көп кырдуу жана ары татаал процесстер менен коштолгон.

Согдулуктар Түндүк Индияда Инд дарыясынын жогорку агымында да байырлап калгандыгы тууралуу маалымат бар (В.А.Лившицтин баамында, мындагы аска бетиндеги согдуча жазуулар б.з. IV–VI кк. таандык болушу ыктымал) [270, с.119-126]. Демек, алар түрктөрдүн Түштүк Азия менен соода сатыгына да салым кошкон.

Түрк-согду этномаданий алакаларынын дагы бир стратегиялык багыты болуп, алардын Батыш мамлекеттери менен өз ара тызыз мамилелерди түзүүгө жетишкендиги эсептелет. Буга Согдулук элчи Маниах Константинополго келип, Византия императору Юстиниан I (565-578-жж.) менен келишим түзүүгө жетишкендиги мисал болот. Бул Түрк каганатынын Ирандын үстүнөн дипломатиялык жеңишке жетишүүсүн белгилеп, кезегинде “Кавказ Жибек жолунун” ачылышынын башаты болгон.

Түрк-согду биримдиги менен Византиянын ортосундагы дипломатиялык мамилелердин бир жактуу болбогондугун, Юстиниан II нин элчиси, киликиялык Земархтын [157, - 56 б] Түрк каганы Истемиге болгон сапары, түрк-согду социумунун өтө туура саясий жана экономикалык алакасын эле чагылдырбастан, ошол эле учурда алардын эл аралык тарыхый маанисин да белгилеп турат.

Айрыкча орто кылымдарда өтө күчтүү тарыхый консолидация түзүүгө жетишкен түрк-согду социуму, биринчиден башка мамлекеттерден айырмаланып, аймактагы мамлекеттүүлүктүн байыркы салтын байытып,

Орто Азия элдеринин турмушунун саясий-экономикалык жана этномаданий жактан өнүгүүсүнө активдүү салым кошкон.

Аймактагы элдердин жашоосунун экономикалык жана маданий жактан жогорулашын белгилеген көптөгөн тарыхый факторлор бар. Алсак, бул мезгилдерде жабгулардын арасында чыр-чатактар дээрлик басылып, бирдиктүү мамлекеттик түзүлүштү чыңдоого шарттар түзүлгөн. Чөлкөмдөгү этностук топтордун башын бириктирүү процессине өз кезегинде согдулуктар да активдүү тартылган.

Бирдиктүү саясий жана маданий иштерди жүзөгө ашыруунун өзү түрк-согду калктарынын жакындашуусун шарттаган. Ошентип, түрк уруулары “Батыш деңизинин (Ши Хай) оң жагынан баштап, Каспий жана Арал деңиздеринин жээктерине чейин жана Тенгритаг (Тянь-Шань) менен Алтай тарапты ээлеп, өзүлөрүн “түрктөр” деп эсептешкен. Ал эми башка тайпа, Заравшандын-Согдунун жээктерине жайгашып, өзүлөрүн “согдулуктар”, мамлекетин Суте же Суйи (Согду) деп аташкан [355, с. 24].

Түрк мамлекетинин чыңдалышында согду дипломатиясы айрыкча чоң роль ойногон. Мисалы, Мухан кагандын убагында (554-574-жж.) [157, - 125 б] каганаттын аймагы дээрлик кеңейгендиги белгилүү. Мына ошол зор мамлекеттин идеологиясын жүргүзүүдө дин маанилүү роль ойноп, бул багыттагы ишмердүүлүктү көбүнчө согдулуктар жүзөгө ашырышкан. Мамлекеттеги негизги дин болгон теңирчиликтен сырткары, буддизм бекем орунда турган. Буддизмди үгүттөөдө согдиялыктар диний сутраларды түрк тилине которушкан [348].

Ал эми 574-жылы тактыга административдик реформаларды жана “кичинекей сегиз” хандыкты негиздеген Таспар каган (574-581) келгенден кийин [77, с. 93] бул мезгилдеги согду ээликтеринин башкаруучулары түрктөр менен тууганчылык мамилелерди түзүүнүн негизинде “элтебер” деген атка ээ болуп, “ашиналык” башкаруучулардын деңгээлине чейин жетишкен. Мисалы, Туругшад (Эльби Низук) түрк эльханы (Эль каган) менен туугандашып, элтебер наамын алып, “түрк жана согду каганы”

катары Гобинин түштүк жерлерин башкарып турган [286, с. 1-8]. Бул кезегинде Түрк кагандарынын согдулуктарга жогорку ишеним арткандыгын көрсөтүп турат.

Бирок, Түрк каганатынын бийликтеги ич ара тирешүүлөрүнүн натыйжасында, VI к. аягы – VII к. башында каганатта саясий туруксуздук курчуган. Алсак, 600-жылы тактыга отурган Билге Тардуке каган, кытай императору Вэн-Динин кийлигишүүсү менен Түрк кагандыгынын мураскору Кимин Турдуктун чыккынчылыгынын натыйжасында, 603-жылы өлтүрүлгөн. Натыйжада, Түрк каганаты Батыш жана Чыгыш болуп экиге бөлүнүп кеткен. Мына ушундай оор кырдаалдарда да согдулар өз тилектештиктерин сактап, Чыгыш түрктөрүнүн ички иштерине башка мамлекеттердин кийлигишүүсүнө каршылык көрсөтүп, каганаттын кызыкчылыгын коргоп турушкан.

Мындай тарыхый фактыны император Тай-Цзундун (627-650) чалгынчылары, “Кагандар өзүлөрүнүн түрктөрүнөн оолактап, хуцаларга “согдиялыктарга” ишеним көрсөтүшөт”, – деп жазышкан [78, с. 118] Согдулук кеңешчилер, Түрк каганатынын күчтөнүшүнө кызыкдар болушкан, анткени, түрктөр үчүн да, согдулар үчүн да бул өтө ыңгайлуу болгон.

Албетте, Түрк кагандыгынын ички ынтымагынын ыдырашы, ал гана эмес мамлекетке чыккынчылык кылгандардын эсебебинен, 629-жылы Тан империясынын башкаруучусу, Тай-Цзун түрк аскер башчылары Чжиши Сили, Ашина Шэр жана Сиби Хилиянын жардамы менен Чогайда Кара каганга (621-630-жж.) сокку урган [278, с. 138-155]. Натыйжада, Биринчи Чыгыш Түрк каганаты Кытайдын убактылуу вассалы болуп калган [82, - 20-24 б]

Чыгыш Түрк кагандыгынын өз эркиндигин жоготуусунун залакасы согдулуктарга тийип, 630-жылы Согдудан каганаттын аймагына беш миң адам көчүрүлгөн. Кийинки жылдарда миңдеген согдулук дыйкандар, кол-өнөрчүлөр жана соодагерлер кытайга көчүрүлүп, ал эми ордостук

согдулуктар Тан империясынын хан сарайына салык төлөөгө мажбур болушкан [243, с. 121-146]. Согду аймактарынан жергиликтүү калктын көчүрүлүшү, экономикалык жана саясий терең кризиске алып келген.

Түрктөрдүн жана согдулуктардын үстүнөн болгон кытайлардын экспанциясы дээрлик жарым кылымга созулуп, көп жылдык каршылык көрсөтүүнүн натыйжасында, Кутлугдун жетекчилиги астында, Тан империясынын аскерлери 682-жылдагы согушта жеңилүүгө дуушар болушкан.

Кутлугдун аркасында Экинчи Чыгыш Түрк каганаты кайрадан калыбына келип, “элди куткаруучу” катары “элтариш” (Элтерис) деген атка конгон [278, с. 142]

Түрк каганатынын кайрадан калыбына келиши, аймактын саясий жана маданий абалына оң таасирин тийгизген. Мамлекеттин этномаданий бүтүндүгүн калыбына келтирүү максатында, 692-жылы Кытайдан түрктөрдү жана согдулуктарды көчүрүп келүүдө, согду аскер башчысы Ань Ян-Яньдын [59, с. 159] салымы зор болгон. Бул тарыхый фактыдан көрүнүп тургандай, ушул мезгилдерден тартып түрк-согду алакаларынын биригүүсү кайрадан ар тараптуу өнүгө баштаган.

Түрк-согду мамилелеринин бул доору этностордун ортосундагы алакалардын чыңдалышына, ошондой эле этномаданий айкалыштарга жана аймактагы биримдик процесстерине оң таасирин тийгизген. Түрк каганатынын биринчи жана экинчи мезгилдериндеги түрк-согду элдеринин өз ара мамилелери – бул бирдиктүү этносаясий жана этномаданий системанын туруктуулугун көрсөтө алган.

Албетте, тарых барактарынан белгилүү болгондой, эгерде биринчи Түрк каганатынын мезгилинде түрк башкаруучулары жергиликтүү башкарууга дээрлик кийлигишпей, жөн гана салык жыйноо менен чектелип келишкен болсо, Түрк кагандыгынын кийинки этабында, өзгөчө Батыш Түрк каганатынын мезгилинде, жабгу кагандар Орто Азиядагы административдик башкаруу системасынын түздөн-түз башкаруучулары

болуп калышкан. Атап айтканда, Тон жабгу кагандын (618-630-жж.) административдик реформасынын натыйжасында, жергиликтүү башкарууда түрк наамдары (жабгу, тегин, шад, элтебер, хатун, тудун, тутук, тархан, чур, эркин, чабыш) пайда болгон.

Жаңы реформалардын негизинде экономикалык жана каржы маселелерин көзөмөлдөө түтүндөр тарабынан жүргүзүлгөн. Түтүндөр болсо, тегиндер сыяктуу эле аймактын саясий турмушунун башчысы болуп, административдик башкарууну өз колдоруна алышкан. Ал эми кээ бир аймактардын жергиликтүү “элтеберлеринин” үстүнөн “тутуктардын” көзөмөлү бекитилген болчу. Натыйжада, борбор менен вассалдардын ортосунда ажырагыс бекем байланыш орногон. Мындан сырткары Түрк кагандары менен аймактардын жергиликтүү башкаруучуларынын ортосунда туугандык мамилелердин болушу салтка айланган. Мисалы, Тарду каган (576-603-жж.) өзүнүн кызын Согду башкаруучусу Ши-фу-биге жубайлыкка берсе, ал эми согдунун ихшиди Кюе-му-чжи Тон жабгу кагандын кызына үйлөнгөн [40, с. 271-311]. Бул борбордук бийликти гана чындабастан, түрк-согду мамилелеринин жаңы баскычын белгилеген мыйзамдуу көрүнүшкө айланган.

Түрк-согду мамилелеринин руханий жана маданий айкалышы диний толеранттуулукта жана маданий кызматташууларда дагы өзгөчө байкалган. Аймактагы зороастризмдин таралышы биринчи кезекте согдулуктардын аркасында келип кирген болсо, ага карабай түрк калкынын арасында теңирчилик өзүнүн бекем багытын сактап турган. Ошентип, Орто Азияда о.э. Теңир-Тоодо согдулук зороастризм менен түрк теңирчилигинин этномаданий алакаларынын ар тараптуу айкалышы ишке ашкан десек болот.

Түрк-согду бийлик төбөлдөрүнүн ортосундагы никелешүү салты, кезегинде өзүнүн оң натыйжаларын берип келгендигин, жогоруда белгилеп өткөн согдулук кыз Дугдгонча менен түрк жигити Ут-тегиндин ортосундагы мындай никелешүүлөргө этностук жана диний белгилер да

жолтоо боло алган эмес [266, с.34-48] Бул болсо түрк-согду мамилелеринин тарыхый алакаларын камсыз кылган жаңы этномаданий толеранттуулуктун белгиси болуп саналат. Изилдөөчүлөрдүн пикиринде, тарыхый булактарда согду жана түрк этносторунун ортосунда этностук жана диний багыттагы каршылыктарын маалымдаган фактылар кездешпейт.

Түрк-согду алакаларындагы биз сөз кылып жаткан диний конфессиялардын (теңирчилик жана зороастризм) толеранттуулугун жана бири экинчисине этномаданий денгээлде мамиле кылып келишкендигин төмөнкүдөй фактылардан күбө болобуз. Алсак, бул аймактарда “Вагны” деп аталган сыйынуучу жайлар курулуп, аларда “вагнаты” деп аталган диниятчылар (жрец) кызмат өтөшкөн. Түндүк Вэйдин борбору Дунхуанда жана Лоянда зороастризмге тиешелүү кечилканалар (монастрлар) курулган [355, с. 27]. Зороастризмдин элементтери Кытайдын сүрөт искусствосуна өз таасирин тийгизгендиги да маалым. Мындайча айтканда, Орто Азия Кытайдын аймагында буддизмдин таралышына чоң роль ойногон, т.а., буддизмдин таралышына ортоазиялык миссионерлердин (Кан Мэнсян, Канг Цзюхай) зор салымы бар. Ошол эле мезгилде Кытайлык будда кечилдери (Сюань Цзан, Чжанг Чян, Бан Чао) ушундай максаттар менен Орто Азияга келишкен [273, с.23-28]

Буддизмдин Орхон жана Турфан аймактарындагы түрктөрдүн арасында таралышына, биринчи кезекте согду миссионерлери түрткү болушкан [274, с. 57-59]. Алсак, “Бугут” эстелигинде согдулуктардын будда сангхасын (будда коомунун аталышы) уюштуруусу жөнүндөгү маалыматтар келтирилген.

Ал эми Билге кагандын (716-734-жж.) мезгилинен баштап, буддизм түрктөрдүн арасында өзүнүн күчүн жоготкон, бул биринчи кезекте башка диний (манхей - бул окуу Түркстан аймагында 840-жылдарга чейин расмий дин катары эсептелинип келген) окуулардын келе башташы менен байланыштуу десек болот.

Орто Азияда христиан дининин таркалышы II–III кк. туура келет. Жети-Сууда, Теңир-Тоодо жана Кашгарда христиан коомдорунун пайда болушу болжолу IV–VIII кк. туура келип, андагы негизги ролду баягы эле согду миссионерлери ойношкон. Бул жөнүндө Турфандан жана Булайиктен (Чыгыш Түркстан) табылган согду тилинде, сирия графикасында аткарылып которулган диний адабияттар далилдеп турат [287, с. 213-234]

Аймактын руханий турмушунда белгилүү орунду Манинин (216-276/277-жж.) окуусу ээлейт. Ал 29 белгиден турган өзүнчө жазманын негиздөөчүсү гана болбостон, кезегинде акын да болгон. Ал убагында Ирандан өтө катуу куугунтукка алынып, анын окуусу Орто Азияда жана Чыгыш Түркстанда өнүккөндүгү белгилүү.

Манихей окууларынын таасири Түркстан аймагы менен эле чектелбестен, мисалы, 584-жылы Кытайдын батышында, 694-жылы Чаньанда манихей монастрлары курула баштаган [255, с. 138-159]. Кезегинде, түрк жана согду адабияты дагы манихей окуусунун таасирине кабылып, ал окуунун негизинде искусствонун үлгүлөрү пайда болгон [221, с. 214-232]. Ошол мезгилдеги дээрлик бардык диний чыгармалар чыгыш манихей монастрларынын расмий тили - согду тилине которулган болчу.

Манихей окууларын жайылтууда өзгөчө орунда турган согду жазма маданияты VIII–IX кылымдар аралыгында адегенде уйгур, кийинчерээк моңгол, манчжур, ойрот, бурят жазмаларынын түзүлүшүнө чоң таасир берген [64, с. 77-85]. Бул согду жазуусунун эл аралык деңгээлин, IV–XI кк. түрк мамлекеттериндеги бул жазуунун жогорку статусун белгилеп турат.

Түрк-согду симбиозунун дагы бир маанилүү тарыхый фактору болуп, Согдуда VI–XI кылымдарда согду жазмасы менен бирге түрк жазмасы да таркагандыгында [201, с. 65-75]

Натыйжада, VI–XI кылымдар ортосунда согду жазмасынын негизинде түрк элдеринин бул доорунун маанилүү зор эстеликтери (Бугут,

Карабаласагун, Сэврэй-сомон, Тайхир-чулун, Терексай жана Кулансай) түзүлгөн [304, с. 102-105]

Жыйынтыктап айтканда, түрк-согду экономикалык жана маданий байланыштарынын аркасында, Улуу Жибек жолунун багытында ондогон шаарлар өсүп чыккан [81, с. 88-89] Бул көп этностуу шаарлар ири экономикалык, саясий, соода жана маданий алакалардын борборлоруна айланган.

4.2. Түрк-согду симбиозунун Теңир-Тоо аймагынын этномаданий алакаларынын өнүгүүсүндөгү орду

Маданий мурас татаал, көп кырдуу көрүнүш. Маданий мурастын калыптануусу – этногенез процессинин негизги бөлүгү. В.М. Массон белгилегендей, бул процесс өзү эле адат-салттар менен жаңылоонунун диалектикалык карым-катнашынан турат. Мында же жаңылануу, же адат-салт үстөмдүк кылганына жараша жалпы маданий комплекс өзгөрүлүп турат [281, с. 11-14]. Негизинен маданий өзгөрүүнүн эки тиби болот: спонтандуу (лат.spontaneus-өз алдынча) трансформация жана стимулдаштырылган трансформация. Өз алдынча пайда болгон трансформацияда калыптанган тарыхый, маданий ж.б., жаңылыктар, өзгөрүүлөр, жаңы моделдер, үлгүлөр негизинен жергиликтүү чөйрөдө калыптанып, бири-экинчисинин аркасында өнүгүүгө ээ болот. Ал эми, стимулдаштырылган трансформацияда болсо, тарыхый, маданий ж.б., өзгөрүүлөр тышкы кыйыр таасирлердин негизинде жүрөт. Ушуга байланыштуу В.Массон белгилегендей, VI–XII кылымдардагы Борбордук Азияда, Теңир-Тоодо жүргөн этномаданий, саясий процесстер негизинен стимулдаштырылган трансформация процесси аркылуу ишке ашкан.

Бул процесстердин ошол доордогу бирден-бир кызыктуу, ары талаштуу маселеси - Теңир-Тоо аймагына, “стимулдаштырылган трансформациянын” ролун ойногон түрк-согду синтезинин жергиликтүү калктын маданиятына тийгизген таасири эсептелет. Алгач «түрк-согду

синтези» деген эмне, ал кайдан, ким тарабынан илимий пайдаланууга киргенине токтолобуз.

Бул багыттагы алгачкы пикирлер Ю.С. Худяковдун эмгектеринде кездешет [311,с.120] Окумуштуу адамзат тарыхындагы мыйзамдуулуктарды, тенденцияларды карап келип: «Иран жана түрк этносторунун өз ара таасир көрсөтүү, айкалышуусунун жана маданий салттарынын көп кылымдарга созулган аймагы – Борбордук Азия», – деп баса белгилеген [311, с. 120]

Демек, бул окумуштуунун ою боюнча, алгач «Иран-түрк» синтези деген аныктама пайда болуп, «б.з.ч. II миң жылдыкта эле, Евразияны курчап турган талаалардын батыш аймагынан Енисей, кенге толгон Алтай жана Чыгыш Түркстан аралдарында иран тилинде сүйлөгөн малчы уруулар жашаган. Буларга Андронов маданиятынын белгилери тиешелүү болгон.

Кийинчерээк, коло доорунун акырындагы II жана I миң жылдыктар ортосунда ушул уруулардан европалык түстөнгөн антропологиялык типтеги тобу чыгышка карай жылып, өз таасирин Байкал артына, Чыгыш Моңголияга жана Ордоско жайылткан». Окумуштуунун бул оюнан улам, анын аталган аймактарды жердеген түрк тилинде сүйлөгөн уруулардын уңгусу дал ошол иран тилинде сүйлөгөн уруулардан келип чыккан», – деген пикир так көрүнүп турат. Ю.Худяков оюн кеч коло доорундагы иран тилдүү уруулардын скиф-сармат-сак «үчилтигине» тиешелүү болгон курал-жарактары, ат-жабдыктары, «жаныбарлар стили» жана коргон куруу архитектурасы, петроглифика, сөөк жашыруунун өзгөчө түрү үстөмдүк кылышы менен бекемдейт. Окумуштуу ервопа расасына кирген, бирок иранча сүйлөгөн уруулар маданий жиктелүүнүн негизинде келип чыккан деп эсептейт.

Ю.Худяковдун пикири боюнча ошол мезгилде Борбордук Азиянын Чыгыш райондорун ээлеп турган монголоид кейпиндеги көчмөндөр, сүннү жана дунхулар болжол менен түрк жана моңгол көчмөн этносторунун ата-бабалары болушкан, бирок алар да скифтер күчөп турган доордо иран

тилинде сүйлөгөн көчмөндөрдүн саясий-экономикалык, маданий таасирине кабылган [311, с. 122].

Б.з.ч. I миң жылдыктын аягында Борбордук Азиядагы этносаясий кырдаал өзгөргөн, анткени ошол учурда Хунндардын аскер-мамлекети пайда болуп, ошол мезгилден тартып, Борбордук Азия түрк тилинде сүйлөгөн уруулардын өздүк мекенине айланган.

Ушул мезгилден тарта түрк, кийинчерээк моңгол урууларынын миграциялык активдүүлүгү күчөп, алар Борбордук Азияга таралып, отурукташа башташат. Демек, ушул доор б.а. б.з.ч. VI–III кылымдын аягында Борбордук Азияга моңгол кейпиндеги көчмөндөр таралып, ал аймакта мурдаарак жашаган иран тилдүү уруулардын түрктөшүү, түрк тилин жайылтуу, маданий, этностук ассимиляция процесси (айрыкча тилде) башталып, ал 7 кылымдан ашык убакытка созулган [311, с. 123]. Бул боюнча белгилүү изилдөөчү Т.К. Чороев (Чоротегин) өз пикирин жазып, б.з. IV–V кылымдарында Борбордук Азияда моңгол кейпиндеги, бирок түрк тилинде сүйлөгөн этностор да жашаган деген маалыматка толук кошуларын, буга антропологдордун изилдөөлөрү тастыктама болоорун билдирген [320, с. 157-170]

Бул көз караш айрым окмуштуулар тарабынан колдоого алынып, азыркы кыргыздар менен казактардын физиологиясындагы моңгол кейпине мүнөздүү түспөлдү, XI–XIV кылымдардагы Чынгыз хан, кийинчерээк анын урпактарынын басып алуусу, жүргүзгөн саясаты менен байланыштырган пикирлерди [311, с.123] жокко чыгарары айкын. Мындай тарыхый тыянакка келүүнүн өзөгү, Токмоктогу Бурана тарыхый комплексинин айланасындагы VI–XI кк. тиешелүү монголоид расасынын түр-түспөлүн айкын көрсөтүп турган таш балбалдардагы кыргыздардын ата-бабаларынын келбети, же Енисей кыргыздарына тиешелүү Енисей-Миңсуу ойдуңунан табылган монголоид кебетесиндеги таш балбалдар бул пикирдин тууралыгын далилдеп турат.

Тарыхый коомдогу кандай гана жаңылыктар, өзгөрүүлөр болбосун, ал алгач саясий элита тарабынан өздөштүрүлө баштаары белгилүү. Бул бир жагынан саясий элитанын ийкемдүүлүгү, башка маданиятты сыйлоо, жаңычылдыкка умтулуу, азыркы сөз менен айтканда учурга шайкеш болууга жасаган аракет катары бааланат. Экинчи жактан алганда, мындай мамиле этномаданият менен этносаясаттын бири-бирине болгон тыгыз көз карандылыгын айгинелеп турат. Ошол замандардын көз карашынан алганда, үстөмдүк кылып турган уруунун маданиятын алуу, ага сиңип кетүү саясий элитадан башталгандыгы айкын, албетте бул ошол мезгилдин саясий элитасынын – өз бийлигин сактап калуу аракети менен байланыштуу болот. Үчүнчүдөн, мындай ийкемдүүлүк дипломатиянын бир түрү катары бири-экинчисине көз каранды этностордун өз саясий биримдиктерин сактап калуу зарылчылыгы менен да шартталат [294, - 176-188].

Бул процесс Борбордук Азиянын чет жакаларында, Саян-Алтайда, Орто Азиянын чыгыш райондорунда жайгашкан иран тилдүү урууларда өзгөчө таасирдүү болгондугун тарыхый-археологиялык булактар далилдеп турат.

Алгачкы орто кылымдарда Борбордук Азиянын тарых таржымалында, саясий-аскердик, этномаданий тарыхында нагыз түрк уруулары «Ашинанын» урпактары маанилүү роль ойногон. Бул жерде эрте орто кылым менен «байыркы түрк доору» деген хронологиялык мезгилдер бир эле учурдун түрдүү түшүндүрмөсү катары эсептелет. Бул Ашинадан (Ашина - сак сөзү-«мыкты, ак сөөк» - Кляшторный С.Г.) таркаганбыз деген байыркы түрктөр хунндардан (же сүннүлөрдөн) чыкка.[79, с.45] Алар жана башка хун уруулары Алашанга б.з.ч. II миң жылдыкта көчүп баштап, массалык жер которуу б.з.ч. III миң жылдыкта уланган. Пиньян жана Хэсиде алар жергиликтүү иран-тохар тилдүү көчмөн урууларды кошуп алышкан. Ошол урууларды кытайлар «аралаш ху» дешчү экен [79, с. 46]

V кылымда Ашина баштаган байыркы түрктөр Гаочанга келишкенден кийин, Жуан-жуандарга көз карандылыкта болушкан. Б.з. I миң жылдыгында түрктөрдү жуан-жуандар Алтайга согуш туткуну катары темир курал чыгарганга айдашкан [79, 47]. Ошол мезгилде кыргыз уруулары да (мүмкүн түрктөрдүн арасында? Мүмкүн түрктөр кыргыз урууларынын арасында?) Енисейге көчкөн болот.

Тоолуу Алтайда байыркы түрктөр жергиликтүү, скиф-хун-сармат маданиятынан таасир алышкан, бирок көбүнесе хундардын таасири арбын кездешкен көчмөн урууларды жетектеп калышкан.

Орто кылымдагы түрк маданияты Алашан, Чыгыш Түркстан жана тоолуу Алтайдын иран тилдүү көчмөндөрүнүн маданиятынын негизинде куралып, Евразиянын талааларындагы эрте орто кылымдагы маданияттын (культурогенез) калыптануусуна олуттуу таасир тийгизген. Ошол эле учурда, түрктөрдүн маданиятынын таасири да күчтүү болгон. Мисалы, маркумду жерге берүү салтын Алтайлык уруулар, анын ичинде кыргыздар түрктөрдөн алган делет [311, с.130]. Бирок, биз изилдөөбүздүн башында жазгандай, «түрк», «кыргыз», кимден – ким кайсы салтты алганы алигиче так эмес, тактоого мүмкүн эмес маселе. Анткени, «түрк» жана «кыргыз» деген аталыштар айрыкча байыркы доордо, дээрлик бир эле этникалык топту билдирген. Болгону «түрк» тобу саясий элита, үстөмдүк кылуучу топ катар саналса, андан кийинки про-мамлекеттер деле улам алмашып турган үстөмдүк кылуучу уруунун атынан аталып турганы белгилүү.

Б.з. VI кылымынын ортосунда Евразия талаа көчмөндөрү биринчи Түрк каганатына биригишкен [77, с. 95-99]. Бул жаңы мамлекетке Енисейдеги кыргыз мамлекети да көз каранды болуп турган. Ошентип, VI к. «түрк» түшүнүгү саясий мааниге ээ боло баштаган. Ошол мезгилде түрк урууларынын алтай бирикмеси тарабынан «түрк эл» жалпылыгы, мамлекет аталган [128, с.79].

Байыркы түрктөр Кытайдан Иранга кеткен Улуу жибек жолунун Түштүк жана Батыш Сибирге кеткен маанилүү бөлүгүн көзөмөлдөгөн.

Ошол эле учурда түрктөр жибек соодасынын көлөмү боюнча чыр-чатактан улам, Иран менен дипломатиялык мамилелерди үзүп, Византия менен Волга, Кара Деңиз бойлой түз соода жүргүзгөн учур да болгон.

В.М. Плоскихтин маалыматы боюнча Батыш Түрк каганатынын эрте орто кылымдагы шаардык жана дыйканчылык маданияты Улуу Жибек жолунда соода-дыйканчылык колонияларын негиздеген согдулуктардын жардамы менен курулган. VII к. Чүй жана Талас дарыяларынын боюнда он чакты шаар, кыштактар пайда болгон. Булардын бардыгы албетте, согду маданиятынын элементтерин алып жүрүүчүлөр болушкандыгы айкын.

Түрк кагандары согдиялыктарды *tam* (баш ийгендер) деп аташкан, бирок Батыш Түрк каганатында согдулуктардын ролу чоң болуп, кезегинде алар мамлекеттин экономикалык иштерин жүргүзүп турушкан. В.М.Плоскихтин эмгегинде келтирилгендей багдаддык акылман Жахиз (869-ж. өлгөн): «Түрктөрдүн башка мамлекеттерди каратып алуудан башка иши жок», – дегени бар.

Белгилүү болгондой, б.з.ч. VI к. карата Сыр-Дарыядан түндүккө карай жашаган сактардын уруу бирикмелери жана андан соң эрте мамлекеттери түзүлөт. “Ал Ташкент, Фергана оазистерин, Батыш жана Борбордук Теңир-Тоону, мүмкүн Жети-Сууну да камтыган болуш керек”, - дейт В.М Плоских [128, с. 39].

Перстер менен согдулуктардын тарыхый тамыры бир болгондуктан, Борбордук Азиянын эрте мамлекеттери учурунда эле согду маданиятынын таасири саясий, социалдык түзүлүшкө чоң таасир бере баштаган деген идея жатат.

Улуу Түрк каганатында согдулук соодагерлер, кол өнөрчүлөр соода жана кол өнөрчүлүктүн өнүгүшүндө чоң ролду ойногон [77, с. 122-181]. Тынымсыз согуштардын натыйжасында түрктөр чоң олжолорго ээ болуп турушкан. Византиялык дипломаттардын айтуусунда, Истеми хандын сарайы көз тайгылткан кооздуктарга толгон. Орто Азия, Иран жана Чыгыш Түркестандын кол өнөрчүлөрү түрк аскер башчылары үчүн кымбат, кооз

идиш, кийим, кур, атка тагылуучу кооздуктарды ж.б. жасашкан. Тянь-Шань, Тоолуу Алтай, Тува, Монголияда жасалган изилдөөлөр көрсөткөндөй, Согду соодагерлери түрк башчылары үчүн алынып келинген түркүн кооздуктар муну дагы бир жолу далилдейт [316, с. 118]. Иран жана Согдунун өзгөчө таасири Саян-Алтайдын көчмөндөрүнүн темир иштетүүсүндө көрүнөт [243, с. 121-146]

Б.з.ч. I миң жылдыктын ортосунда б.а. Сасанийлер учурунда торевтика буюмдары Иранда гүлдөп өнүккөн. Ал акырындап Евразияга таркала баштайт [316, с.106-109]. Иран, Согду көркөм өнөрүнө тиешелүү декоративдик оймолор, көркөм сюжеттер көчмөн түрктөр арасында белгилүү болгон.

Ирандан, Орто Азиядан, Чыгыш Түркстандан Сибирге Улуу Жибек жолунун бир бутагы кеткен. Ушул жол менен Саян - Алтайга кол өнөрчүлүк буюмдар алынып келинип, тери, мамонттун азуусу, кабарга мускусу [70, -19 б] кымбат, баалуу жыгач-тактайлар ташылып чыгылган.

Селжук дарыгери Шараф Заман Тахир Марвазинин Орто Азия чөлкөмүндө саякатта болгондо калтырган маалыматтары камтылган Табаи - ал-Хайаван («Айбандардын табияты», 1120-ж.) китебинде: «кыргыздар-түндүк-чыгыш менен түштүк-батыштын ортосунда жашаган көп сандуу эл. Кыргыздар үрп-адаты боюнча маркумдарды өрттөшөт, муну менен алар от маркумду тазалайт деп далилдешет. Бул алардын эзелтен келе жаткан салты болгон, бирок мусулмандардын коңшусу болгондон баштап, каза болгондорду көмө баштаган», – деп жазылган [157, - 281 б]. Демек, бул эмгек XII к. 20-жж. жазылган болсо, кыргыздар ошол мезгилде эле «мусулман калкы менен коңшулаш» болуп калгандыгын жана акырындап ислам динине өтө баштагандыгын билебиз. Бул маалымат Теңир-Тоодогу кыргыздарга таандык [167, -182-183].

Орто кылымдагы көчмөндөрдүн көрүстөндөрүнөн табылган буюмдарга караганда, Саян-Алтайга кеткен Улуу жибек жолунун бир нече кербен жолдору болгон. Анын бирөө Жети-Суудан чыгып, Иртыш аркылуу

Алтайга, Обь дарыясынын жогорку агымына кеткен. Ушул жол менен Иртыш, Обь алдына Алтайга жана Кузнецк ойдуңуна Бадахшандан, Индостан, Жер Ортолук деңизинин чыгышынан, Византиядан жана Орто Азия, Ирандан баалуу буюмдар келип турган.

Башка жол Чыгыш Түркстанда түндүккө, Моңголиянын улуу көлдөрүнө, Саянга, Миң-Суу аймагына кеткен. Ушул жол менен Иран, Согду, Чыгыш Түркстан гана эмес кытай жибегин, фарфору, күзгүлөрү ж.б. ташылып турган.

Иран, Согду жана Чыгыш Түркстандан көчмөндөргө баалуу буюмдар гана эмес, аларды даярдоо технологиясы да белгилүү болуп турган.

Ю.С.Худяковдун пикири боюнча, торевтика буюмдарын даярдоодо көчмөндөр Иран, Согдидан көп нерселерди үйрөнсө да, эч качан аларды жөн эле туурап койгон эмес [311, с. 118]. Демек, көчмөндөр кызыктуу сюжеттерди, идеяларды чыгармачылык менен «өздөрүнүн сулуулук жөнүндөгү түшүнүгүнө жараша өзгөртүшүп, өркүндөтүшкөн» [311, с. 118].

Мисалы, согдулуктар менен ирандыктар темир буюмдарга гана оюм салса, кыргыздар сөөккө, мүйүзгө, ээр, соот ж.б. жоо кийимдерине оюм салган.

Ю.С.Худяковдун пикиринде, түрктөр (жалпы Азия түрктөрү) каган уругунун эрдигин даңктаган көрүстөн үстүндөгү согдулук жазманы алышкан [311, с.118]. Мисалы, Түрк башкаруучуларынын бирөөнө арналган Бугут дубалындагы жазуу Согду тамгаларын пайдаланып жазылган, байыркы түрк жоокеринин Джалундагы (Алтай) мүрзөсүндө Согду жазмасы түшүрүлгөн оор кылыч табылган [243, с. 25]

Самарканд шаарын борбор кылган согдулуктар өздөрү да VIII к. башында түрктөрдүн саясий ж.б. таасиринде болгондугун белгилөө керек. Мисалы, Муг тоолорунда табылган согду жазма эстеликтеринен улам, 700-710-жж. аралыгында согду өкүмдары (“ихшид”) болгон төбөлдүн аты түркчө болгон (анын ысымы Тархун болчу) [264, с. 56-68]

Согдулуктар, соода-экономикалык жашоосунан тышкары түрк каганаттарынын саясий-идеологиялык жашоосунда да маанилүү ролду ойноп турушкан. Мисалы, согдулуктар түрк кагандарынын маанилүү дипломатиялык тапшырмаларын аткарышкан. Алар Иранга элчиликте жетектешкен, бирок мында алар түрктөрдүн гана эмес, өздөрүнүн да соода кызыкчылыктарын чечишкен [262, с.25, 264]

Согдулук үгүтчүлөр миссионерлик иш алып барышкан, манихей, несториан, буддизмди көчмөндөр арасында таркатууга аракет кылышкан [256, с.181-202].

Ал эми Экинчи Түрк каганатынын тушунда, согду жазуусунун жана жергиликтүү түрк тамгаларынын негизинде түрк көчмөндөрүнүн арасында эрте орто кылымда кеңири таркаган байыркы түрк руна сымал алфавиттик жазмасы пайда болгон [271, с. 5-13, 311, с. 38-39, 77, с. 38-39]

Бирок, ушул эле руна жазма маселеси боюнча чындыкка жакыныраак көрүнгөн башка пикирлер да бар [303, с. 43-47]. Тилчи Ж.Сыдыков орхон-энесай же Орто Азия руникалык жазууларын «түрк» жазмалары деп атап, ал өнүгүшүндө 3 этапты басып өткөн дейт: 1) Архаикалык эстеликтер - Жети-Суу VI–VIII кк; Енисей VI–Xкк. 2) классикалык доор – VIIIк. биринчи жарымы – экинчи Түрк каганатынын доору; 3) кечки доор – Уйгур каганатынын эстеликтери VIII–IX кк. Чыгыш Түркстан [303, с. 46].

Ж.Сыдыковдун пикири боюнча кыргыздар жана Теңир-Тоонун түрк тилдүү калктары руна жазуусун IX кылымга чейин пайдаланып, кийинчерээк аны уйгур, араб жазмасына алмаштарган. Ушул жерден, аймактагы саясий мамилелер, саясий кырдаал, үстөмдүк маселеси менен тил саясатынын тыгыз байланышын көрүүгө болот. Тил, айрыкча жазма - улуттун, этностук топтун өзүн-өзү андоосунун (улуттук иденттүүлүк) эн маанилүү куралы катары доордун саясий процессинен эч качан сыртка чыга алган эмес.

Түрколог Н.А.Баскаковдун пикирине таянсак, байыркы түрк тилинин эстеликтерин талдоодон улам түрк-руна жазмасынын бири байыркы

кыргыз жазуусу болгон [28, с. 23]. Кыргыз жазма маданияты кыргыз маданиятынын олуттуу бутагы катары жалпы түрк маданий карым-катнашынын туундуларынан болгону деле талашсыз. Ошол эле учурда кыргыз руна сымал жазуусунун тамыры кыргыз тилинин өзгөчөлүктөрүнө да негизделип, тийиштүү өзгөрүүлөргө дуушар болгон.

Түрк каганаттары кыйрагандан кийин деле, Согдия Борбордук жана Ички Азиянын түрк тилдүү мамлекеттери менен соода байланыштарын токтоткон эмес. Кыргызстандын түндүгүндө жана ага чектеш Жети-Суунун башка аймактарында да түрк-согду маданий карым-катнашынын эпиграфикалык ж.б. издери табылган [268, с. 78-85]

Ошол учурларда согдулардын айрым соода түйүндөрү курыкан эли жердеген Сибирдеги алыскы Байкал жээктеринде да пайда болгондугу жөнүндө маалыматтар бар. Согду-манихей үгүтчүлөрү Орхондогу Уйгур каганатында манихей динин мамлекеттик дин катары кабыл алгандан кийин маанилүү саясий күч болуп калган [224, с. 183-185]

Согду маданиятынын уйгурларга тийгизген таасири уйгур чептерин, идиштерин, темир буюмдарын кооздогондон ачык көрүнгөн. Манихей жана будда символикалары уйгур торевтикасында үстөмдүк кыла баштаган. Бул факт бир аз кийинчерээк сереп сала турган Италиялык окмуштуу К. Маттеонун эмгегинде так сүрөттөлгөн.

Эрте орто кылымдарда Миң-Суу (Минуса) өрөөнүндө, Саян тоолорунун түндүгүндө жашаган Енисей кыргыздары менен Согдия, Иран менен байланышы алгачкы мезгилдерде (1 кылымдай убакта) чектелүү болгон.

VII – VIII кылымдарда кыргыз башкаруучуларынын тышкы саясатында Тан империясына көбүрөөк ыктоо байкалган. Бирок, чыгыш түрктөргө, кийинчерээк уйгурларга каршы күрөштө Енисей кыргыздары Жети-Суудагы түрктөр, карлуктар, тибеттиктер менен дипломатиялык байланыш түзгөн.

Бул байланыштардын өсүшүн, Енисейге Жети-Суудагы Улуу жибек жолунун Саян-Алтай менен Жети-Сууну туташтырган «Кыргыз бутагы» аркылуу Кытай, Согду, Иран буюм-тайымдары келе баштагандыгын айгинелейт. Мисалы, VI – VIII кылымдарга тиешелүү кыргыз коргондорунан иран, согду үлгүлөрү түшүрүлгөн абдан кымбат алтын жана күмүш идиштер, чабандестин арстанга ууга чыккан сүрөтү түшүрүлгөн коло такталар табылган.

Сасанийлик Иран көркөм өнөрүнө тиешелүү баатырдын аңчылыгы жөнүндөгү бай сюжет алгач Тан династиясынын убагындагы Кытайда белгилүү болуп, Улуу Жибек жолу аркылуу Чыгыш Түркстан менен Енисейге жеткен деген божомол бар [311. С. 118].

Кыргыздардын IX кылымда уйгурлар менен болгон узакка созулган согуштан кийинки жеңиши аларга Жети-Суу, Чыгыш Теңир-Тоодогу жана Таримдеги соода-кол өнөрчүлүк борборлоруна жол ачкан.

IX – X к.к. кыргыз эстеликтеринде сырттан келген буюмдардын саны көбөйгөн. Кытайдын буюмдарынан башка, Орто Азия менен Чыгыш Түркстандан келген буюмдар, айрыкча кымбат, аябай кооз канжарлар болгон. Алтайдын Сросткин күмбөзүнөн табылган канжар (палаш) кайчылашкан туткучу, кабы, баштан-аяк арстандардын сүрөтү менен кооздолгон, албетте бул Ирандын искусствосуна таандык.

Тувадагы Багыр коргонунан табылган кылычтын сабында арабча “Алланын жардамы менен жеңишке жакынбыз” деген сөз чегилип жасалган [165]. Бул археологиялык табылга Ортоңку Чыгыштагы мусулман мамлекеттери Саян-Алтайдагы кыргыздар менен соода-сатык мамилеси болгонун айгинелейт. Буга лазурит, индиялык сердолик, хотан нефрити, айнек, перламутр жана каури сыяктуу кымбат баалуу асыл таштар менен бай кооздолгону далил. Туванын түштүгүндө кыргыздарга тиешелүү коргондон кайыңдын кабыгынан жасалган буюмдун калдыктары табылган. Андагы маалыматтар тибеттиктердин Бон динине тиешелүү экендиги далилдеген [214, с.103-123]

Саян-Алтай кыргыздарына ташылып келинген буюмдардын көбүн Батыш Борбордук Азия менен Чыгыш Түркстандан келген маталар түзгөн. Кытай даректерине таянсак, кыргыз аялдары калың жүндөн токулган, оймолонгон маталарды Куча, Бешбалык жана Ферганадан келген үлбүрөгөн жибектин түрүнөн кийим кийишкен [311, с. 120]

Соғду жана мусулман соодагерлери Саян-Алтайдын кыргыздардан кымбат баалуу терилерди, “худанг” жана “хутунун (*бугунун*) мүйүзүн” алышчу.

Өз учурунда кыргыздарга бул заттарды кыштымдар салык иретинде төлөшкөн. Уйгурлар менен тынбай согушуп тургандыктан, Тибеттен Саян-Алтай кыргыздарына келчү жол Турфан княздыгын айланып, анан Жети-Суудагы Карлук мамлекети аркылуу келген. Ушул жол мурдагы “кыргыз жолуна” окшош болгон [275, с. 4-9]

Дагы бир соода жолу Жети-Суудан Иртыш бойлой, Обь дарыясынан Алтайга өтүп, аны IX – XII кк. кыргыздар көзөмөлдөгөн. Улуу Жибек жолундагы бул бутакты “Кыргыз жолу” деп аташат.

Жалпылап айтканда, ушул жолдор менен Саян-Алтай кыргыздары Ортоңку Чыгыш, Батыш Борбордук Азия мамлекеттери менен соода жүргүзгөн. “Улуу Кыргыз каганаты” учурунда кыргыз кагандары шаарларды куруп, соода өнүгүп, акча киргизилген [82, - 124-125 б, 327, с. 139-141] жана дыйканчылыктын өнүгүшүнө көңүл бурулган. Ошол эле учурда соода жолдору аркылуу бул аймактарга несториан, буддизм, манихей диндери да кирген.

Орто Азия мамлекеттеринин архитектурлык устачылыгынын издери Миң-Суу аймагында табылган бышкан кыштан салынган курулуштардан көрүнөт [256, с. 181-202]. Л.Р.Кызласов чоң храмдардын (ыбаадатканалардын) курулушуна караганда *манихей дини* Кыргыз каганатында *мамлекеттик дин* болуп эсептелиши мүмкүн деп божомолдогон.

Бирок, ошол эле учурда башка материалдарга таянсак, кыргыз төбөлдөрү буддизмге да жакшы көңүл бурушкан[313, с. 70-72]. Кыргыз мамлекетинде будда тексттери которулуп, будда символикасы да белгилүү деңгээлде урматталган. Ошондуктан биз Ю.С.Худяковдун пикирине кошулуп, Л.Р.Кызласовдун манихей дини мамлекеттик дин болгон деген пикиринин негизи жок экендигин белгилемекчибиз.

Анткени, кыргыз мамлекетинде ошол мезгилде маданият ар тараптуу өнүгүп жаткан. Бир эле учурда калайыктын орчун бөлүгү теңирчилик, шаманчылык диний ишениминде болгон. Ошондуктан, манихей динин ошол мезгилдеги анын таркатуучулары Енисейдеги маданий-саясий байланыштардын атаандаш данакери катары баалап, аны урматтоо иретинде айрым ыбаадатканалардын курулушу мүмкүн.

Соңку изилдөөчүлөр калыс көрсөткөндөй, Энесай кыргыздары ошол учурда ар түрдүү диндерди электен өткөргөн, бирок Түштүк Сибирде ислам динин кабыл алышкан эмес [82, - 96-97 б, 282, с.64-74] Бул көрүнүштөн кыргыздардын эл болуп калыптанып жаткан убактагы *иденттүүлүгүн* (өзүн-өзү андоонун) издөө процесси менен байланышкан деп эсептөөгө болот. Анткени *дин* – маданияттын белгилүү элементи катары ошол этностун иденттүүлүгүнүн бир бөлүгүнүн милдетин аткарат. Андыктан, ушул мезгилдеги Енисей кыргыздарында ачык көрүнгөн мындай диний ар түрдүүлүк мыйзам ченемдүү көрүнүш катары каралууга тийиш.

Ал эми, XVI к. Осмон тарыхчысы Сейфи “Теңир Тоонун кыргыздары дини боюнча каапыр да, мусулман да болгон эмес” деп жазганын айрым авторлор Борбордук Азия элдеринин катарында кыргыздар ислам динине кечирээк киргенине далил катары белгилешет. Бирок, Т.Чоротегин, Б.Урстанбеков калыс белгилегендей, кыргыздардын Теңир-Тоодо байырлаган бир бөлүгү Карахандар доорунан тартып эле, демек, “Мусулмандык кайра жаралуу доору” делген замандан тартып эле ислам динине өтө башташкан [324, с. 28-44]. Азыркы арап улутундагылардын

ичинен христиандар деле бар экендигин (мисалы, коп этностук топтор) жана кээ бир көчмөн арабдар (бедуиндер) исламды үстүрт туткандыгын эске алсак, жалпы арабдардын бардыгын мусулман катары көрсөтүү туура эмес экендигин аңдайбыз. Тарыхчы Сейфинин тушунда деле Ысык-Көлдөгү Мухаммед Кыргыз сыяктуу мусулман кыргыз лидердер чыккан. Демек, исламдын эрежелерин үстүртөн кармаганына карабастан, Теңир-Тоодогу көчмөн кыргыздар баары бир өздөрүн мусулман санашкан.

Башка тарыхый булактарга таянсак, Енисей кыргыздарынын дини Теңирчилик болуп, алар Теңир Ата, Умай энеге сыйынышкан. Буга чейин енисейлик кыргыздарга эле тиешелүү деп келген Теңир Атага VII кылымдарда Кавказдын Дагестан аймагында жашаган түрктөр сыйынышат деген маалыматты, албан миссонерлери жазышкан [218, с.35-41]. Демек, теңирчилик – жалпы түрк диний ишениминин туундусу.

Ю.С.Худяковдун маалыматы боюнча, б.з. II миң жылдыгынын башында Саян-Алтайдын кыргыздары Ортоңку Чыгыштагы жана Борбордук Азиядагы мусулман соодагерлер менен карым-катнаш жасашкан [311, с. 122, 165]. Ислам дини б.з. VII к. пайда болуп, VIII кылымдан бул жаңы дин менен Борбордук Азиянын анын ичинде орто кылымдардагы Кыргызстандын аймагындагы түрк уруулары тааныш боло башташкан. Бул тарыхый окуянын эрте орто кылымдардагы Борбордук Азия менен Енисей-Алтай чөлкөмү үчүн орчундуу мааниси бар. Ал эми 751-жылдагы Талас салгылашуусу Борбордук Азиядагы саясий күчтөрдүн ири алмашуусун жыйынтыктаган окуялардан болгон.

Моңгол чапкындарынын натыйжасында Алдыңкы, Орто жана Борбордук Азиянын көпчүлүк бөлүгүнүн моңголдордун үстөмдүгүндө калышы, бүткүл Евразиядагы *этносаясий абалды өзгөрткөн*. Көптөгөн түрк көчмөн мамлекеттери, уруулук бирикмелер, ирандык отурукташкандыйканчылык уруулары бир чоң империянын курамына кирген.

Моңголдордун дүйнөлүк империясынын борбору Каракорумда Алтын Ордонун араб жазмасы түшүрүлгөн алтын тыйындары чыккан. Себеби, өз

учурунда мусулман соодагерлери моңголодорго кызмат көрсөтүшкөн, анын ордуна Моңголия, Түштүк Сибирге соода жүргүзгөнгө мүмүндүк алышкан. Моңголияда, Саян-Алтайда алардын туруктуу соода борборлору болгон.

Каракорумда (Моңголия), Тувада ошол мезгилдеги *мусулман көрүстөндөрүнүн* табылышы Ортоңку Чыгыш менен Батыш Борбордук Азиядан чыккан мусулман соодагерлердин Түштүк Сибир жана Ыраакы Чыгыш менен кеч орто кылымда да соода байланыштарын үзбөй келгенин маалым кылды [208, с. 132-149]. Демек, түрк көчмөн уруулары аркылуу иран, согду жана мусулмандашкан түрк этносторунун маданиятынын кайсы бир элементтери моңголдорго да тараган десек болот. Ошондуктан, Борбордук жана Ички Азиянын көчмөн элдеринин маданиятынын элементтери иран, түрк жана моңгол тилинде сүйлөгөн этностор үчүн жалпылык болуп саналат.

Италиялык изилдөөчү Компаретти Маттеонун “Иран маданияты Борбордук Азияда (2004)” деген эмгегинде Согду маданиятынын Борбордук Азия гана эмес, жалпы Азия континентине, жадагалса Шри-Ланка сыяктуу арал мамлекеттерине жеткени тууралуу баяндайт [331].

Анын ою боюнча, Согдиана – Борбордук Азиянын тарыхый аймагы, азыркы учурда Түштүк Өзбекстан менен Батыш Тажикстандын аймактарында орун алган [331, р.45]. Анын калкы иран тилинде сүйлөп, эрте орто кылымдардагы иран маданиятын Борбордук Азия мамлекеттерине таркатуучулар болушкан. Бул эмгекте: –“Бүгүнкү күндө согду маданиятынын издерин биз жалаң гана Орто Азия эмес, Түндүк Кытайдан, Моңголиядан, Корея менен Жапан мамлекеттеринен да көрө алабыз”, – деп бул окмуштуу аталган маданияттын маанисин дагы бир тепкичке жогорулаткан [331] Компаретти Маттео өз пикирин бекемдөөгө менен бул мамлекет жөнүндө маалыматтар Кытай булактарына таандык экендигин айтат [331. р.48]

XX к. башталышында айрым европалык археологдор жана түрколог саякатчылар азыркы КЭРдин Шинжаң-Уйгур Автоном районунун аймагынан согду тилиндеги көптөгөн документерди табышкан. Учурда Кытайга караган бул ири чөлкөм географиялык жактан Улуу Жибек жолунун таманында жана Ички Азияга чукул жайгашкан. Шинжаң аркылуу Маттео ж.б. тарыхчылар айтып жаткан согду маданиятынын буюмдарынын Ички Кытай, Моңголия, Жапан, Кореяга чейин тараганы толук мыйзам ченемдүү көрүнүш. Өзүнүн келип чыгышы жагынан татаал маданий синтездин өнүмү болгон (Бактрия, Византия, Персия, Кушан ж.б. маданиятынын, батыш борбордук азиялык түрктөрдүн айкашынан жаралган) Согду маданияты азыркы тажик, уйгур, өзбек жана кыргыз калктарынын маданиятына да кыртыш экендиги талашсыз.

Эми, Борбордук Азия, анын ичинен Кыргызстанга кайрыла турган болсок, Махмуд Кашгари Барскани согдук этносу тууралуу эскерип, Согду өлкөсү – Самарканд менен Бухаранын ортосундагы чөлкөм болгонун, андан келген согдактар Баласагынды байырлап, мындагы түрктөрдүн салтын кабыл алышканын XI кылымда жазган [157, 167]

Ал эми К.Маттеонун пикиринде: “Борбордук Азия талашсыз Согду маданиятынын түз таасиринде болгон. Кытайдын борбору (ошол мезгилдеги) Чанган (Chang'an) шаары бул маданияттын бардык белгилерин сактап калган. Ал эмес, Согду маданияты деңиз аркылуу Чангандан Шри-Ланкага чейин жеткен” [331. р.34-47] – айтканын негизи бар. Ал Бангкок музейинде Будда тактачасында согдулук соодагерлердин Будданын айкелине алып келген белектерин тартуулап жаткан учурун чагылдырылган сценаны далилге келтирет.

Ошондой эле, Согду маданияты Түндүк Пакистан аркылуу Индияга жеткен дейт К. Маттео. Индиянын Махараштра штатында жайгашкан Багх жана Ажангада табылган сүрөттөрдө, Борбордук Азия элине тиешелүү кафтан (чапан), тери бут кийим (*чокой болушу мүмкүн-биздин пикир*) жана төбөсү бийик, бойолгон кийизден жасалган баш (*калпак-биздин пикир*)

кийимчен адамдардын элеси турган. Сүрөттөгө караганда тартылган адам кыргызга окшош жана ал мүмкүн дагы жаны маалыматтарды жаратышы мүмкүн.

К.Маттеонун пикиринде, Борбордук Азия (анын ичинде Теңир-Тоо) Аббасиддердин таасиринен исламдаша баштаган (661-750-жж) жана ошол аймактарга мурда Согдианадан келген зороастризм, манихей жана анчалык таасирдүү эмес (фрагментардуу) несториандык-христиан дини артка сүрүлүп ташталган.

К.Маттеонун бул эмгегинин дагы бир кызыктуу жагы Согду маданиятынын Кытай маданиятына тийгизген таасири бар деп далилдегенинде. Мисалы, “Кытай жеринде Согду маданиятын алып жүрүүчү уруулар, Хан династиясынын учурунда эле (б.з.ч. 206 - б.з. 220 жж.) белгилүү болгон, дейт [331. p.37-68]. Алар (согдиялыктар) Кытай жергесине тез эле таралып, жадагалса кытай фамилияларын да алышкан. Хан династиясынын жазмаларында алар “тогуз үй-бүлө” экендиги эскерилип, ал топтогу адамдарды Согдия (Персия) тараптан келген эмигранттарды көзөмөлдөө үчүн пайдаланып аларга зороастризм, манихей чиркөөлөрүн салып беришкен. К.Маттеонун оюнда, Суй династиясынын (581-618 б.з.) учурунда Сычуан провинциясында өндүрүлгөн жибекте жана имараттарды кооздоодо, Согдиялыктар (аты белгилүү болуп калган Хе Чжоу деген согду) “батыш чийимдерин” кошту”, – деген билдирүүлөр сакталып калган. Биздин оюбузча “батыш оюу” дегени, Персия, Борбордук Азия анын ичинде Теңир-Тоо оюм-чийимдеринин элементтеринен болсо керек. Ушул эле булак билдиргендей, Борбордук Азиядан келген согду сүрөтчүлөрү скульптурага да жаңылыктарды киргизген. Согдиялыктардын Кытай мамлекеттиндеги өзгөчө абалы Тан империясына (755-756 жж.) уйгур түрктөрүн жардамга чакырып, Тан империясына кол салган Лушан деген согду адамы жөнүндө да маалымат бар [331. p.79-83].

Согдиялыктар Кытайда бир канча артыкчылыктарга ээ болушкан, анткени алардын позициясына уйгурлар кепилдик беришкен. Бул ошол

мезгилде уйгурлар Кытай мамлекетине тең тайлаш саясий күч болгонун далилдейт. 840-ж. Кыргыздардан сокку жеп кулагандан кийин Уйгур мамлекетинин калкынын бир бөлүгү Кытайга көчөт. Уйгурлардын бир тобу ошондо азыркы Шинжаңга отурукташса, жарымы ички кытайга кирип, ал жерден кырылгандан калганы согдиялыктар сыяктуу эле акырындап кытайларга (ханзуларга) аралашып кетүүгө мажбур болгон [331, p. 98]

Согду маданиятынын таасиринин күчөшүнөн улам, 843-845-жж. Кытайда буддизмден башка (зороастризм, манихейлик жана несториан) диндердин ортосунда катуу күрөш жүргөн. Согдиялыктардын Кытайдагы таасири акырындап төмөндөй баштап, XIII к. монголдордун доорунун башталышы менен токтогон. Бирок, согду маданияты кытай, уйгур жана Теңир-Тоо, Борбордук Азиянын башка элдери аркылуу монголдорго да тийген. Ал эми Кытай болсо согду маданиятынан жумадагы 7 күндү, ар түрдүү жер-жемиштерди өстүргөндү, шарап жасаганды жана музыканын элементтерин алышкан [331. p.101-106]

К.Маттео согду музыкасы, бийи буларга чоң таасир берген дейт. Бул айрыкча уйгур маданиятында ачык көрүнөт. Алсак, уйгурлардын кадимки эле сызык жазмасынын негизин вертикалдуу сызык менен кеткен сириялык (жана андан учук улаган согду) алфавити түзгөн. Бул уйгур алфавитинин негизинде XIII к. монгол алфавити түзүлгөн. Кытайдын манчжурлар негиздеген Цин династиясы (1644-1911-жж.) ушул эле монголдук алфавитти өздөштүргөндүгү тарыхта маалым.

Эми согду маданиятынын Енисейдеги кыргыздарга тийгизген таасири жөнүндө учкай сөз кылсак. В. Массондун айтуусунда, коло доорунан баштап жүрө баштаган “маданий интеграция” кыргыздардын маданиятын да куру калтырган эмес. Культурогенез процессинде “салыштырмалуу обочолонуу” позициясында болгондой сезилген менен, чын-чынында кыргыздар доор, саясий күчтөр алмашкан сайын ар бир маданияттан аздан болсо да сиңирип алып, өздөрү да таасир тийгизип

турган. Түштүк Сибирдеги анча-мынча согду таасири тууралуу археологиялык табылгалар да күбөлөндүрөт [316, с.106-109, 280]

Көчмөндөр цивилизациясынын ар кыл очокторун ырааттуу иликтеген А.М.Хазановдун баса белгилешинче, көчмөндөр отурукташкан калктардын чөйрөлөрү менен соода-сатык жүргүзүүгө өздөрү кызыктар болушкан [160]

Демек, кыргыз элинин “маданий ийкемдүүлүгү” мыйзам ченемдүү көрүнүш болуп, аймактагы башка этникалык топтордон кыргыздардын узагыраак тарыхый өмүр сүрүп, бүгүнкү күнгө жетиши биздин оюбузча, ошол ийкемдүүлүктүн натыйжасы. Ошондуктан, кечээги, бүгүнкү жана эртеңки ачылуучу жаңы булактарда чагылдырылган тигил же бул маданияттын, этностук топтордун, маданий аймактардын кыргыз маданиятына, тарыхына тийгизген таасирин маданий көз карандылык катары эмес, кыргыз этносунун, этномаданиятынын элементтерин байыткан позитивдүү факт катары кабыл алышыбыз зарыл.

Изилдөө ишинин биринчи бабында сөз болгондой, “түрк” синтези VI к. Улуу Түрк кагандыгы пайда болгондо жаңы деңгээлде башталган. Бул синтездин өзүнүн жүрүшү, балким бир чети ошол мезгилдеги саясий өнүгүүнүн мыйзам ченемдүү көрүнүшүнө байланышса, экинчи жагынан кадимки эле баскынчылык саясаттын позитивдүү түз натыйжасы маданий ассимиляция менен жыйынтыкталган. Анткени түрк мамлекетинин курамына кирген элдерди түрктөштүрүү процессинин кайсы бир түрк эмес элдер үчүн зордук-зомбулук жолу менен ишке ашкандыгы тууралуу маалымат кездешпейт. Бизге жеткиликтүү тарыхый булактардагы маалыматтар ошол процесстин башкача деңгээлде ишке ашкандыгын айгинелейт.

Демек, биздин пикирибизде орто кылымдардагы *түрктөшүү жүрүмдөрү мамлекет тарабынан атайылап максаттуу жүргүзүлгөн саясат болгон эмес*. Бирок, байыркы сак, усун, хун доорунан бери улантылган дал ушул табигый жана татаал этностук жүрүм (процесс)

Борбордук Азияда басымдуулук кылган түрк этностордун кийинки этностук өнүгүүсү үчүн эң маанилүү баскычтардан болгон.

Жыйынтыктап айтканда, Теңир-Тоону жана Борбордук Азияны жердеген этностор үчүн “түрк” жана “согду” синтездеринин олуттуу мааниси бар жана эки маданияттын мурасы тең аймакта кийин пайда болгон бардык этностордун руханий, маданий жана социалдык турмушунда чечүүчү роль ойногон.

4.3.Түрк-согду этномаданий алакаларынын өнүгүшүндөгү Улуу жибек жолунун ролу. Көчмөн жана отурукташкан маданияттын жуурулушу

Улуу жибек жолу адамзаттын тарыхындагы алгачкы Батыш менен Чыгышты, Жер ортолук деңизинин мамлекеттери менен Ыраакы Чыгышты антиктик жана кытай цивилизациясын байланыштырган трансконтиненталдык жол болуп эсептелген.

Бул жолдун башталышы б.з.ч. II миң жылдыктын экинчи жарымына туура келип, элчи жана саякатчы Чжан Цзянь кытайлыктар үчүн Орто Азиянын мамлекеттерине – Батыш өлкөлөрүнө биринчи болуп жол ачкан. Натыйжада эки улуу жол бириккен. Биринчиси, батыштан Жер ортолук деңиз мамлекеттеринен Борбордук Азияны көздөй кеткен, бир кездерде эллиндер жана Александр Македонскийдин (Искендер Зулкарнайндын) жортуулдарындагы македониялыктар чыгышка карай салган жол, экинчиси, чыгыштан Чжан Цзянь тарабынан ачылган Хан империясынан Борбордук Азияны көздөй батышка кеткен жол [138, с. 196]

Улуу жибек жолун өздөштүрүүдө согдулуктарга эбегейсиз чоң роль таандык. Алар Александр Македонскийдин Согдуну басып алгандан кийин чыгышты көздөй жер которуп жайгаша баштаган. Кийинчерээк согду соода борборлору бул жолдун чыгыш багытын бойлой, Орто Азиядан Кытайдын Чаньанына, балким Японияга чейин пайда болгон. VI к. аягында согдулук көпөс Маниах, Каспийден өтүп, Кара деңизди сүзүп Константинополго келген. Натыйжада жибек менен соода кылуунун дагы

бир жолу “Кавказ жибек жолу” ачылган. Согдулуктар Аравиядан Индияга андан Кытайга кеткен Улуу жибек жолунун деңиз жолдору менен дагы соода-сатык мамилелеринин жүргүзүп келишкен [292, с. 23-24]

“Жибек жолу” – (Seidenstrassen) деген аталыш илимий айлампага биринчилерден болуп немец окумуштуусу Фердинанд Фрайхерр фон Рихтгофен тарабынан 1877-ж. “Кытай” деген классикалык эмгегинде киргизген. Бул аталыш чындыгында илимий жактан өзүн актады. Себеби, дагы бир немец окумуштуусу Алберт Херманн белгилегендей, б.з.ч. II миңинчи жылдыктын аягында эки башка дүйнөнү Батыш менен Чыгышты тааныштырган соода товары жибек болуп эсептелген [134, с.71]

Улуу жибек жолунда жалаң гана соода-сатык мамилелери болгон деген ойдон алыспыз. Себеби бул жолдор аркылуу ар кыл этностордун ортосунда руханий баалуулуктарга сугарылган маданий алакалар жана ар тараптан кербен менен жол кезген диниятчылар өзүлөрүнүн диний окууларын таратып, калктын калың катмарына сүңгүп кирип турушкан.

Улуу жибек жолунун түштүк бутагы Согдианадан Фергана, Таш мунара жана соодагерлер туруучу жай аркылуу өткөн. Бул бутакка Каратегин жана Алай өрөөндөрү аркылуу түштүк жолу келип кошулган. Таш мунара балким Орто Азиянын соода жолдорунун акыркы пункту болуп эсептелген. Изилдөөчүлөрдүн пикирине караганда Таш мунара Алай өрөөнүндөгү Дароот-Коргон чеби турган жер болуп эсептелген [138, с. 197]. Таш мунарадан кийин бул жолдун алкагы Орто Азиянын чегинен чыгып, Чыгыш Түркстандын аймагына кирген. Эркеч-Тамда (Иркештам) “Соодагерлердин байыр алган жерлери” жайгашкан.

Улуу жибек жолунун аталган ортоазиялык бөлүгү б.з. IV–V кк. чейин, көп мезгилдер аралыгында анын негизги багыты болуп саналган. Балким Бухара жана Хорезм аркылуу өткөн бул жолдун кошумча бутактары болгондур. Орто кылымдардын эрте мезгилинде (V–VIII кк.) жолдун Жети-Суу жана Чач (Ташкент оазиси), Согду, Пайкенд (Бухара)

аркылуу Мервге андан ары Түндүк Хорасанга өткөн түндүк багыты негизги мааниге ээ болгон.

Жибек жолу өткөн Борбордук Азия байыркы жана орто кылымдарда орошондой кайнаган саясий, маданий, диний алакалардын чордонуна айланган.

Борбордук Азиянын географиялык ыңгайлуу алкакта жайгашышы көптөгөн ири тарыхый окуялардын, этностук жүрүмдөрдүн жана маданий алака-байланыштардын өнүгүшүнө шарт түзгөн. Улуу жибек жолу аркылуу Борбордук Азияда байыртадан эле этностук процесстер (алдыңкы азиялык элдердин, индоевропалыктардын, индоирандыктардын, түрктөрдүн ж.б. жуурулушуусу), жигердүү маданий алакалар (чыгыш-батыш-иран, түрк-согду, кытай), кеңири масштабдагы соода-сатык мамилелери, эл аралык келишимдер жана аскердик союздар түзүлгөн. Борбордук Азиянын элдери жазуунун жана дүйнөлүк диндердин (буддизм, христиан, зороастризм, манихей, ислам диндери) таралышында чоң роль ойногон.

Аталган доордогу Теңир-Тоодо жашаган түрк тилдүү калктардын *диний ишенимдери* түрк коомундагы этностук жана маданий процесстер менен тызыз байланышкан. Орто кылымдарда дин коомдо маанилүү роль ойногону белгилүү. Диний багыттагы көп түрдүүлүк калктын маданий турмушундагы синкретизмге жана көп кырдуулукка алып келген. Христиан дини үстөмдүк кылган европалык орто кылымдарга салыштырмалуу, Орто Азиянын түндүк чыгышында ишенимдердин жоголушуна, ар кандай салттарга, күнүмдүк каадаларга акырындап алып келген ар түрдүү диний агымдар пайда болгон. Бирок, Теңир-Тоодогу түрк каганаттарында динге карата калктын толеранттуулугун пайда кылган. Монотеизмге жана билимдүүлүккө умтулуунун натыйжасында түрк-караандарын ислам динин жана маданиятын кабыл алган. Теңир-Тоодогу “мусулмандык кайра жаралуу” дооруу илимдин, адабияттын, искусствонун, архитектуранын өнүгүшү менен коштолгон.

Күл-тегин менен Билге-кагандын эстелигинде түрктөрдүн диний ишениминин негизи баяндалат. Ал боюнча адегенде “Көк асман” жана “кара (күрөң)” жер анан алардын ортосунда “адам баласы” жаралган [83, - 65, 110 б]. Түрк элдеринин космогониялык түшүнүгү боюнча күнүгө күндүн жылуулугу менен айдын жарыгын берген “көк асман”, бүт дүйнө жүзүнүн чатыры катары эсептелген. Түрктөр өзгөчө күндү жогору баалашкан. Боз үйлөрү менен чатырларынын эшигин күн чыгышты каратып тигишкен [31, с.5]

Теңир көп кылымдар бою көчмөн түрк калктарынын негизги ишеними болуп келген. Теңир сөзү турмушта дагы көп колдонулган. Элдик фольклордо “Теңир колдосун!”, “Теңир урсун” деген сөздөр көп кезигет. Орхон-Енисей жазма булактарында эненин, аялдын башаты болгон Умай эне эскерилет. С.М.Абрамзондун пикиринде “теңир” теоними асманды гана эмес жерди, күндү, айды дагы туюндуруп, Асман менен Жердин бир бүтүндүгүн билдирип турган. Ал эми Умай руна тексттеринде аял затынын башаты катары эскерилет. Байыркы түрктөр Умай энени үч мүйүздүү баш кийим жана чепкен кийген аял заты катары элестетишке [1, с.230]

Түрк тилдүү калктар отко өзгөчө сыйынышып, анын тазалоочу касиетине ишенишкен. Бул жөнүндө Феофилакт Симокат жана Сюань Цзан эскеришкен. Истеми кагандын ордосундагы от менен тазалоо жөрөлгөсү Менандр тарабынан сүрөттөлгөн: “Земархтын кийимдерин дагы чыбыкка оролгон оттун жалындары менен тазалашып, Земархты оттон секиртишкен. Бул адамды жин-шайтандартан арылтуу жөрөлгөсү эле” [61, с. 334-335]

Түрктөргө *буддизмдин* таасири болгон. Сюань Цзяндын эскерүүсүндө, батыш түрктөрүнүн каганынын буддизмге болгон жылуу мамилеси айтылат. Тарыхый маалыматтар боюнча VII к. биринчи жарымында батыш түрктөрдүн айрым төбөлдөрү буддизмди кабыл

алышып, же буддизмди жактоочулардан болушкан. Бул динди отурукташкан шаар турмушуна өткөн түрктөр колдогон [219, с.52]

В.Д.Горячеванын пикиринде, Теңир-Тоодогу буддизмдин жайылышына, Тан империясынын жигердүү кийлигишүүсү көмөк берген тохаристандыктар менен Чыгыш Түркстандын калкынын ролу чоң болгон [338]. Борбордук Азиядагы буддизмдин таралуу, жайылуу алкагын изилдеген Мкртычев Т.К. буддизмди Улуу жибек жолунун багыты менен кытай буддистери, кечилдери жайылтканын белгилейт [122, с.64]

Түндүк Кыргызстанда буддизм кеңири жайылганын, биринчи кезекте будда курулуштарынан билебиз. Чүй өрөөнүндөгү Ак-Бешим, Кызыл-Суу (Красная речка), Новопокровка, Новопавловка шаар урандыларынан буддизмге тийешелүү эстеликтер: храмдар, ибадатканалар, кичинекей чиркөөлөр жана будда кейиптеги статуеткалар, дубалдар табылган.

Будда динин тутунган калк арасында башкаруу иштерин алып барууга байланышкан саясий кырдаал дагы негизги орунда турган. Эгерде түрк каганаттарынын алгачкы этаптарында будда динин согдулуктар, тохаристандыктар, хотан-сактары, парфяндардын тукумдары тутса, ал эми VII к. баштап, тогуз-огуздар, карлуктар, чигилдер кабыл ала башташкан [45, с.489-493].

Кыргызстандын монастырларындагы, храмдарындагы будда табылгаларынан бодхисатва культурунун махаян багыты белгилүү экенин билебиз. Бул багыт соодагерлердин жана саякатчылардын колдоого багытталган. Аталган идеологиянын өкүлдөрү болуп, Улуу Жибек жолундагы кербендер менен жүргөн көпөстөр жана кол-өнөрчүлөр эсептелишкен. Б.Э.Аманбаеванын пикиринде, буддизмдин таралышынын дагы бир фактору (христиан жана манихейчилик сыяктуу) – чет жердиктерге жана бөлөк диндин өкүлдөрүнө болгон кагандардын жана коомдордун калыс мамилеси болгон [178, с.5-13].

Жазуу булактарындагы маалыматка ылайык, Тараз, Суяб, Невакет андан кийин Баласагунда *христиан дининин* салты күчтүү болгон. Христиандар жашаган жерлерден алар калтырган көп белгилерди табабыз: таштан, нефриттен, күмүштөн, колодон жасалган кресттер, жанында сириялык эпитафиясы, согду тексттери бар идиштер коюлган корүстөн-*кайрактары* эсептелет. Чүй өрөөнүндөгү шаар калдыктарынан IX–X кк. таандык устаттардын аты жазылган бир нече кумгандар табылган [268. с. 76-85, 267, с.215-274]

Өз кезегинде А.Н.Бернштам белгилегендей, Жети-Сууну өздөштүрүп алуунун (колонизациялоонун) экинчи этабында согдулуктар менен бирге сириялыктар белгилүү ролду ойношкон [203, с.34-43]. Несториан чиркөөсүнүн миссионердик негизги багыттары болуп, Орто Азия, Чыгыш Түркстан жана Кытай эсептелген. Сирия маданияты Улуу Жибек жолунун маданий эстафетасынын бирден-бир негизги бөлүгү болуп калган.

Жети-Суулук христиандардын бир өзгөчөлүгү, орто кылымдык саякатчы Вильгельм де Рубрук жазгандай: “несториандар Христосту крестке байланып турганынан уялышкан” [129].

Сирия-түрк эпиграфикасынын эстеликтериндеги маалыматтарга ылайык, христиан динин алгач шаардыктар жана Согдудан жана Тохаристандык көчүп келгендер тутушкан. Сириялыктар менен согдулуктардан түрктөр жазууну кабыл алышкан. Мунун негизинде түрктөрдүн өзүлөрүнүн жазуу системасы пайда болгон.

Орто Азияда, Согдуда, Жети-Сууда, Сыр дарыянын шаарларында *зороастризмдин* эстеликтерин табууга болот. Отту элестеткен мунара сымал курулуштар Кастөбөнүн, Красная речканын топографиясында сакталып калган. Зороастризм б.з.ч. VII–VI кк. байыркы Ирандын аймагында пайда болгон. Аталган динде Ааламдын төрт элементи болгон: сууга, отко, жерге, абага сыйынуу орун алган.

Белгилүү болгондой согдулуктар *манихей* динине ишенишип, Самарканд кайсы бир мезгилде манихей чиркөөсүнүн резиденциясынын

башында турган [265, с.32-33]. Манихей дини III к. Иранда пайда болуп, Орто Азияга Манинин окуусунун кириши III к. аягы – IV к. туура келген. VII к. аягы – VIII к. башында согдулуктар манихей динин Чыгыш Түркстанга жайылтышкан. Адегенде динди өзүлөрүнүн арасындагы колонистерге анан уйгурларга тарата башташкан. В.А.Лившицтин пикиринде согдулуктар манихей динин Жети-Сууга дагы жайылтышкан.

С.Г.Кляшторныйдын ою боюнча Чүй жана Талас дарыяларынын аралыгы манихей дининин гулдөгөн аймагы болгон [339. p.69-102]. “Аргу өлкөсүндөгү” монастырлар болжолу IX к. ортосунда жазгыч Акхдук тарабынан кайра жазылган манихейлердин “Ики йылтыз ном” деген ыйык китебинде эскерилет. Ал түрктөрдүн жерлери, шаарлары, “он ок жериндеги” *карлуктардын* мамлекетинин кээ бир төбөлдөрүнүн ысымдары жана титулдары, башкаруучусу манихей динин туткан *чигилдердин* өнүккөн шаарлары жөнүндө кабар берип санап өткөн. С.Г.Кляшторныйдын пикиринде X к. ортосунда Карахандардын мамлекетинде, ислам бутпарас ишеними менен эмес, манихей жана христиан диндери менен тең тайлашмак.

Жети-Суудагы Кучадан көз-каранды болгон манихейлик чиркөө Алтун Аргу –Талас улусунда жайгашкан, ал эми чиркөөнү Мар Ишоязд жетектеген. Монастырлар Тараздан башка Йаканкентте (Испиджаб району), Ордукентте (Суяб), Чигилбалыкта (Таразга жакын жерде), Кашуда (Йаканкенттин жанындагы шаар) жайгашкан [339. p.77]

Ю.А.Зуевдин пикиринде саян-алтай түрктөрү жана алардын коңшулары VIII–IX кк. мамлекеттик дин катары “жалпы универсалдуу Мани динин” кабыл алышкан. Булар “сибир манихейлери болуп калды”, түндүктө орто азиялык манихей дини жергиликтүү түштүк сибирдик шаман культтарын өзүнө сиңирди, “сибирлик манихей динине буддалык кийим эмес, шаман костюму кийгизилди”, – деп белгилейт Ю.А.Зуев. Л.Р. жана И.Л. Кызласовдор. Кыргызстандагы манихей тексттерин карлуктардын мезгилине такап, ошого ылайык Теңир-Тоодо манихей

дининин таралышын Алтайлык жана Сибирдик карлуктар жана огуздар менен байланыштырышат [254].

Теңир-Тоодогу VI–XII кк. Улуу жибек жолу аркылуу жүргөн түрк-согду маданий алакалары да олуттуу көңүл бурууга арзыйт. Түрктөр Орто Азияга үстөмдүгүн орноткондон кийин, түрк-согду синтезинен ширелишкен жеринде турган мамлекет Улуу жибек жолунун аймактагы кожоюну болууга жетишкен.

Жети-Суудагы отурукташкан маданияттын негизин аймакка көчүп келген согдулуктар жана жергиликтүү отурукташып калган түрктөр түзгөн [71]. Түрк көчмөндөрүнүн массалык отурукташуусу Жети-Суудагы шаарлардын жана кыштактардын өсүшүн шарттап, отурукташкан жана көчмөн маданияттын өз ара жуурулушун тездеткен. Бул XI–XII кк. мал чарбачылыгы менен алектенген калктардын түрктөшүүсүнө гана эмес шаар калкынын бул процеске тартылуусуна алып келген [61, с. 320].

Борбордук Азиядагы жибек өндүрүү дагы согдулуктардын ишмердүүлүгү менен байланышкан. Орто Азиядагы эң ири согдиялык жибек өндүрүү борбору V–VI кк. пайда болгон. Жергиликтүү археологиялык (Кампыртепе. Түндүк Бактрия) табылгаларга караганда аймактагы жибек өндүрүү мындан бир топ эле эрте пайда болсо керек [138, с.203].

Кытайлык саякатчы Сюан-Цзяндын Чүйдөгү Суяб шаарынан Кашка-Дарыядагы Кеш шаарына чейинки аймак “Согду аталган” деген сөзүн В.И.Распопова мында тек гана согдулуктардын Чүйдөн Зеравшан жана Кашка-Дарыяга чейинки аймактарда кеңири байырлагандыгы тууралуу гана жыйынтык чыгаруу керек деп түшүндүрү [367, с.1] бул аймак бүтүндөй Согду мамлекетинен тышкаркы жерлерди да камтыйт деген пикирди туура тастыктайт.

Чүй-Талас дарыя аралыгындагы согдулуктар жөнүндөгү алгачкы маалымат батыш түрк каганы Истемиге (568-ж.) болгон Земархтын элчилиги жөнүндөгү Менандрдын билдирүүсүндө эскерилет. Ушул эле

мезгилдерде Наршахинин Бухарадан көчүп келген согдулук дыйкандар менен көпөстөрдүн Талас өрөөнүнө көчүп келип, Жамукат деген шаарды негиздешкени тууралуу маалымат белгилүү [126, с.12-13]. VII к. баштап согду калкы көпчүлүктү түзгөн шаарлар белгилүү боло баштаган. Өз кезегинде А.Н.Бернштам тарабынан сунушталган “согду колонизациясы” деген түшүнүк кийинки изилдөөлөрдө бара-бара маанисин жоготуп бара жаткандай. Согдунун өзүндө жаңы доордун маданий бүтүндүгү VI к. ортосуна туура келсе [114, с.61-63], Жети-Сууда согду үлгүсүндөгү (эталону) бирдиктүү “маданий комплекстин” калыптанышы VII–VIII кк. камтыйт [297, с.67-69, 307, с.134-135].

Бирок белгилеп кетүүчү жагдай, биздин оюбузча согдулуктардын түрктөргө болгон таасири аталган мезгилден бир канча убакыт илгери башталса керек. Себеби өз кезегинде согду цивилизациясын жогорку деңгээлге чыгаруу бир нече кылымдарды талап кылган жана анын көчмөн маданият менен жакындашуусу, кеңири соода, элчилик мамилелердин калыптанышы, көнүп калган көчмөн жашоо-турмушту алмаштыруу жана соода жолдорун өздөштүрүү өңдөнгөн процесстер кыска убакытта ишке ашпайт эле. Согдулуктар жергиликтүү эл менен жакындашууда түрктөр сыяктуу аскер-согуштук мүмкүнчүлүктөрүнө эмес, калктын руханий потенциялына таянган.

В.М.Массон түрк-согду маданий синтезин Борбордук Азиянын байыркы коомундагы өнүгүүсүнүн өзгөчө үлгүсү катары эсептеген [280, с.8]. Тарыхый адабияттарда түрк-согду алакалары тарыхый көрүнүш катары кабыл алынган жана културогенез чөйрөсүндө түрк-согду аспектисине бир нече илимий эмгектерде арналган. С.Г.Кляшторныйдын “Байыркы түрк руна эстеликтери” (1964-ж.) деген эмгегинин атайын бөлүгүндө бул алакалардын саясий чөйрөгө болгон таасири каралган.

Бул көрүнүш аймактагы ар түрдүү салттагы коомдордун өз ара байланыш-алакалары менен аныкталган. Согду маданиятынын таасири жергиликтүү калктын материалдык маданиятына гана эмес анын коомдук

турмушунун баардык чөйрөсүнө таралган. Согду аталыштарын алып жүргөн шаарларда тилдик жактан өзгөрүү болсо дагы, согдулук салттар жана маданий мурас толугу менен сакталып калган [85].

Өзгөчө шаарларда түрк-согду маданий-тарыхый синтезин шарттаган, отурукташкан жана көчмөн калктардын этностор аралык маданий алакалары жүргөн. Ал өз кезегинде Борбордук Азиянын түрк, иран тилдүү калктарынын менталитетин жана руханий баалуулуктарын аныктаган. Хой Чаонун маалыматы боюнча VIII к. Хутталда калктын жарымын түрктөр, жарымын согдулуктар түзүп, түрктөрдүн саясий үстөмдүгүнөн улам алардын каада-салттары көбүрөөк тараган [357].

Кыргызстан VI–XII кк. ар түрдүү диний системалардын иш-аракеттеринин майданына айланган. Буддизм, манихей, христиан жана башка диндер бул аймакка өзүлөрүнүн жазууларын, дүйнө-таанымдарын жана идеологиялык түшүнүктөрүн алып кирген. Ар кыл маданий таасирлерге сугарылган байыркы түрк уруулары, маданиятын жогорку деңгээли саналган өзүлөрүнүн жазма маданиятын (VII к.) түзүүгө жетишкен.

Түрк каганаттары өз кезегинде Улуу жибек жолунун бардык маанилүү жерлерин көзөмөлдөөгө жетишип, соода кербендери мамлекетке өтө чоң киреше берип турган [70].

Борбордук Азиядагы түрк-согду элдеринин этномаданий байланыштары, орто кылымдардагы тарыхый кубулуштардын көп кырдуулугун жана маанилүүлүгүн көрсөтө алган. Бул процесстер этностук, саясий, маданий, экономикалык жана диний байланыштардын аркасында ишке ашкан. Этномаданий алакаларды калыптандырууда жана өнүктүрүүдө Улуу жибек жолу өзгөчө роль ойногон. Улуу жибек жолу аркылуу соода-сатык мамилелери гана эмес, маданий, диний алакалар өнүгүп, бул биринчи кезекте шаар маданиятынын эл аралык деңгээлге чыгуусун шарттаган. [41, 42] Дал ушул мезгилдерде шаар куруу

маданиятындагы архитектуралык көп түрдүүлүк өнүгүп, өз кезегинде түрдүү эстетикалык талаптарга жооп берген калаалар түптөлгөн.

Теңир-Тоодогу шаар куруу маданияты Карахандар доорунда жогорку денгээлге көтөрүлгөн [335] шаарлар жергиликтүү архитектуралык түзүлүшкө жана өзгөчөлүккө ээ болгон. Буга чейинки Кыргызстандын аймагында жайгашкан эски шаарлардын дал ортосунда бийик чептер орнотулуп, кезегинде алар куралдуу көтөрүлүштөрдөн коргонуу милдетин аткарган. VIII кылымга чейин шаарлардын сыртында терең аңдар казылып, алар коргонуу чебинин ролун аткарып келген болсо, Карахандар мамлекетинин учурунда мындай зарылчылыктар болгон эмес.

Карахандар доорундагы өнүккөн шаар катары Баласагын (Куз-Ордо, Куз-Улуш, б.а., түндүктөгү борбор шаар) эсептелген [318, с.43-44]. Бул шаар карахандардын доорунда пайда болгондуктан, анда бийик чептер болгон эмес, тескерисинче түрк-согду маданий алакаларын далилдеп турган бийик ак сарайлар курулуп, алардын жанында бийик мунаралуу жамааттык мечиттер салынган. Мындай ак сарайлар тегерегинен чийки кыш менен курчалган жана шаар ичиндеги шаарчаларга айланган, кийинчерээк мечиттердин жанына бийлик династиясы үчүн көрүстөндөр пайда болгон.

Ошол мезгилдеги чеп менен курчалган шаарлар тоолуу чөлкөмдөрдө да пайда болгон. Ат-Башы, Суяб, Кочкор-Башы, Ош, Өзгөн жана башка шаарлар Теңир-Тоодогу жана Чыгыш Ферганадагы административдик башкаруу, маданий-агартуучулук иштерди, алакаларды жүргүзүүдөгү стратегиялык борборлордун милдетин аткарган. Алсак, Суяб шаарынын орду болгон Ак-Бешим шаар урандыларында христиан дининин бутактарына тиешелүү болгон несториан жана буддистик табынуучу жайлар курулуп, алар мусулмандардын мечиттеринин жанында жайгашкан. Бул Карахандардын учурунда диндик конфессиялардын шаардыктарга тиешелүү синкреттик маданиятынын далили болуп саналат.

VI–XII кылымдардагы түрк цивилизациясынын өнүгүшүндө маанилүү орунду шаарлар ойногон. Мисалы, X–XII кылымдардын аралыгында Иле аймагында эле 56 шаар пайда болгон [17]. Бул шаарлардын пайда болушун биринчи кезекте Улуу жибек жолунда транзиттик ролду аткарып келгендиги менен байланыштырсак болот. Орто кылымдардагы шаар курулушунун үлгүсү катары Өзгөндөгү атактуу үч мавзолейди жана Ала-Бука районунун Гүлүстан айылында жайгашкан Сафид-Булан шаарындагы Шах-Фазилдин мавзолейин келтирүүгө болот. Бул мавзолейлердин жанында мечиттер, сыйынуучу жайлар жана диниятчылар жата турган бөлмөлөр болгон.

Тарыхый феномен катары түрк-согду синтезинин өзгөчөлүгү анын интеграциялык мүнөзүндө болгондугунда. Согдулуктардын жергиликтүү калкка тийгизген маданий синтези өзгөчө селекция багытында ишке ашкан. Бул өз кезегинде көп кылымдар бою жергиликтүү чөйрө менен ыкташып кетүүгө шарт түзгөн. Түрк-согду синтезинин дагы бир өңүтү отурукташкан жана көчмөн маданий чөйрөнүн өз ара жуурулушуп кетишинде жаткан.

- түрк-согду синтезинин натыйжасы археологиялык табылгалар менен бышыкталган материалдык маданиятта өзгөчө байкалган. Бул көрүнүштүн ачык мисалы катары VII–X кк. Жети-Суудагы шаар маданиятынын гүлдөп өнүгүшүндө каралат [32]. Шаар турмушунун эталону катары жергиликтүү чөйрөгө ыкташкан согду үлгүсүндөгү маданият эсептелген. Бул маселелер К.М.Байпаковдун эмгектеринде да талданган. Негизинен Жети-Сууда тогошкон ассимиляция жүргөн. Жергиликтүү түрк тилдүү калк тарабынан келгин согдулуктар лингвистикалык жактан ассимиляцияга дуушар болгон. Көчмөн түрктөр көп сандуу болуп, бара-бара шаар маданиятынын маданий чөйрөсүнө тартылышкан.

- түрк-согду синтези кайсы бир деңгээлде коомдук-саясий турмушта дагы байкалган. Анда көчмөн империянын салты болгон жергиликтүү бийликтин унитардык системасы менен согду системасынын

конфедеративдүү формасы айкалышканы байкалган. Бул согду коомунун төбөлдүк чөйрөсүнө жергиликтүү түрк тилдүү өкүлдөрдүн жандуу киришин шарттаган. Мындай маданий интеграциянын болушун Муг тоосунан табылган согду-түрк нике келишими ырастап турат.

- түрк-согду маданий синтезинин башатында турган эки дүйнөнүн маданий алакасы жана интеграциялык натыйжалуу процесстер борбордук азиялык коомдордун көп жактарын аныктап турган.

X кылымдын орто ченинен баштап Карахандар мамлекетинде мусулмандык кайра жаралуу дооруна таандык маданий таасир күчөгөндүгүн көрөбү [137]. Карахандардын ээликтериндеги мусулман маданиятынын жана илимдин өнүгүшү айрыкча XI кылымда байкалган. Бул багытта да шаар маданиятынын ролу абдан чоң болгон. Өзгөчө белгилеп кете турган жагдай, биринчиден шаар курулуштарын тургузуу карахандар каганатынын дооруна туура келсе, экинчиден, бул мезгил түрктөрдүн маданиятынын гүлдөгөн учуру катары Улуу жибек жолунун Чыгыштан – Батышка жана Батыштан – Чыгышка карай тараган этномаданий синтезди ишке ашырган. Бул мезгилде өз ичине адабий, маданий, илимий жана башка компоненттерди камтыган шаар маданияты, мамлекеттин өнүгүшүндөгү адамзат коому үчүн ийкемдүү системага айланган тарыхый факторлору түптөгөн [292, с.23-24]

Жер Ортолук деңизинен–Сирия–Иран жана Орто Азия менен Чыгыш Түркстандан ары Кытайга чейин каттаган Улуу жибек жолу, Кыргызстандын тарыхы үчүн көчмөн маданият менен отурукташкан цивилизациянын, шаар менен талаалардын ортосундагы өз ара байланыштарды камсыз кылуучу милдеттин XIV кылымга чейин аткарып келген. Эгерде анын Теңир-Тоо аркылуу каттаган багыттарын алсак, Батыш түрктөрдүн борбору Суябдан башталган жол Ысык-Көлдүн же күңгөйү, же тескейи аркылуу өтүп Бедел ашуусунда бул эки жол биригип, ал Ташрабат тарабы менен Кашкар же Аксуга алып барган. Ошол эле

Ысык-Көл ойдуңунан Санташ ашуусу жана Каркыра жайлоосу аркылуу Иле чөлкөмүнө, андан Алмалык аркылуу Турпанга Кытайга чейин жеткен.

Жибек жолу алгачкы учурларда кытай жибегин экспорттоо кызматын аткарып келген болсо, кезегинде Римден, Византиядан, Индиядан, Ирандан, Араб халифатынан жана башка аймактардан бермет, килемдер, кездемелер, минералдык жана боегуч заттар, алмаз, янтарь, алтындын жана күмүштүн уютмалары, баалуу терилер жана тыйындар, жаа, кылыч жана найзалар жана башка буюмдар ташылып турган. Ушул эле жол аркылуу Фергананын аттарын, араб күлүктөрүн, төөлөрдү, пилдерди жана арстандарды сатууга алып барышкан. Булардан сырткары Жибек жолу аркылуу диний идеялар, музыка, искусство багытындагы этномаданий алакалар ишке ашып келген [139].

Алгачкы учурларда товарларды алмашуу процесси жүрүп келген болсо, кийинчерээк сатуу жана сатып алуу акча аркылуу жүргүзүлө баштаган. Бул болсо мамлекеттерди, элдерди, шаарларды байланыштырып турган базарлардын, ярмаркалардын, соода жолдорунун пайда болушуна алып келген. Бул байланыш жолдору жаңы аймактарды ичине камтып, чыгыштан-батышка, түштүктөн-түндүккө карай улам кеңейип жүрүп отурган.

Борбордук Азияда жашаган элдердин өз-ара этногенетикалык жана этномаданий алакалары, көчмөндөр менен отурукташкан элдердин ортосундагы карым-катнаш, Улуу жибек жолундагы сооданын кеңейиши жана башка факторлор менен улам ишке ашып турган [8, с. 154]

Улуу жибек жолунун б.з.ч. II кылымдын ортосунан – б.з. XIV кылымдын аягына чейинки мезгил аралыгында жүрүү багыты дайыма өзгөрүлүп келген. Бирок, Чыгыш менен Батышты бириктирип турган негизги эки багытын бөлүп көрсөтүүгө болот: түштүк жолу (түндүк Кытайдан Орто Азия аркылуу Жакынкы Чыгыш жана Түндүк Индияга); түндүк жолу (түндүк Кытайдан Памир аркылуу төмөнкү Волгага жана Кара деңизге) чыккан. Албетте түштүк жана түндүк жолдорун бириктирип

турган анын бир нече багыттары болгон, ал жолдор көбүнесе Орто Азиянын аймагы аркылуу өткөн жолдор эле [219, с.51].

XI кылымдан тартып чыгыш товарларын бүтүндөй Батыш Европа сатып ала баштаган. Ал эми арабдардын басып алууларынан кийин аларды бүтүндөй түштүк Жер ортолук деңизинен Испанияга чейин пайдалана баштаган.

Улуу жибек жолунан ийгиликтүү, тоскоолсуз жүрүү үчүн анын бардык аралыгында саясий туруктуулук керек эле. Бул маселени ишке ашыруунун эки гана жолу – евроазиялык кербен жолдорун көзөмөлдөп турган күчтүү чоң империя, же соода жүргүзүүнүн коопсуздугун камсыз кыла турган чоң державалардын таасири болгон. Улуу Жибек жолунун тарыхында анын Борбордук Азиялык бөлүгү бир мамлекеттин көзөмөлүндө гана болуп үч кыска мезгилди камтыган: VI кылымдын аягында Улуу Түрк каганаты; XIII кылымдын аягында Чынгыз хандын урпактарынын мамлекеттери; XIV кылымдын аягында Эмир Темирдин мамлекети. Бирок Улуу жибек жолунун өтө узак аралыкка созулушу анын бир мамлекет аркылуу көзөмөлдөнүшүнө мүмкүндүк берген эмес. Ошондуктан, көпчүлүк учурларда Улуу жибек жолунун ар башка бутактарын бир нече чоң мамлекеттердин арасында “бөлүшүп көзөмөлдө” колго алынып турган.

X кылымдагы араб географы Ибн Хаукал: “Карлуктардын батыштан чыгышка созулуп жаткан жерлерин басып өтүш үчүн 30 күн талап кылынган” - деп жазгандай, түрк этносторунун каганаты анын улам бир уруусуна өткөнү менен ар бир мамлекет өз мезгилинин тарыхый жүгүн көтөрүп, Улуу жибек жолундагы мамилелерди тескеп, жалпы Түрк цивилизациясынын өнүгүшүнө заттык (материалдык) да, руханий да салымдарын кошуп келишкен [17, с.37-45].

Түрк тилдүү калктар орто кылымдагы цивилизациянын очогун түзүүгө жетишкен. Бул цивилизациянын аркасында жашоонун жаңыча формалары – элдин бир бөлүгү отурукташкан урбанизация (лат. *urbanus* -

шаардык) процессине карай бет алып, шаарлардын куруу менен руханий жактан изденүүлөрдү камсыз кылган буддизм, христиан жана кийинчерээк ислам сыяктуу дүйнөлүк диндерге аралаша баштаган. Бул кезегинде мамлекеттеги турмуштук жана коомдук-саясий түзүлүштөгү өзгөрүүлөрдү ишке ашырып, анын улуу жетишкендиги катары таш эстеликтерге чегилген тексттерден баштап, кагазга түшкөн кол жазма маданиятынын пайда болушу менен коштолгон.

Түрк каганаттарынын тушундагы шаар маданияты согдулардын катышуусу менен түзүлгөн. Натыйжада, VI–VII кылымдарда Талас, Чүй, Иле дарыяларынын боюндагы аймактарда ондогон шаарлар пайда болгон. Бир эле Чүй өрөөнүндө 18 ири шаар, 70тен ашуун отурукташкан кыштактар түптөлүп, анын ичинде Батыш-Түрк каганатынын борбору Суяб, Жети-Суудагы шаар маданиятынын үлгүсү айланган.

Бир жарым кылымдан ашык мезгил бою жашап келген түрк-согду союзунун тарыхы аяктаганы менен бул эки маданияттын синтезинен жаралган шаар куруу, жер иштетүү, соода жүргүзүү маданиятынын материалдык жана руханий байлыктары Евразия континентинин өнүгүү цивилизациясына болуп көрбөгөндөй кызмат кылган.

Араб тилдүү окумуштуу Шараф Заман Тахир ал-Марвази (XII к.) белгилегендей, “Жети-Суудагы түрктөрдүн чоң уруулары: тухсилер, чигилдер, азкиштер, түргөштөр, хазладжилер, чаруктар, барсхандыктар, жана ошондой эле Жакынкы Чыгыштан жана Борбордук Азиядан көчүп келген – согдулар менен [13, 291] жүздөгөн жылдар бою биргелешип союзда жашап, өз ара жуурулушуу процессин баштан кечиришкен.

Улуу жибек жолу аркылуу көркөм өнөр (искусство), маданият, музыка, бий, архитектура жана башка тармактардагы жетишкендиктер улам жаңы чөлкөмдөргө соода жана башка этномаданий алакалардын аркасында тараган. Арийне бардыгы эле тынч жол менен жүзөгө ашкан эмес. Айрым көрүнүштөр экспансиялык жолдор аркылуу келген.

Евразияда маданий жана руханий (көбүнесе диний) этномаданий алакалар ырааттуу сакталып турган.

Бул маданий жана соода алакалар ар бир этностун маданий деңгээлин байыткан. Айтмакчы, кыргыз элинин “Манас” эпосунда [125, 112, 144] дагы эл аралык соода жана маданий алакалар, ал кездеги эл аралык спорттук мелдештер жакшы чагылдырылган.

Улуу Жибек жолунун соңку учуру – монгол чапкындарынан тартып – XV к. чейинки үч кылым тууралуу маселе изилдөө объектисине камтылбады. Анткени, Теңир-Тоодогу XIII–XV кк. этномаданий өнүгүү процесстери тууралуу Ө.К.Караевдин [227, -173-184 б], А.М.Кылычевдин [90, 257, 258, 362] жана башка изилдөөчүлөрдүн эмгектеринде кеңири талдоо жүргүзүлгөндүгүн белгилемекчибиз [43, 164, 343, p.109-125]

Жыйынтыктап айтканда, азыркы ааламдашуу доорунда жашап жатып, Улуу жибек жолу аркылуу орто кылымдарда эле Евразиялык ааламдашуу аракеттери ишке ашканын терең үйрөнүү кажет экендигин баса белгилемекчибиз. Борбордук Азияга сырттан (анын ичинде Теңир-Тоого) экспансиялык жана башка жолдор менен келген коомдук жаңы көрүнүштөр, салттар, диний түшүнүктөр жана башка тажрыйбалар жергиликтүү калктардын асыл-нарктарына жана ар кыл баалуулуктарына кыйла өзгөртүүлөрдү алып келгени менен, бардык эле чөлкөмдөрдө атабабадан бери келе жаткан салттык мурастарды биротоло жоюп жиберген эмес. Бул эл аралык маданий карым-катнаштар, ар бир эл үчүн эки тараптуу пайдалуу өзгөрүүлөргө жана кезектеги алга карай жылган өрүшкө жол ачып турган.

Демек, Улуу жибек жолунун салттарынын эл аралык данакер катары улам жаңы доордо жаңы негизде кайталанып турушу, алгылыктуу көрүнүш болмокчу.

КОРУТУНДУ

Теңир-Тоо кыркаларын, анын ичинде азыркы Кыргызстандын, Түштүк-Чыгыш Казахстандын, Өзбекстандын чыгыш аймагын жана Чыгыш Теңир-Тоонун көпчүлүк бөлүгүн жердеген көчмөн жана отурукташкан түрк калктары VI–XII кылымдарда ири тарыхый-маданий аймакка кошулган.

Бул доор түрк тилдүү калктардын маданий өнүгүү процессин жаңы баскычка көтөргөн мезгил болгон. Натыйжада ушул ири чөлкөмдөгү түрк тилдеринде жана диалектилеринде сүйлөгөн отурукташкан жана көчмөн калктар жана алардын арасында эриш-аркак жашаган кош тилдүү согдактар, мурдагы тохарлардын жана тибеттиктердин түрктөшкөн урпактары, батыштан кылымдар бою улам көчүп келген сириялык несторийчи качкындар, ирандык, арап ж.б. калктардын айрым өкүлдөрү бири-бирине жигердүү этностук-маданий таасир тийгизишкен. Жергиликтүү түрктөр жалпы “мусулман дүйнөсү” деп салыштырмалуу аталган эң кеңири аймакта жетишилген илимий жана маданий жетишкендиктердин натыйжаларына ортоктош болушкан [167, -299 б].

Диссертациялык иште бүгүнкү күнгө чейинки изилденип келген баалуу булактарды жана илимий эмгектерди талдоонун негизинде, Теңир-Тоо аймагынын түрк калктарынын этностук-маданий тарыхына байланыштуу маселелер изилдөөгө алынды. Кыргыз таануучу, археолог жана түрколог А.Н.Бернштам: “Теңир-Тоо – элдердин журт которууларынын евразиялык баскычынын плацдармы жана

Карахандардын XI–XII кылымдардагы бүткүл орто азиялык сулалесинин пайдубалы”, – деп жогору баалаган [33].

Чынында бул аймак этностордун өз ара жуурулушуусунун, ар кыл тарыхый жазмалардын өз ара таасирлешүүсүнүн, ар кыл диндеги топтордун ымалалаш жашоосунун, көчмөн жана отуруташкан калктардын симбиозунун жана өз ара маданий ширелишүүсүнүн мекени боло алды.

Биз изилдөө ишибиздин башында коюлган милдеттердин алкагында төмөндөгү эки гипотезаны койгонбуз:

1. Изилденип жаткан аймакта түрк-согду синтезинин таасири мындагы этностордун ар биринин маданиятында жалпы окшоштуктарды пайда кылган негизги уютку болгон. Түрк-согду синтезинин аймакта таркалышынын бирден-бир себеби – ал соода-экономикалык жана саясий процесстер менен байланышкан.

2. Согду маданияты эрте орто кылымдардагы Борбордук Азиядагы этностук топтордун маданиятынын калыптанышына олуттуу таасир тийгизген, бирок ал отурукташкан чөлкөмдөрдөгү дыйканчылык менен алектенген орто кылымдардагы түрк тилдүү этностук топтордо (азыркы тажик, өзбек калктарынын бабаларында) тереңирээк болгон. Ал эми көчмөндөр, айрыкча карахандык доордогу көчмөндөр, алардын арасында кыргыздар, согду маданиятынын таасирин үстүрт кабыл алган.

Биз илимий изилдөө учурунда төмөндөгүдөй жыйынтыктарга келдик.

VII к. аягында, түрктөр үчүн кооптуу мезгилде Кытайдын Тан династиясы (618-907) Улуу жибек жолун көзөмөлдөө максатында Турпанды басып, батыш түрктөргө чабуул коё баштайт. 679-ж. Чыгыш Түрктөрүнүн Тан империясына каршы күрөшү жемиштүү болгон, Капаган-кагандын тушунда (691-716-жж) кагандыкта калыбына келтирүү аракети көрүлгөн. Мамлекетти сактап калууга болгон аракеттер Билге-кагандын (716-734жж) убагында болгону менен, мурдагыдай күчтүү система

кайрадан жаралган эмес. Анткени, Борбордук Азиянын саясий аренасына түрктөрдөн бөлүнүп чыккан түргөш уруулары келген.

Ушул мезгилден баштап, Борбордук Азиядан, анын ичинен түздөнтүз Теңир-Тоо чөлкөмүндө өзүнүн күч-кубатына жетип батышы Түндүк Кавказдан түндүк-батышы Урал, Байкалга, Түндүк Кытайдын батыш чектерине чейин созулуп жаткан Түрк каганатынын саясий кубатынын өсүшүнүн төмөнкүдөй *эки тарыхый натыйжасы бар*:

Биринчиден, VI к. экинчи жарымында батыш менен чыгыштын көпүрөсүнө айланган Улуу Түрк каганатынын бир-бүтүндүү этносаясий мамлекет катары негизделишине байланышкан. Ал Л.Н. Гумилев тарабынан негизделип, бүгүн Россиянын жана Казакстандын окумуштуулары улам көтөрүп жана жайылтылып жаткан Евразиялык биримдик идеясынын өзөгү ошол VI к. эле калыптанган [50]. Чындыгына бул идея, азыркы ааламдашуу учурунда жана айрым кубаттуу мамлекеттердин көмүскө жана алдыңкы идеялар менен чүмбөттөлгөн бузуку саясаты күчөп турган маалда, аймактык интеграциянын өзөгүн түзүү менен Евразияда гана эмес, дүйнөлүк саясатта да бир топ өзгөрүүгө алып келмек.

Экинчиден, Улуу Түрк каганаты эрте орто кылымдардагы Евразиядагы алгачкы ири түрк тилдүү мамлекет катары, бир нече чөлкөмдө (анын ичинде Теңир-Тоодо) этно-саясий мамилелердин анда-ары тез жана динамикалуу өнүгүшүн шарттаган. Дал ушул түрк көчмөн мамлекетинин күч алышы – Енисейдеги алгачкы кыргыз мамлекеттүүлүгүн чыңдалышын (атаандаш катары) камсыз кылган жана түрдүү этностордун, уруулардын андан-ары өз алдынча мамлекет куруусуна багытталган консолидациялык тенденциянын күчөшүнө алып келген. Улуу Түрк каганатынын түзүлүшү, өнүгүшү жана ыдырашы менен Борбордук Азиянын тарыхында ары татаал, ары бурулуш баскыч – Борбордук Азия түрктөрүнүн мамлекеттүүлүгүнүн орто кылымдык баскычынын соңку тарыхы башталган.

Ал эми “Улуу Кыргыз каганаты” доорунда кыргыздар Борбордук Азиянын кеңири аймактарында ээлик кылып, ошол жерде жашаган бардык уруулар, этностук топтор менен этно-маданий алакаларда болушкан. Алар кошуна элдердин маданий элементтеринин ар кандай түрлөрүн алышкан, мисалы уйгурлардан кыргыздардын бир бөлүгү манихейчиликти алышса, тибеттиктерден кыргыздардын бир бөлүгү бон дининин тексттерин өздөштүрүп таанышкан.

Тибеттиктер менен Тарим бассейнинин жашоочуларынан кыргыздар буддизмдин тиешелүү бутагына ыктаса, кыргыздардын айрым бөлүгү буддизмдин башка агымына тартылышкан. КЭРдеги Дуньхуан шаарынын музейинен табылган "атактуу уруудан чыккан кыргыз Na-se-to-AB-ga-den буйругу менен тибет тамгасы менен жазылган кытай тексттери" да кыргыздардын айрым топтору бутпарас болгондугун далилдейт [210, с.131]. Чыгыш Теңир-Тоодо Д.А.Клеменц көчүргөн дубалдагы руна жазууларында буддизмге таандык тексттер учураган. В.В.Радлов ошолордун бирөөнөн Шакья-Муни деген атты окуган. С.Г.Кляшторныйдын пикиринде, бул жазуу руна алфавитинин енисей вариантында аткарылып, кыргыздар тарабынан жазылган [241, с.47].

Жалпысынан, канондоштурулган буддалык символика IX–X кк. кыргыз тореветикасында айкын көрүнүп турган. Албетте, кыргыздар иран, түрк, тибет жана башкалардын маданиятынын элементтерин жөн гана сиңирип алган эмес. Ар бир алынган элементти түшүнүү, анын алгачкы маанисин сактоо менен кабыл алышкан. Буддизмдин Енисей кыргыздарына белгилүү болгонун будда тексттери жана кадимки чырак коюлган алтарлар далилдейт.

Ал эми *саясий жагынан* алганда, VI–VIII кк. жана IX–XIII кк. Енисейдеги Кыргыз каганатын Түштүк Сибирдеги тектеш урууларды бириктирген жана аймактагы күчтүү атаандаштар – Кытай жана Түрк, Уйгур каганаттары менен тең-ата карым-катнашта турган мамлекетке айландырышкан. Белгилей кетүүчү жагдай, X кылымдын башына чейин

Енисейдеги Кыргыз мамлекеттүүлүгүнүн эки башка баскычы өкүм сүргөн. Ал Енисейдеги алгачкы Кыргыз каганаты (VI–VIII) Борбордук Азияда жана Теңир Тоодо Түрк кагандыктарынын гүлдөп-өнүккөн учуруна туш келип, кээде күчтүү коңшусунун бийлигин таанып турган. Ал эми IX–XIII кк. Улуу Кыргыз каганаты Борбордук Азияда Карахандардын мамлекетине ирегелеш доордо (840–925) өз алдынча жана кубаттуу мамлекет катары жашаган.

Бул саясий факторлор кыргыздардын Борбордук Азиянын саясий аренасында мамлекети бар этнос катары тарыхта эч качан ордун жоготпой келгендигин көргөзөт. VI–X кылымдарда Теңир-Тоону жана Ички Азияны кучагына алган ири аймакта көп этностуу түрк мамлекеттери куралган. Алар менен түзүлгөн тыгыз карым-катнаш, Кыргыз каганатында жалпы түрктөр менен орток маданий баалуулуктарды өрчүтүүгө негиз болгон.

IX–X кылымдарда Теңир-Тоодогу кыргыз топтору, көп этностуу Карахандар мамлекетинин көчмөндөр байырлаган тоолуу аймактарынын элдердин бири болгон (бул тууралуу Ө.Караев, Ю.Худяков, В.Бутанаев, Т.Чоротегин, М.Кожобеков [82], З.Эралиев, Т.Акерев, А.Кылычев, Ч.Турдалиева ж.б. авторлор жетиштүү жазышкан).

Махмуд Кашгари (Барскани) «Диванында» кыргыздарды беш жолу эскергенине караганда аларга өзү жолугушу мүмкүн [325, с.113-121]. Ал кыргыздардын тили «нукура түрктөрдүн таза тилине жатаарын» белгилеген. Андагы жазылгандар теңир-тоолук кыргыздардын тилинин өзгөчөлүгү жөнүндөгү өтө баалуу маалыматтардан.

Теңир-Тоодогу кыргыздар этномаданий алакалардын таасири менен акырындап ислам динин кабыл алышкан. Ал эми Енисей кыргыздары шаманчылыкка (теңирчиликти) болгон ишенимди карманган бойдон калышкандыгы бүгүнкү фу-йү кыргыздарынын, хакастардын жана шорлордун этнографиясынан эле билинет.

Ал эми жалпы Борбордук Азияга кайрылсак, X–XII кк. Теңир-Тоодогу Карахандар каганаты аймактагы бирден-бир экономикалык,

маданий жактан өнүккөн мамлекет болуп, мурунку Түрк каганаттарына кирген отурукташкан жана жарым көчмөн калктардын орток мамлекетине айланган. Бул мамлекеттеги отурукташкан маданияттын өнүгүшүнө мавераннахрлык согдактар (согдулуктар) жана Жакынкы Чыгыштан келип түрктөшкөн несторийчи сириялыктар ж.б. да салым кошушкан.

Көп этностуу Карахандар каганатында жетектөөчү ролду көчмөн чигилдердин жана йагмалардын төбөлдөрү ойногон. 960-ж. ислам дини Теңир-Тоодо тынчтык жол менен мамлекеттик дин катары кабыл алынгандан баштап, мамлекеттин, аймактын тарыхый тагдыры өзгөргөн. Шаарлардын соода-экономикалык абалы, архитектуралык көрүнүшү сыяктуу маданияттын башка элементтери абдан өнүккөн. Бирок Караханийлер каганаты да саясий консолидациянын жоктугунан кыйроого учураган. XII к. Карахандар мамлекети акыры селжуктар менен болгон күрөштөрдүн, көбүнчө ички араздашуулардын айынан саясий аренаны кара-кытайларга бошотуп берүүгө аргасыз болушкан.

Диссертацияда коюлган максатка ылайык биз төмөндөгүдөй **милдеттер** аткарылды:

- Түрк каганаттарынын жана андан соңку доорлордогу этномаданий байланыштардын эволюциясы айкындалды;
- Теңир-тоолук түрктөрдүн, кыргыздардын иран тектүү элдер менен болгон тарыхый-этностик, маданий байланыштары иликтенди;
- VI–XII кк. кыргыз, түрк ж.б. тилдүү элдердин этномаданий алакаларынын тарыхый булактарда, илимий эмгектерде чагылдырылышына сереп салынды;
- цивилизациялар жана маданияттар аралык байланыштарга Улуу жибек жолунун тийгизген таасири жөнүндө маселеге диссертацияда олуттуу маани берилди;
- “түрк-согду синтезинин” алкагында тилдердин, маданияттардын арасындагы алакалар талданды;

- Борбордук Азия, Жети-Суу, Чыгыш Теңир-Тоо, азыркы Кыргызстан жана ага чектеш аймактардагы этностук кырдаалдардын эволюциясы изилденди;
- түрк тилдүү отрукташкан калктар менен иран тектүү этностордун шаар маданиятынын чөлкөмдөгү көчмөндөргө тийгизген таасири изилденди;
- теңиртоолук жана енисейлик кыргыздардын этностук, этномаданий жалпылыгы тереңдетип иликтенди.

Жыйынтыктап айтканда, Теңир-Тоону жана Борбордук Азияны жердеген этносторго, түрк жана иран тилдүү согду калктарынын өз ара маданий карым-катнашынын тийгизген таасиринин мааниси абдан чоң. VI–XII кк. бул түрк-согду байланыштары аймакта кийин пайда болгон бардык этностордун маданий-социалдык турмушунда терең из калтырган.

Экөөнө тең тиешелүү болгон түрктөшүү процесси мамлекет тарабынан атайылап жүргүзүлгөн максаттуу саясат эмес, ошол мезгилде түзүлгөн тарыхый кырдаалдын зарылчылдыгы гана болгон.

1. Түрктөшүү жүрүмү саясий-социалдык жана маданий мүнөзгө ээ болгон. Түрк аскердик жана турмуш-тиричилик маданиятынын элементтерин алгач саясий элита, анан соң карапайым калайык кабыл алышкан. Аймактагы жашаган бардык этностордун арасында түрктөргө тиешелүү саясий бийлик атрибутикасы басымдуулук кылып калган.
2. Согду маданиятынын таркашы - бул жүрүм көбүнчө экономикалык-маданий мүнөзгө ээ болгон. Ал отрукташкан жайлардагы жана шаарлардагы экономикалык зарылчылыктан – соода жүргүзүү зарылчылыгынан келип чыккан. Бул маданий таасир чек араларга багынбастан, Зеравшандан алда канча алыскы Кытайга жана Түштүк Сибирге чейин учугу уланган.
3. Коомдогу ар кандай жаңылыктарды, өзгөрүүлөрдү алгач саясий элита өздөштүрө баштайт. *Бул бир жагынан*, саясий элитанын ийкемдүүлүгү, башка маданиятты сыйлоо, жаңычылыкка умтулуу, азыркы сөз менен айтканда учурга шайкеш болууга жасаган аракети катары бааласак болот. *Экинчи жактан*, бул аракет дагы деле болсо маданият менен саясаттын өз

ара тыгыз көз карандылыгын көрсөтүп турат.. *Үчүнчүдөн*, мындай башка калктардын маданий таасирин өздөштүрүүдөгү ийкемдүүлүк – дипломатиянын бир түрү, ошол доорго тиешелүү этностор менен уруулардын ар кандай саясий биримдиктерин сактоо жолу болгон.

4. Бул жүрүм Борбордук Азиянын чет жакаларында, Саян-Алтайда, Ички Азиянын чыгыш райондорунда жайлаган этностордо ырааттуу орун алгандыгын жазма жана археологиялык булактар далилдейт.

Жалпылап айтканда, Евразиядагы түрктөштүрүү жана согдулардын топторунун Зеравшан өрөөнүнөн чыгышыраакка журт которушу Теңир-Тоо, жалпы эле Борбордук Азиядагы эрте орто кылымдардагы саясий, экономикалык жана маданий жүрүмдөрдүн мазмунун байытууда чоң роль ойноп, аталган аймактардын азыркы жашоо маданиятынын эң чоң булактык кыртышына айланган.

Бирок, бул маселенин дагы да изилдене турган өңүттөрү абдан арбын.

Биздин пикирибизде, мындан аркы изилдөөлөрдө кыргыздардын жалпы эле Борбордук Азиядагы азыркы негизги улуттар болгон этностук топтордун ар бириндеги түрк же согду сыяктуу компоненттерин өз алдынча карап, ошол компоненттердин пайда болгонуна чейинки этностук топтордун саясий, социалдык-маданий абалын дагы терең кароо зарылчылыгы бар.

Тарыхтын эң негизги функциясы – тарыхый сабактар аркылуу өнүгүүгө багыт берүү, асыресе, өтмүштөгү тарыхый жүрүмдөрдүн бүгүнкү коом жана четке кагылчу жактарын үйрөтүү. Мисалы, исандын аймактагы карым-катнаш, маданий-социалдык тажрыйба алмашуу сыяктуу тарыхый кубулуштарды эч кимден көз карандысыз үйрөнүшү үчүн тарыхый маалыматтар чоң мааниге ээ.

Биз караган тарыхый теманын бүгүнкү Борбордук Азия мамлекеттеринин бардыгына бирдей тиешелүү эске алына турган *эң негизги сабагы* – көп этностуу мамлекеттеги атуулдук ынтымакты камсыз кылуу зарылдыгы.

Бүгүнкү күндө дүйнөнүн көп чөлкөмдөрүндө (анын ичинде Евразияда дагы) коңшу өлкөлөрдүн улуттарынын бири-биринин курамында жашап калган өз улутундагы топту унитардык мамлекеттен саясий автономия талап кылууга ар кандай шылтоо менен шыкактоосу, же башка жолдор менен *мамлекеттик бөлүнбөстүк принцибин* бузууга тымызын үндөө, секулярдык түзүлүштөгү мамлекетте диний мамлекетти (маселен, халифатты) түзүүгө чакыруу жана ал кадамдарды каржылоо, ар кыл улуттардын өкүлдөрү жыш аралаш жашаган аймактарда этностор арасындагы жаңжалды чыгаруу далаалаттары сыяктуу жосунсуз иш-аракеттер учурап келет. Бул далаалаттар тарыхтын сабактарын натуура аңдоо менен байланыштуу.

Демек, бүгүнкү тарыхый шартта - аймакташ мамлекеттердин ортосундагы (айрыкча Борбордук Азияда) ар кандай территорияга, тилге, маданиятка тиешелүү монополисттик мамиле жасоого эч бир мамлекеттин же улуттун моралдык укугу жок. Тарыхтан позитивдүү тажрыйбаны өздөштүрүү, башкача айтканда, кайсы бир доордо салынып кеткен тарыхый-маданий көпүрөлөрдүн орток асыл-нарк болгондугун аңдоо – бүгүнкү татаал шарттарда түзүүчүлүктүн жаңы толкуну үчүн кызмат кылчу өзгөчө маанилүү фактор.

ПРАКТИКАЛЫК СУНУШТАР

VI-XII кк. Теңир-Тоо аймагында жашаган элдердин этномаданий алакаларынын тарыхын изилдөөдөн кийин төмөндөгүдөй практикалык сунуштар берилет:

- VI-XII кк. Теңир-Тоо аймагында жашаган элдердин этномаданий алакаларын дагы тереңдетип жана кеңейтип изилдөө үчүн Кыргызстанда булак таануучулук, археологиялык, этнографиялык, антропологиялык ж.б. багыттарды ырааттуу өнүктүрүү керек.

- Соңку мезгилдердеги кыргыз тарых илиминин эл аралык карым-катнаштарды уюштуруу жаатында ачылган жаңы мүмкүнчүлүктөрүн (Казакстан, Түркия, Кытай, Монголия, Өзбекстан, Тажикстан, Орусия,

Жапония ж.б. өлкөлөрдүн илимий чордондору менен мекемелери менен кызматташтыкты) көп этностуу коомдордун тарыхый тажрыйбасын иликтөөдө пайдалануу зарыл.

- Жогорку окуу жайлардын жана кесиптик билим берүү окуу лицейлеринин Кыргызстандын тарыхы боюнча окуу куралдарындагы VI-XII кк. көчмөн жана отурукташкан элдердин маданиятын тереңирээк чагылдырууда биздин изилдөөбүздүн жыйынтыктарын пайдалануу зарылчылыгы бар.

- Соңку мезгилдердеги кыргыз тарых илиминдеги орто кылымдардын тарыхын окуп, изилдеп үйрөнүү жана аймактын этномаданий алакалардын жаңы багыттарын билүү үчүн Чыгыш Теңир-Тоого, Түштүк Сибирге, Моңголияга, Кытайга илимий экспедицияларды уюштуруу зарыл.

- Улуу Кыргыз каганаты доорунда Энесайдан Ички Азия аркылуу Теңир-Тоого чейин келген кыргыздар жана алардын журт которуулары маалында улам башка аймактарга көчүүгө мажбур болгон башка түрк этностору Теңир-Тоодо жаңы этностук-саясий кырдаалдын жаралышына себепкер болгондугу тууралуу ар кандай форматтагы илимий жыйындарды өткөрүү, илимий жыйынтыктарды окуу куралдарына киргизүү зарыл.

Диссертацияда колдонулган кыскартуулар

- ВАН - Вестник Академии наук. М.
- ВДИ - Вестник древней истории. М.
- ВМУ - Вестник Московского университета. М.
- ЗВОРАО - Записки Восточного отдела Русского археологического общества. СПб.
- КСИИМК - Краткие сообщения Института истории материальной культуры. М.
- ЛО ИВАН- Ленинградское отделение Института востоковедения Академии наук
- МИА - Материалы и исследования по археологии СССР. М.; Л.
- МИКК - Материалы по истории киргизов и Киргизии. М.
- МИТТ - Материалы по истории туркмен и Туркмении. М.; Л.
- СНВ - Страны и народы Востока. М.
- СОН - Серия общественных наук
- СЭ - Советская этнография. М.
- Тр. КАЭЭ - Труды Киргизской археолого-этнографической экспедиции. М. Фрунзе.

- Тр. ИИАН Кирг. ССР – Труды института истории Академии наук Киргизской ССр
- Тр. ИИАЭ АН Каз ССР – Труды института истории, археологии, этнографии Академии наук Казахской ССР.
- ТС - Тюркологический сборник. М.: Наука.
- ЭВ - Эпиграфика Востока. Л.

ПАЙДАЛАНЫЛГАН АДАБИЯТТАРДЫН ТИЗМЕСИ

I. Китептер. Илимий монографиялар

- 1.Абрамзон, С.М. Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи [Текст] / С.М.Абрамзон. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 480 с.
- 2.Абу-л-фазл Бейхаки. История Ма'суда. 1030-1041 гг. [Текст]/ Бейхаки Абу-л-фазл; Вступит.слово, перевод и примеч.А.К.Арендса. –Ташкент: [б.и.], 1969. – 1009 с.
- 3.Абышкаев, А. Каратегинские киргизы в конце XIX– начале XX вв. [Текст] / А. Абышкаев. – Фрунзе: “Илим”, 1965. – 53 с.
- 4.Агаджанов, С.Г. Очерки истории огузов и туркмен Средней Азии IX-XIII вв. [Текст]/ С.Г.Агаджанов; Под.ред. А.А.Рослякова. – Ашхабад: Ылым, 1969. – 295 б.
- 5.Акеров, Т.А. Древние кыргызы и Великая Степь (по следам древне-кыргызских цивилизаций) [Текст] / Т.А. Акеров. – Бишкек: Бийиктик, 2005. – 252 с.
- 6.Акеров, Т.А. Каркырахан Великий Кыргызский каганат: Роль этнополитических факторов в консолидации кочевых племен Притяньшанья и сопредельных регионов VIII-XIV века [Текст] / Т.Акеров. – Бишкек: [б.и.], 2012. – 202 с.

7. “Алтай цивилизациясы жана алтай тектүү боордош элдер” эл аралык шеринеси: [Текст]: Жалпы алтайлык тарыхый-маданий жана этностук тамырдан чыккан элдердин тарыхына арналган баяндамалар менен макалалардын жыйнагы (20-22-июль, 2017-ж.) /Ред.К.С.Молдокасымов ж.б.-Бишкек: “Турар”,2017. – 992 б.
- 8.Алымкулова, С.К. Кыпчаки в составе тюркских народов: Этнополитические аспекты [Текст]/С.К.Алымкулова/ Ред. А.Асанканов. – Бишкек: “Алтын Принт”, 2013. – 374 с.
- 9.Аристов, Н.А. Заметки об этническом составе тюркских племен и народностей [Текст] / Н.А.Аристов. – СПб.: [б.и.],1897. -45с.
- 10.Аристов, Н.А. Труды по истории и этническому составу тюркских племен [Текст] / Н.А.Аристов. – Бишкек: Илим, 2003. – 485б.
- 11.Аристов, Н.А. Усуни и кыргызы или кара-кыргызы: Очерки истории и быта населения Западного Тянь-Шаня и исследования его исторической географии [Текст] / Н.А.Аристов. – Бишкек.: Илим, 2001. – 577 с.
- 12.Арсланова Ф.Х. Керамика раннесредневековых курганов Казахстанского Археология СССР. Степи Евразии в эпоху средневековья [Текст] / Х.Ф. Арсланова. – М.: Наука, 1981. – 304 с.
- 13.Асадов, Ф.М. Арабские источники о тюрках в раннее средневековье [Текст]: Исследование, перевод источников и комментарии Ферда Мехеррем оглы Асадова; Ред.З.М.Буниятов /Ф.М.Асадова. – Баку: Элм, 1993. – 204 с.
- 14.Асанканов, А.А. Жунго Шинжаң кыргыздары[Текст]: Монография /А.А.Асанканов; Ред.Макелек Өмүрбай, Токтосун Карыбек уулу. – Артыш: Кызылсуу Кыргыз басмасы, 2013. – 307 б.
- 15.Аттокуров, С. Кыргыз санжырасы [Текст] / С.Аттокуров. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 214 б.
- 16.Ахинжанов, С.М. Кыпчаки в истории средневекового Казахстана [Текст] / С.М.Ахинжанов. – Алма-Ата: [б.и],1989. – 296 с.

17. Байпаков, К.М. Древняя и средневековая урбанизация Казахстана (по материалам исследований Южно-Казахстанской комплексной археологической экспедиции). Книга II. Урбанизация Казахстана в IX – начале XIII в. [Текст] / К.М. Байпаков; Ред. Б.Е. Кумеков. - Алматы: [б.и.], 2013. – 514 с.
18. Байпаков, К. М. Средневековые города Казахстана на Великом Шёлковом пути [Текст] / К.М. Байпаков. — Алматы.: Гылым, 1998. – 216 с.
19. Баласагын, Жусуп. Куттуу билим [Текст] / Жусуп Баласагын. - Бишкек: [б.и.], 2013. - Т.1. – 512 б.
20. Баласагунский, Юсуф. Благодатное знание [Текст] / Юсуф Баласагунский; Отв.ред.: С.Н. Иванов, А.Н. Кононов. – М.: Наука, 1983. – 560 с.
21. Барт, М.А. Категории и методы исторической науки [Текст] / В.В. Бартольд. – М.: [б.и.], 1984. – 342 с.
22. Бартольд, В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалган эмгектер [Текст] / В.В. Бартольд; Түз.: Ө.Караев; илимий ред. С.Кайыпов. – Бишкек: Айбек, 1997. – 456 б.
23. Бартольд, В.В. Тюрки. Двенадцать лекций по истории турецких народов Средней Азии [Текст] / В.В. Бартольд. – Алматы: Жалын, 1993. – 192 с.
24. Бартольд, В.В. Избранные труды [Текст] / В.В. Бартольд; Сост.: О.К. Караева. – Бишкек: «Шам», 1996. – 607 с.
25. Бартольд, В.В. Очерк истории Семиречья [Текст] / В.В. Бартольд. - Фрунзе: Киргосиздат, 1943. – 104 с.
26. Бартольд, В.В. Новые исследования об орхонских надписях [Текст] / В.В. Бартольд. – СПб.: [б.и.], 1899. – 24 с.
27. Бартольд, В.В. Тюрки [Текст] / В.В. Бартольд. – М.: [б.и.], 2016. – 240 с.
28. Баскаков, Н.А. Историко-типологическая характеристика структуры тюркских языков [Текст] / Н.А. Баскаков. – М.: “Комкнига” 2006. – 288 с.

29. Батманов, И. А. Язык енисейских памятников древнетюркской письменности [Текст] / И.А.Батманов. – Фрунзе: [б.и.], 1959. – 220 с.
30. Батманов, И. А. и др. Современная и древняя Енисейка [Текст] / И.А. Батманов, З.Б. Арагачи, Г.Ф. Бабушкин. – Фрунзе: [б.и.], 1962. – 252 с.
31. Безертинов, Р.Н. Древнекыргызская религия «Тэнгрианство» [Текст] / Р.Н.Безертинов. – Казань: [б.и.], 2006. – 162 с.
32. Беленицкий, А. и др. Средневековый город Средней Азии [Текст] / А.Беленицкий, И.Бентович, О.Большаков. – Л.: [б.и.], 1973. – 393 с.
33. Бернштам, А.Н. Избранные труды по археологии и истории кыргызов и Кыргызстана / А.Н.Бернштам; Сост.: К.Ташбаева, Л.Ведутова. – Бишкек: Айбек, 1997. -Т.1. – 560 с.
34. Бернштам, А.Н. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхы жана археологиясы боюнча тандалма эмгектер [Текст] / А.Н.Бернштам; Түз.: С. Мамбеталиев Сатыбалды. - Бишкек: [б.и.], 2004. – 576 б.
35. Бернштам, А. Н. Архитектурные памятники Киргизии [Текст] / А.Н.Бернштам. – М., Л.: Изд. АН Кирг.ССР, 1950. – 148 с.
36. Бернштам, А.Н. Археологический очерк Северной Киргизии [Текст] / А.Н.Бернштам. – Фрунзе: [б.и.], 1941. – 112 с.
37. Беруни, (Бируни) Абу Райхан. Избранные произведения [Текст] / Абу Райхан Беруни (Бируни). – Ташкент.: Изд. АН Уз.ССР. Фан., 1965.- Т.1.- 230с.
38. Бисенбаев, А. Другая Центральная Азия [Текст] / А.Бисенбаев. - Алматы: [б.и.], 2003. – 247 б.
39. Бичурин, Н.Я. Историческое обозрение ойратов или калмыков с XV столетия до настоящего времени [Текст] / Н.Я.Бичурин. – Элиста: [б.и.], 1991. – 127 с.
40. Бичурин, Н.Я. (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена [Текст] / Н.Я.Бичурин. Ред. текста, вступ. статьи, комм. А.Н. Бернштама и Н.В. Кюнера. – М., Л.: Изд-во АН СССР, 1950–1953. - Т. 1–3. – 382 с.

41. Бубнова, М.А. Добыча серебро-свинцовых руд в Шельджи в IX–XII вв. [Текст] / М.А. Бубнова. – Фрунзе: Изд. АН Кирг. ССР, 1963. – 262 с.
42. Буниятов, З.М. Государство Хорезмшахов и Ануштегинидов 1097-1231 гг. [Текст] / З.М. Буниятов. – М.: Наука. 1986. – 248 с.
43. Бутанаев, В.Я., Худяков, Ю.С. История енисейских кыргызов [Текст] / Н.Я. Бутанаев, Ю.С. Худяков. – Абакан: [б.и.], 2000. – 272 с.
44. Валиханов, Ч.Ч. Избранные произведения [Текст] / Ч.Ч. Валиханов. – М.: Наука. 1986. – 420 с.
45. Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье [Текст] / Под ред. Б.А. Литвинского. – М.: Наука, 2000. – 584 с.
46. Грач, А.Д. Древние кочевники в центре Азии [Текст] / А.Д. Грач. – М.: [б.и.], 1980. – 267 с.
47. Григорьев, В.В. Об арабском путешественнике X-го века Абу Долефе и странствовании его по Средней Азии [Текст] / В.В. Григорьев. – СПб.: [б.и.], 1872. – 45 с.
48. Грумм-Гржимайло Г.Е. Западная Монголия и Уранхайский край [Текст] / Г.Е. Грумм-Гржимайло. – СПб.: [б.и.], 1930. – Т.4. – 412 с.
49. Гумилев, Л.Н. Байыркы түрктөр [Текст] / Л.Н. Гумилев. – Бишкек: “Ариал-Принт”, 1999. – 544 б.
50. Гумилев, Л.Н. Древние тюрки [Текст] / Л.Н. Гумилев. – М.: [б.и.], 1993. – 318 с.
51. Джумагулов, Ч. Эпиграфика Киргизии [Текст] / Ч. Жумагулов. – Фрунзе.: Илим. 1967. – 168 с.
52. Джуманалиев, Т.Д. Эволюция политической власти кочевников Притяньшанье (2 в. д.н.э.-12в.) [Текст] / Т.Д. Джуманалиев. – Бишкек: КНУ, 2005. – 332 б.
53. Джуманалиев, Т. Очерки политической истории кочевников Притяньшаня с древности до конца XVII в. [Текст] / Т.Д. Джуманалиев. – Бишкек: [б.и.], 2007. – 265 с.

54. Джуманалиев, Т.Д. Хрестоматия по древней и средневековой истории Кыргызстана [Текст] / Т.Д. Джуманалиев. – Бишкек: [б.и.], 2007. – Т.1. – 676 б; Т.2. – 704 с.
55. Дьяконов, И.М. Пути истории [Текст] / И.М. Дьяконов. – М.: [б.и.], 1994. – 386 с.
56. Ерасов, Б.С. Социальная культурология [Текст] / Б.С. Ерасов. – М.: «Аспект», 2000. – 591 с.
57. Жумабаев, Б.М. Памир: Улуу державалардын ортосундагы геосаясий күрөш [Текст] / Б.М. Жумабаев. – Бишкек: [б.и.], 2009. – 192 б.
58. Землеведение Азии К.Риттера. География стран Азии, находящихся в непосредственном сношениях с Россией [Текст] / Пер. В.В. Григорьева. – СПб., 1873. – Вып.2. – 184 с.
59. Зуев, Ю.А. Ранние тюрки: очерки истории и идеологии [Текст] / Ю.А. Зуев. – Алматы: Дайк-пресс, 2002. – 365 с.
60. Зяблин, Л.П. Второй буддийский храм Ак-Бешимского городища [Текст] / Л.П. Зяблин. – Фрунзе: [б.и.], 1961. – 72 с.
61. История Киргизской ССР с древнейших времен до наших дней [Текст]. – Фрунзе: Кыргызстан, 1984. – Т.1. – 800 с.
62. Источники по средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей средней и Центральной Азии [Текст]. – Бишкек: Изд. КГУ, 1991. – 131 с.
63. Источниковедение Кыргызстана (с древности до конца XIX в.) [Текст]. – Бишкек: Илим, 2004. – 370 с.
64. Исхоков, М. Центральная Азия в системе мировой письменной культуры [Текст] / М. Исхоков. – Ташкент: [б.и.], 2008. – 344 с.
65. Камалов, А.К. Древние уйгуры [Текст] / А.К. Камалов; Ред. С.Г. Кляшторный. – Алматы: Наш Мир, 2001. – 216 с.
66. Камалуддинов, Ш. Историческая география Южного Согда и Тохаристана по арабоязычным источникам IX – начала XIII вв. [Текст] / Ш. Камалиддинов. – Ташкент: [б.и.], 1996. – 218 с.

67. Камолиддин, Ш.С., Илхамов, З.А. Источники по средневековой истории Средней Азии [Текст]: Учеб.-метод.пособ.для студ. Ист. фак. ВУЗов/Ш.С. Камолиддин, З.А. Илхамов.- Ташкент: [б.и.],2018. – 82 с.
68. Караев, О. К. Арабские и персидские источники IX—XII вв. о киргизах и Киргизии[Текст] / О.К.Караев. – Фрунзе: Илим, 1968. – 102 с.
69. Караев, О.К. Восточные авторы о кыргызах[Текст] / О.К.Караев. – Бишкек: «Кыргызстан», 1994. – 96 с.
70. Караев, Ө.К. Көөнө түрктөр тарыхы [Текст] / Ө.К.Караев. – Бишкек: «Учкун», 1994. – 64 б.
71. Караев, О.К. История Караханидского каганата (X-нач. XIII вв.) [Текст] /О.К.Караев;Ред.: М.Б.Джамгерчинов, В.П.Мокрынин.– Фрунзе: Илим,1983.-302 с.
72. Караев, О.К. Чагатайский улус. Государство Хайду. Могулистан [Текст] / О.К.Караев. – Бишкек: [б.и.], 1995. – 160 с.
73. Караев, Ө., Кожобеков М. О переселении Енисейских кыргызов на Тянь-Шань в IX-X вв [Текст] / О.К.Караев// Вопросы этнической истории кыргызского народа. – Фрунзе: Илим,1989. – 102 б.
74. Каратаев, О. К. Кыргыз этнонимдер сөздүгү [Текст] / О.К.Каратаев. – Бишкек: “Кыргыз-Түрк Манас Университети”, 2003. – 265 б.
75. Каратаев, О. К. Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан [Текст] / О.К.Каратаев. – Бишкек: ”Бийиктик”, 2003. – 262 б.
76. Киселев, С.В. Древняя история Южной Сибири [Текст] / С.В.Киселев. – М.: Изд. АН СССР, 1951. – 2-е изд. доп. -643с.
77. Кляшторный, С.Г. История Центральной Азии и памятники рунического письма [Текст] / С.Г.Кляшторный. – СПб.,2003. – 560 с.
78. Кляшторный, С.Г. Древнетюркские рунические памятники как источник по истории Средней Азии [Текст] / С.Г.Кляшторный. – М.: Наука, 1964. – 216 с.
79. Кляшторный С.Г., Савинов, Д.Г. Степные империи древней Евразии [Текст] / С.Г.Кляшторный, Д.Г.Савинов. – СПб.: [б.и.],2005. – 346 с.

- 80.Ковальченко, И.Д. Методы исторического исследования [Текст] / И.Д. Ковальченко [Текст]. – Москва.: Наука, 2003. – 486 с.
- 81.Кожемяко, П.Н. Раннесредневековые города и поселение Чуйской долины [Текст] / П.Н.Кожемяко. – Фрунзе.: Изд. АН СССР, 1959.-89с.
- 82.Кожобеков, М. Ч. Кыргыз каганатынын тарыхы[Текст]/ М.Ч.Кожобеков; Ред. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: [б.и.],2013. – 188 б.
- 83.Конкобаев,К., Сыдыков,С. Байыркы түрк жазуусу (VII – X кк.) [Текст] / К.Конкобаев, С.Сыдыков. – Бишкек: КТМУ, 2001. – 337 б.
- 84.Кононов, Д.А. Благодатное знание Юсуфа Баласагунского [Текст] / Д.А.Кононов. – М.: Наука, 1983. – 558с.
- 85.Кононов, А.Н. Родословная туркмен: Сочинение Абул-Гази, хана хивинского[Текст] / А.Н.Кононов. – М.,-Л.: [б.и.],1958. – 290 с.
- 86.Кумекон, Б.Е. Государство кимаков IX-XI вв. по арабским источникам [Текст] / Б.Е.Кумекон. – Алма-Ата: Наука, 1972. – 156 с.
87. Кумекон, Б.Е. Арабские и персидские источники по истории кипчаков VIII-XIV вв. [Текст]: Научно-аналитический обзор /Б.Е.Кумекон;Ред. Т.Б.Балакаев. –Алма-Ата.: Наука, 1987. – 41 с.
- 88.Кызласов, И.Л. Рунические письменности Евразийских степей [Текст] / И.Л. Кызласов. – М.: [б.и.], 1994. – 328 с.
- 89.Кызласов, Л.Р.,Король,Г.Г. Декоративное искусство средневековых хакасов как исторический источник [Текст] / И.Л. Кызласов, Г.Г.Король. – М.: [б.и.],1990. – 216 с.
- 90.Кылычев, А.М. XIV-XV кылымдардагы Теңир-Тоонун этносаясий тарыхы: (Айрым фарсы булактары боюнча) [Текст] / А.М.Кылычев.- Бишкек: Эркин-Тоо, 2004.-187б.
- 91.Кыргыз тарыхы[Текст]: Кыскача энциклопедия.-Бишкек: [б.и.],2003. – 285 б.
- 92.Кыргыздар. Санжыра, тарых, мурас, салт [Текст].-Бишкек: Кыргызстан, 1991. – 576 б.

93. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары (Б.з.ч. II к. – XVIII к. Кытай булактарынан үзүндүлөр) [Текст]: Тарыхый булактар. – Бишкек: [б.и.], 2003.-Т.2.- 292 с.
94. Кыргыздардын жана Кыргызстандын тарыхый булактары [Текст]: Тарыхый булактар. – Бишкек: [б.и.], 2003.-Т.1.- 370 с.
95. Кычанов, Е.И. Очерк истории тангутского государства [Текст] / Е.И. Кычанов; Ред. Н.Ц. Мункуев. – М.: Наука. 1968. – 356 с.
96. Левшин, А.И. Описание киргиз-кайсацких или киргиз-казацких орд и степей. Ч. II. Этнографическая известия [Текст] / А.И. Левшин. – СПб.: [б.и.], 1832. – 331 с.
97. Литвинский, Б.А. Курганы и курумы Западной Ферганы [Текст] / Б.А. Литвинский. – М.: [б.и.], 1972. – 378 с.
98. Лунин, Б.В. Жизнь и деятельность академика В.В. Бартольда: Средняя Азия в отечественном востоковедении [Текст] / Б.В. Лунин; Ред. Х.З. Зияев. – Ташкент: Фан, 1981. – 223 с.
99. Лунин, Б.В. Средняя Азия в научном наследии отечественного востоковедения. Историографический очерк [Текст]: Историографический очерк / Б.В. Лунин. – Ташкент: [б.и.], 1979. – 182 с.
100. Маанаев, Э.Ж. Этническая история кыргызского народа [Текст] / Э.Ж. Маанаев. – Бишкек: [б.и.], 2008. – 212 с.
101. Маанаев, Э.Ж. Этногенез и этническая история кыргызов (новое осмысление проблемы) [Текст] / Э.Ж. Маанаев. – Бишкек: [б.и.], 2017. – 276 с.
102. Маанаев, Э. Дж., Плоских, В.М. На «Крыше мира» [Текст] : Исторические очерки о памиро-алайских киргизах / Э.Ж. Маанаев, В.М. Плоских. – Фрунзе: 1983. – 142 с.
103. Маанаев, Э.Ж., Каратаев, О.К. Кыргыз элинин этникалык өнүгүүсү [Текст] / Э.Ж. Маанаев, О.К. Каратаев. – Бишкек: [б.и.], 2003. – 268 б.
104. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности. Тексты и исследования [Текст] / С.Е. Малов. – М., -Л.: [б.и.], 1951. – 452 с.

105. Малов, С.Е. Енисейская письменность тюрков: Тексты и переводы. [Текст] / С.Е. Малов. – М.,- Л.: [б.и.],1952. – 118 с.
106. Малов, С.Е. Язык желтых уйгуров: Слова и грамматика [Текст] / С.Е. Малов. – М.: Наука, 1967. – 220 с.
107. Малов, С.Е. Памятники древнетюркской письменности Монголии и Киргизии [Текст] / С.Е. Малов. – М.,- Л.: [б.и.],1959. – 111 с.
108. Малявкин, А.Г. Уйгурские государства в IX-XII вв. [Текст] /А.Г.Малявкин.Ред. Ю.М.Бутин. – Новосибирск: Наука, 1983. – 297 с.
109. Малявкин, А.Г. Историческая география Центральной Азии[Текст]:Материалы и исследования / А.Г.Малявкин. – Новосибирск: [б.и.],1981. – 337 с.
110. Малявкин, А.Г. Танские хроники о государствах Центральной Азии[Текст]:
Тексты и исследования /А.Г.Малявкин; Отв. ред. Ю.М. Бутин.-
Новосибирск: Наука, 1989. – 435 с.
111. Малявкин А.Г. Материалы по истории уйгуров в IX-XII вв [Текст] / А.Г. Малявкин. – Новосибирск: [б.и.],1974. -Т.2. – 215 с.
112. Мамбетакун Мамбеттурду. “Манас” эпосунун варианттары жана манасчылык[Текст]/Мамбеттурду Мамбетакун. Ред. Т.К.Чоротегин ж.б. – Бишкек: Нур-Ас, 2014. – 319 б.
113. Марко Поло. Книга Марко Поло [Текст] / Мамбеттурду Мамбетакун; Пер. И.П. Минаева;Ред. И.П. Магидовича.– М.: Гос. изд-во геогр. лит.,1955. – 376 с.
114. Маршак, Б.И. Согдийское серебро[Текст]:Очерки по восточной торевтике. [Текст] / Б.И.Маршак. – М.: [б.и.], 1971. – 191 с.
115. Материалы по истории киргизов и Киргизии (МИКК)[Текст].-М.: Наука, 1973. – Т.1. – 280 с.
116. Материалы по истории туркмен и Туркмении (МИТТ) [Текст] . – М.,- Л.: [б.и.],-1939. – Т.1. – 612 с.

117. Материалы по истории Средней и Центральной Азии X – XIX вв. [Текст] / Ред. Б.А. Ахмедов. – Ташкент: Фан, 1988. – 72 с.
118. Махмуд Кашкари. Түрк тилдеринин сөздүгү – Дивану Лугати т-түрк [Текст] / Махмуд Кашгари. – Бишкек: [б.и.], 2011.-Т.1. – 906 б.
- 119 .Мелиоранский, П.М. Памятник в честь Кюль-Тегина[Текст]/ П.М.Мелиоранский. – ЗВОРАО, 1899. – Т. XII.- Вып. II-III. – 159 с.
120. Мец, А. Мусульманский ренессанс [Текст] / А.Мец; Пер. с нем., предисл. и примеч. Д.Е. Бертельса. – М.: «ВиМ», 1996. – 2-е изд.- 473 с.
121. Миллер, Г.Ф. История Сибири [Текст] / Г.Ф.Миллер. – М.: Изд. АН СССР,2000.-607с.
- 122.Мкртычев, Т.К. Буддийское искусство Средней Азии (I–X вв.) [Текст] / Т.К.Мкртычев. – М.: Академ книга, 2002. – 286 с.
- 123.Мокеев, А. Кыргызы на Алтае и на Тянь-Шане (Этапы этнической и политической истории кыргызского народа во второй пол. IX-XVIII вв.) [Текст] / А.М.Мокеев. – Бишкек: [б.и.],2010. – 280 с.
- 124.Мокрынин, В.П., Плоских, В.М. Иссык-Куль: затонувшие города [Текст] / В.П.Мокрынин, В.М.Плоских. – Фрунзе: Илим, 1988. – 189 с.
- 125.Молдобаев, И.Б. «Манас» — историко-культурный памятник кыргызов /И.Б.Молдобаев; Ред. С.С. Данияров. – Бишкек: Кыргызстан, 1995. – 312 с.
- 126.Мухаммед Наршахи. История Бухары [Текст] / НаршахиМухамед;Пер. Лыкошина; под. ред. В.В. Бартольда. – Ташкент: [б.и.], 1897. – 62 с.
- 127.Отчеты археологической комиссии за 1882-1888 гг. [Текст] .– СПб.: [б.и.],1891. – 376 с.
- 128.Плоских, В.М. Наш Кыргызстан с древности до конца XIX в. [Текст]: Популярная историческая энциклопедия/ В.М. Плоских. – Бишкек: Илим, 2004. – 224 с.
- 129.Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука [Текст].- М.: Изд-во геогр. лит-ры, 1957. – 85 с.

130. Радлов, В.В. Краткий отчет о поездке в Семиреченскую область и на Иссык-Куль летом 1869 года [Текст] / В.В.Радлов. –М.: Изв РГО,1870.- 33с.
- 131.Радлов В.В. Разбор древнетюркской надписи на камне, найденном в урочище Айртам-Ой в Кенкольской волости Аулиеатинского уезда[Текст] / В.В.Радлов.-ЗВОРАО, 1889.- Т.ХІ. – С. 85-87.
- 132.Радлов, В.В. К вопросу об уйгурах: Из предисловия к изданию Кудатку-билика [Текст] / В.В.Радлов . – СПб.: [б.и.],1893. – 130 с.
- 133.Радлов, В.В. Опыт словаря тюркских наречий. I-IV. [Текст] / В.В.Радлов. – СПб.: [б.и.],1893.- Т.1.- Ч.1.-122с.
- 132.Радкеевич, В.А. Великий Шелковый Путь [Текст] / В.А.Радкеевич. – М.: [б.и.],1990.-136с.
- 135.Ремпель, Л.И. Искусство Среднего Востока [Текст] / Л.И.Ремпель. – М.: [б.и.],1978. – 286 с.
- 136.Рерих, Н.К. Шамбала. Сердце Азии [Текст] / Н.К.Рерих. – М.: [б.и.], 2015. – 851 с.
- 137.Решат, Генч. Карахандар мезгилиндеги түрк элдеринин социалдык жана маданий абалы [Текст] / Генч Решат. – Бишкек: [б.и.],2004. – 240 б.
- 138.Ртвеладзе, Э.В. Цивилизации, государства, культуры Центральной Азии [Текст] / Э.В. Ртвеладзе. – Ташкент: [б.и.],2005. – 288 с.
- 139.Ртвеладзе, Э.В. Великий Шелковый путь [Текст] / Э.В. Ртвеладзе. – Ташкент: [б.и.],1999. – 280 с.
- 140.Руденко, С.И. Горноалтайские находки и скифы [Текст] / С.И.Руденко. – М.,- Л.: [б.и.],1952. – 268 с.
- 141.Русские путешественники и исследователи о киргизах [Текст].– Фрунзе: [б.и.],1973. – 220 с.
- 142.Савельева, И.М., Полетаев,А.В. История и Время: в поисках утраченного [Текст] / И.М. Савельева, А.В. Полетаев. – М.: [б.и.],1997. – 800 с.

- 143.Сенигова, Т.Н. Средневековый Тараз [Текст] / Т.Н. Сенигова. – Алма-Ата: [б.и.],1972. – 228 с.
- 144.Симаков, Г.Н. Общественные функции киргизских народных развлечений в конце XIX — начале XX в.: Историко-этнографические очерки[Текст] / Г.Н.Симаков; Ред. Л.П.Потапов. – Л.: Наука, 1984. – 230 с.
- 145.Смирнова, О.И. Очерки из истории Согда [Текст] / О.И.Смирнова. – М.: Наука, 1970. – 287 с.
- 146.Смоленский, Н.И. Теория и методология истории[Текст] : Учеб. Пособ. для студ. ВУЗов. - 2-е изд. / Н.И. Смоленский. – М.:«Академия», 2008. – 272 с.
- 147.Сиасет-наме. Книга о правлении визиря XI столетия Низам ал-Мулька. [Текст].– М., Л.: [б.и.],1949. – 383 с.
- 148.Ставиский, Б.Я. Судьба буддизма в Средней Азии: По данным археологии [Текст] / Б.Я.Ставиский. – М.: Восточная литература, 1998. – 216 с.
- 149.Ташходжаев, Ш. Художественная поливная керамика Самарканда IX – нач. XIII вв. [Текст] / Ш.Ташходжаев. – Ташкент: [б.и.], 1967. Вып.4.-134с.
- 150.Тизенгаузен, В.Г. Монеты Восточного Халифата [Текст]/В.Г.Тизенхаузен. – СПб.: [б.и.],1873. – 442 с.
- 151.Тишков, В.А. Реквием по этносу: Исследования по социально-культурной антропологии [Текст] / В.А.Тишков. – М.: [б.и.],2003. – 544 с.
- 152.Тихонов Д.И. Хозяйственный и общественный строй Уйгурского государства: X-XIV вв. [Текст] / Д.И.Тихонов;Ред.А.П.Потапов. – М.,-Л.:Наука,1966. – 304 с.
- 153.Турдалиева, Ч.Д. История и культура кыргызов в трудах Ч.Ч. Валиханова. [Текст] / Ч.Д. Турдалиева. – Бишкек: Илим, 2000. – 161 с.
- 154.Урстанбеков, Б.У., Чороев,Т.К. Кыргыз тарыхы[Текст]: Кыскача энциклопедиялык сөздүк. – Фрунзе: [б.и.],1990. – 275 б.
- 155.Усеев, Н. Енисей жазма эстеликтери. I: лексикасы жана тексттер [Текст] / Н.Усеев. – Бишкек: [б.и.],2011.-180с.

156. Усеев, Н. Енисей жазма эстеликтери: Лексикасы жана тексттер [Текст] / Н. Усеев; Ред. К. Конкобаев. – Бишкек: Турар, 2011. – 724 б.
157. Урстанбеков, Б. У., Чороев, Т. К. Кыргыз тарыхы [Текст]: Кыскача энциклопедиялык сөздүк / Б. У. Урстанбеков, Т. К. Чороев. – Фрунзе: Кыргыз Совет Энцикл. башкы ред., 1990. – 288 б.
158. Филанович, М. И. Взаимодействие элитных субкультур Согда и Чача в раннем средневековье [Текст] / М. И. Филанович. – Ташкент – Самарканд: [б. и.], 2007. – С. 65-68.
159. Фишер, И. Э. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием [Текст] / И. Э. Фишер. – СПб.: [б. и.], 1774. – 632 с.
160. Хазанов, А. М. Кочевники и внешний мир [Текст] / А. М. Хазанов. – Алматы: Дайк-Пресс, 2002. – Изд. 3-е, доп. - 604 с.
161. Художественная культура Средней Азии IX – нач. XIII вв. [Текст] // Сб. ст. под ред. Л. И. Ремпеля. – Ташкент, 1983. – С. 207 с.
162. Худяков, Ю. С. Военное дело кыргызов Центральной Азии (IX – XVIII вв.) [Текст] / Ю. С. Худяков; Ред. Т. К. Чоротегина. – Бишкек: “Турар”, 2017. – 280 с.
163. Худяков, Ю. С. Кыргызы на Енисее [Текст]: Учеб. пособ. / Ю. С. Худяков. – Новосибирск: Новосибирский гос. ун-т, 1986. – 190 с.
164. Худяков, Ю. С. Кыргызы на просторах Азии [Текст] / Ю. С. Худяков; Ред. Т. К. Чоротегин. – Бишкек: [б. и.], 1995. – 2-е, испр. изд. - 232 с.
165. Худяков, Ю. С. Сабля Багыра: Вооружение и военное искусство средневековых кыргызов [Текст] / Ю. С. Худяков. – СПб., - М.: Филоматис, 2003. – 192 с.
166. Чороев, Т. К. Махмуд ибн Хусейн ал-Кашгари жана анын “Түркий тилдер сөз жыйнагы” [Текст] / Т. К. Чороев. – Фрунзе: Кыргызстан, 1990. – 87 с.
167. Чоротегин, Т. К. Махмуд Кашгари Барсканинин «Дивану лугати т-турк» эмгеги түрк элдеринин тарыхы боюнча көөнөргүс

булак[Текст]:Илимий басылыш/Т.К.Чоротегин; Ред.:К.С.Молдокасымов, Т.Өмүрбеков. – Бишкек: “Турар” басмасы, 2017. – 376 б.

168.Чоротегин, Т.К.,Худяков,Ю.С. Этнические ситуации в тюркских регионах Центральной Азии домонгольского

времени[Текст]/Т.К.Чоротегин,Ю.С.Худяков. – Бишкек: [б.и.],1995.- 207 с.

169.Чоротегин, Т.К. Краткий курс по изучению арабской графики современных кыргызов КНР[Текст]:Учеб. Пособ. для студ.-ист./Т.К.Чоротегин;Ред. Т.Н.Омурбеков. – Бишкек: Кыргыз. нац. университет, 2002. – 22 с.

170.Щербак, А.М. Очерки по сравнительной морфологии тюркских языков[Текст] / А.М. Щербак. – Л.: [б.и.],1977. – 191 с.

171.Энесай Кыргыз каганатынын тарыхын изилдеген илимпоз Муратбек Кожобековдун 60 жылдык мааракесине арналган “Кыргыз каганаты тарыхы жана кыргыз таануу маселелери” аттуу эл аралык илимий-тажрыйбалык жыйындын материалдары (КМУ, Бишкек, 23.11.2018) / Илимий редакторлор Т.К.Чоротегин, О.К.Каратаев. [Текст] / Макалалар топтому. – Бишкек.: МахPrint басмасы, 2018. – 378б.

172. Эралиев, З. Жусуп Баласагын [Текст] / З.Эралиев. – Бишкек: [б.и.],2000. – 175 б.

173.Эсеналиева, Г. Ө. Өмүркул Караев – кыргыз элинин жана түрктөрдүн тарыхынын чыгаан изилдөөчүсү: Профессор Өмүркул Караевдин (1930-2002) 85 жылдыгына карата[Текст]/ Г.О.Эсеналиева; Ред. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: МахPrint басмасы, 2015. – 186 б.

II. Илимий макалалар

174.Абдуманатов, Р.А. К вопросу о связях кыргызов с алтайским регионом // Этнография Алтая и сопредельных территорий: Материалы международной научно-практической конференции [Текст]/ Р.А.Абдуманатов; Под ред. М.А. Демина, Т.К. Щегловой. – Барнаул: Изд-во Барн. гос. пед. ун-та, 2003. – Вып.5.- С. 40-42.

175. Агаджанов С.Г. К этнической истории огузов Средней Азии и Казахстана [Текст] / С.Г. Агаджанов // Известия АН Туркменской ССР. – Ашхабад, 1977. – №4. – С. 23-28.
176. Агеева, Е.И., Пацевич, Г.И. Из истории оседлых поселений и городов Южного Казахстана [Текст] / Е.И. Агеева, Г.И. Пацевич // Тр. ИИАЭ АН КазССР. – Алма-Ата, 1958. – Т.5. – С. 33–215.
177. Алымкожоев, Ө.Ж. Ю.С. Худяковдун эмгектерине Өмүркул Караевдин көз карашы [Текст] / Ө.Ж. Караев // Кыргыздын туңгуч чыгыш таануучусу, профессор Өмүркул Караевге (1930-2002) 85 жыл: (Макалалар топтому) / Ред. Т.К. Чоротегин. – Бишкек, 2015. – Б. 11–14.
178. Аманбаева, Б.Э. О религиозной ситуации в средневековом Кыргызстане [Текст] / Б.Э. Аманбаева // Буддизм и христианство в культурном наследии Центральной Азии. – Бишкек, 2003. – С. 5-13.
179. Аманжолов, А.С. К генезису тюркских рун [Текст] / А.С. Аманжолов. // Вопросы языкознания. – Алма-Ата, 1978. – №2. – С. 76-87.
180. Аристов, Н.А. Западный Туркестан в VII столетии, по описанию китайского путешественника [Текст] / Н.А. Аристов // Туркестанские ведомости. – СПб., 1889. – №30. – С. 132-138.
181. Аристов, Н.А. Наманганский округ Кокандского ханства [Текст] / Н.А. Аристов // Материалы для статистики Туркестанского края: Ежегодник. – СПб., 1873. – Вып. 2. – С. 111-117.
182. Аристов, Н.А. О земле половецкой (историко-географический очерк). [Текст] / Н.А. Аристов // Известия историко-филологических института им. А.А. Безбородко в Нежине. – Нежин-Киев, 1877 (2). – С. 26-32.
183. Аристов, Н.А. Этническое отношение на Памире в прилегающих странах по древним историческим известиям [Текст] / Н.А. Аристов // Русский антропологический журнал. – СПб., 1901. – №1. – С. 1-4.
184. Бабаяров, Г. Тюрко-согдийские контакты в период Тюркского каганата на примере системы управления историко-географическими областями Среднеазиатского Междуречья [Текст] / Г. Бабаяров // Центральная Азия от

Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого (Санкт-Петербург, 2—5 ноября 2004 года). – СПб.: Институт истории материальной культуры РАН, 2005. – С.123-134.

185.Бабаяров, Г. Монеты с титулом тудун [Текст] / Г.Бабаяров// Нумизматика Центральной Азии. – Ташкент,2004.- Вып. VII.- С. 40-43.

186.Байпаков, К.М. Новые данные о буддизме в Семиречье и Южном Казахстане[Текст]/ К.М.Байпаков // India and Central Asia (Pre-Islamic period). – Tashkent., 2000.-С.43-48.

187.Бактыгулов, Дж. Формирование кыргызского народа [Текст] / Дж.С.Бактыгулов //Кыргызы: этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. Материалы Международной научной конференции, посвященной 1000 летию эписа "Манас" 22-24 сент. 1994 г. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – С. 102-126.

188.Бартольд, В.В. Карлуктар[Текст]/ В.В.Бартольд // Бартольд В.В. Кыргыз жана Кыргызстан тарыхы боюнча тандалма эмгектер.– Бишкек: Айбек, 1997. – 456 б.

189.Бартольд, В.В. Киргизы [Текст]:Исторический очерк /В.В.Бартольд// Соч.- Т.2.-Ч.1. – М.: Наука,1963. – С. 491-492.

190.Бартольд, В.В. О христианстве в Туркестане в домонгольский период[Текст] /В.В. Бартольд//Сочинения. – М.: [б.и.],1964.- Т.2.- Ч.2. – 294 с.

191.Бартольд, В.В. Гузз [Текст] /В.В.Бартольд //Сочинение. – М.: [б.и.], 1968.- – Т.5. – С.576-595.

192.Бартольд, В.В. Туркестан в эпоху монгольского нашествия [Текст] /В.В.Бартольд //Сочинение. – М.: [б.и.], 1963. –Т.1. –С. 210 -223.

193.Бартольд, В.В. Общие работы по истории Средней Азии. Работы по истории Кавказа и Восточной Европы[Текст] /В.В.Бартольд // Сочинения. – М.: Издательство Восточной литературы, 1963. -Т.2.- ч.1. – С.10-20.

- 194.Бартольд, В.В. Огузгузы [Текст] /В.В.Бартольд // Сочинение.-М.: [б.и.], 1967. – Т.5.- С.568-569.
- 195.Бартольд, В.В. Современное состояние и ближайшие задачи изучения истории турецких народностей [Текст] / В.В. Бартольд // Сочинения в 9 т. Т.V. Работы по истории и филологии тюркских и монгольских народов. – М.: 1968. – С. 454-455.
- 196.Бартольд, В.В. Извлечения из сочинения Гардизи «Зайн ал-ахбар» (Украшение известий) [Текст] /В.В.Бартольд // Сочинение М.: [б.и.], 1973.- Т.8. – С.27-33.
- 197.Бартольд, В.В. Рецензия на сочинение Н.А. Аристова [Текст] /В.В. Бартольд // Собр. соч. – М.: [б.и.], 1968.-Т.5.-С. 176-277.
- 198.Баткин, Л.М. О некоторых условиях культурологического подхода [Текст]/Л.М.Баткин // Античная культура и современная наука.- М., 1985. – С. 43-53.
- 199.Бернштам, А.Н. Среднеазиатская древность и ее изучение за 30 лет[Текст]/А.Н.Бернштам // Вестник древней истории. – М., 1947. -№3. – С. 83-94.
200. Бернштам, А.Н. К вопросу происхождения киргизского народа [Текст] /А.Н.Бернштам// Советская Этнография. – Фрунзе,1955. - № 2. – С. 16-26.
- 201.Бернштам А.Н. Древнетюркский документ из Согда (предварительное сообщение) [Текст] / А.Н.Бернштам // ЭВ.– М.: Издательство АН СССР, 1951. –Вып.5.-С.65 – 75.
- 202.Бернштам, А.Н. Чуйская долина [Текст] / А.Н.Бернштам // Труды Семиреченской археологической экспедиции МИА. – М.-Л.,1950. -№ 14. – С.249 -260.
- 203.Бернштам, А.Н. Согдийская колонизация Семиречья [Текст] / А.Н.Бернштам // КСИИМК.-1940. – Вып. IV.- С. 34–43.
- 204.Борисенко, А.Ю.,Худяков,Ю.С. Изучение социальной структуры средневекового населения Среднего Енисея немецкими учеными в XVIII—XIX вв. [Текст]/А.Ю.Борисенко, Ю.С.Худяков // Социальная организация

- и этногенез первобытных обществ: теория, методология, интерпретация: материалы всероссийской конференции.-Кемерово: [б.и.], 1997.- С. 65—68.
205. Бубнова, М.А. Средневековое поселение Актобе-I у с. Орловка [Текст] / М.А.Бубнова // Археологические памятники Таласской долины. – Фрунзе, 1963. – С.125–144.
206. Бутанаев, В.Я. К вопросу о кыргызско-хакасских этнографических связях [Текст] / В.Я.Бутанаев // Кыргызы: этнографические и этнокультурные процессы в древности и средневековья в Центральной Азии. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. –Б.102-125.
207. Винник, Д.Ф. Города и поселения Тянь-Шаня и Семиречья в X–XII вв. [Текст] / Д.Ф.Винник // Из истории дореволюционного Киргизстана.- Фрунзе, 1985. – С. 251–260.
208. Войтов, В.Е. Могильники Кара-Корума (по материалам работ 1976-1981 гг.) [Текст] / В.Е.Войтов // Археологические, этнографические и антропологические исследования в Монголии. – Новосибирск, 1990. – С. 132-149 с.
209. Волин, С.Л. Сведения арабских источников IX-XVI вв. о долине реки Талас и смежных районах [Текст] / С.Л.Волин // Новые материалы по древней и средневековой истории Казахстана. – Алма-Ата, 1960. -Т.8. – С. 238.
210. Воробьева-Десятовская М. И. Фрагменты тибетских рукописей на бересте из Тувы [Текст] / М.И. Воробьева-Десятовская // Страны и народы Востока. – М., 1980.- Вып. 22. – С. 124-131.
211. Горячева, В.Д. Буддийские стелы из Суяба и Невакета [Текст] / В.Д.Горячева // Древняя средневековая культура старого света: Сб. в честь 75-летия академика Б.Я. Ставиского. – М., 2005. – С. 124-137
212. Горячева, В.Д. Культура кыргызов во взаимодействии древних культур и цивилизаций: некоторые аспекты культурогенеза [Текст] / В.Д.Горячева// Сб. статей по итогам семинара «Гуманитарные науки без идеологии». – Бишкек, 1998. – Вып. I. – С. 13-24.

213. Горячева, В.Д., Перегудова, В.Д. Буддийские памятники Киргизии [Текст] / В.Д. Горячева, С.Я. Перегудова // ВДИ. – Бишкек, 1996. - № 2. – С. 169-182.
214. Грач, А.Д. Древнекыргызские курганы у северной границы котловины Больших озер и находки тибетских надписей на бересте [Текст] / А.Д. Грач. // Страны и народы Востока. – М., 1980.- Вып. XXII.- С. 103-123.
215. Грек, Т.В. Буддийская и индуистская бронзовая скульптура из Киргизии [Текст] / Т.В. Грек // Культура и искусство Киргизии: Тезисы международной конференции. – Л., 1983. – Вып. 1. – С. 71-72.
216. Гумилев, Л.Н. Таласская битва 36 г. до н.э. [Текст] / Л.Н. Гумилев // Исследования по истории культуры народов Востока. Сборник в честь академика И.А. Орбели. – М.-Л., 1960. –С.32-43.
217. Гумилев, Л.Н. Хунны в Азии и Европе [Текст] / Л.Н. Гумилев // "Вопросы Истории". – М., 1989. – № 6-7.-С.43-48.
218. Даушвили, Г.Д. Древние тюрки в Тохаристане и долине Кабула (Афганистан) [Текст] / Г.Д. Даушвили // Диалог цивилизаций. – Бишкек, 2003.-Вып.3.-С.35-41.
219. Джунушалиев, Дж.Дж. Кыргызы и Кыргызстан на трассе Великого Шелкового пути [Текст] / Дж.Дж. Джунушалиев // Вестник КНУ им. Жусупа Баласагына. – Бишкек, 2004. – Вып.4. –Серия1.- С. 52-58.
220. Длужневская, Г.В. Еще раз о «кудыргынской валуне» :К вопросу об иконографии Умай у древних тюрков[Текст] / Г.В. Длужневская // ТС.- М., 1978. – С. 230–237.
221. Дмитриева, Л.В. Хуастуанифт. Введение, текст, перевод[Текст] / Л.В. Дмитриева//Тюркологический исследование. – М.- Л., 1963. -С.214-232.
222. Жусупова, М. Байыркы Талас жазуу эстеликтери[Текст]/ М.Жусупова// Алтайская цивилизация и родственные народы Алтайской языковой семьи.- Бишкек, 2017. – С. 410.

- 223.Заднепровский, Ю.А. Тюрки в Фергане (по археологическим данным) [Текст] / Ю.А. Заднепровский// Новое древнем и средневековом Кыргызстане. – Бишкек, 1999.- Вып 2. – С.77-79.
- 224.Зелинский, А.Н., Кузнецов В.И. Тибетские надписи Иссык-Куля [Текст] / А.Н. Зелинский // СНВ. – М.,1969. — Вып. VIII. - С. 183-185.
- 225.Зуев, Ю.А. Китайские известия о Суябе[Текст]/Ю.А.Зуев // Изв. АН КазССР.– Алма-Ата, 1960.- Вып.3. – Сер.ист.археолог, этногр.- С. 87-96.
- 226.Иванов, П.П. Материалы по археологии котловины Иссык-Куля [Текст] / П.П. Иванов // Тр. ИИ АН Кирг ССР. – Фрунзе: [б.и.], 1957. – Вып. III.- С. 65–99.
- 227.Караев, Ө.К. Көөнө жана орто кылымдардагы кыргыз тарыхынын чакан баяны[Текст]/ Ө.К. // Кыргыздын тунгуч чыгыш таануучусу, профессор Өмүркул Караевге (1930-2002) 85 жыл: (Макалалар топтому) / Ред. Т.К.Чоротегин. – Бишкек: MaxPrint басмасы, 2015. – Б. 101–184.
- 228.Караев, О.К. Земли тогузгузов, карлуков, хазлажия, хилхия, кимаков и киргизов по карте ал-Идриси [Текст] / О.К.Караев // Арабо-персидские источники о тюркских народах . – Фрунзе: Илим, 1973. – С. 4-48.
- 229.Караев, О.К. Извлечения сведений из географии ал-Идриси “Китаб нузхат ал-муштак фи-хтирак ал-афак” (Развлечение истомленного в странствии по областям) о некоторых тюркских племенах [Текст] / О.К.Караев // Арабо-персидские источники о тюркских народах. – Фрунзе: Илим, 1973.- С.49-59.
- 230.Караев, О. К. Формирование кыргызского народа[Текст] /О.К.Караев // Источники по средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центрально Азии:Тезисы докладов научной конференции, посвященной памяти В.А.Ромодина. Сб.статей.- Бишкек,1991. – С. 56-58.
- 231.Караев, О. К. Этнический состав и формирование кыргызской народности[Текст] / О.К.Караев // Кыргызы: Источники, история, этнография. – Бишкек,1996. – С. 462-484.

- 232.Каратаев, О.К. Кыргыздардын жана монгол тилдүү уруулардын тарыхый этникалык алакалары[Текст]/ О.К.Каратаев// Вестник КГНУ. Общественные науки. – Бишкек,1999.– Б.106-114.
- 233.Каратаев, О.К. Кыргыз–Хакас тарыхый этникалык байланыштары[Текст]/ О.К.Каратаев //Эл агартуу.– Бишкек,2000.-№9-10.– Б.30-33.
- 234.Каратаев, О.К. Кыргыз-Огуз тарыхый этникалык байланыштары[Текст]/ О.К.Каратаев//Коомдук илимий журналКТМУ.- Бишкек,2001. – Б.175-186.
- 235.Каратаев, О.К. Этногенетические связи кыргызов с средневековыми кочевыми узбеками. Амир Тимур[Текст] / О.К.Каратаев // Труды международной научной конференции. –Ташкент, 1006. – С.52-53.
- 236.Кененсариев, Т. Кыргызстан в VI – XVIII веках [Текст] /Т.Кененсариев// Стратегическая матрица Кыргызстана: ретроспектива, современность и сценарии будущего развития. Институт экономических стратегий – Центральная Азия. – М.,-Алматы,2007. – С. 27-69.
- 237.Кляшторный, С.Г. Древнетюркские рунические надписи на Центральном Тянь-Шане [Текст] / С.Г.Кляшторный // Известия МОН РК и НАН РК. Серия общественных наук. – М.,2001. – №1. – С. 83-89.
- 238.Кляшторный С.Г. Евразия: Первая империя тюрков и их цивилизация [Текст] / С.Г.Кляшторный // Татарский мир. – М.,2003.- №19. – С. 12-19.
239. Кляшторный, С.Г. Древнетюркские рунические надписи на Центральном Тянь-Шане [Текст] / С.Г.Кляшторный // Известия МОН РК и НАН РК. Серия общественных наук. – СПб., 2001. – № 1. – С. 83-89.
- 240.Кляшторный, С.Г. Согдийцы в Семиречье [Текст] / С.Г.Кляшторный // СЭ. – М., 1959.- №1. –С.120-121.
- 241.Кляшторный, С.Г., Лубо-Лесниченко,Е.И. Бронзовое зеркало из Восточного Туркестана с рунической надписью [Текст] / С.Г.Кляшторный, Е.И.Лубо-Лесниченко // Сообщения Гос. Эрмитажа. – Л.,1974. – Т. 39. – С. 47.

- 242.Кляшторный, С.Г. Кангюйская этнотопонимика в орхонских текстах [Текст] / С.Г.Кляшторный // СЭ. – М.,1951.-Т.3. – С. 54-63.
- 243.Кляшторный, С.Г.,Лившиц,В.А. Согдийские надписи из Бугута [Текст] / С.Г.Кляшторный, В.А. Лившиц // Страны и народы Востока. – М.: Наука,1971. – Вып. 10. – С.121–146.
- 244.Кожемяко, П.Н. Оседлые поселения Таласской долины [Текст] / П.Н.Кожемяко // Археологические памятники Таласской долины. – Фрунзе, 1963. – С. 145–224;
- 245.Кожемяко, П.Н. Раскопки жилищ горожан X–XII вв. на Краснореченском городище [Текст] / П.Н.Кожемяко // Древняя и раннесредневековая культура Киргизстана. – Фрунзе,1967. – С. 53–90;
- 246.Кожемяко, П.Н. Изучение памятников средневековья в Киргизии [Текст] / П.Н.Кожемяко // Средневековые города Средней Азии и Казахстана: Тез. Всесоюзн. совещания (Фрунзе. 24–29 ноября 1970 г.). – Л.,1970. – С. 35–41.
- 247.Кожемяко, П.Н. Отчет о полевых археологических работах на Краснореченском городище в 1961 г. [Текст] / П.Н.Кожемяко // Красная речка и Бурана: материалы и исследования Киргизской археологической экспедиции. – Фрунзе, 1989. – С. 8-24.
- 248.Кожемяко П.Н. и др. Буддизм[Текст] / П.Н.Кожемяко, Л.Р.Кызласов, Б.Я.Литвинский // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье: Этнос. Языки. Религия. – М.: Наука, 1992. – С. 90-104.
- 249.Кормушин, И.В. Еще раз к вопросу о кыргызском характере Суджинской надписи [Текст] / И.В. Кормушин// Тюркологический сборник. 2007-2008гг. – М., 2009. – С. 177-188.
- 250.Кормушин, И.В. К основным понятиям тюркской рунической палеографии [Текст] /И.В.Кормушин// Современная тюркология. – М.,1975. – №2. – С. 25-47.

251. Крачковский, И.Ю. Арабская географическая литература [Текст] / И.Ю. Крачковский // Избранные сочинения в 6 т. – М.,-Л.: Изд-во АН СССР, 1957. –Т.4. – 965 с.
252. Крачковский, И.Ю. Арабская географическая литература [Текст] / И.Ю. Крачковский // Избранные сочинения в 6-ти томах. – М.,-Л.: [б.и.] , 1957. – Т.IV. – 919 с.
253. Кызласов, Л.Р. Археологические исследования на городище Ак-Бешим в 1953-1954 гг. [Текст] / И.Л. Кызласов // Тр. КАЭЭ. – М., 1959.- Т. II. – С. 160-227.
254. Кызласов, Л.Р. Северное манихейство и его роль в культурном развитии народов Сибири и Центральной Азии [Текст] / И.Л. Кызласов // Вестник Московского Университета. – М., 1998. – № 3.- Серия 8. История. – С. 8-36.
255. Кызласов, Л.Р. Символ креста у манихеев и сакральное пространство города Суяба и на реке Чу [Текст] / И.Л. Кызласов // Вестник МГУ. Сер. 8. История. – М., 2006. – №2. – С. 138-150.
256. Кызласов, Л.Р. Манихейский храм в котловине Сорга [Текст] / И.Л. Кызласов // Российская Археология. – М., 1999.- № 2. – С. 181-202.
257. Кылычев, А.М. XIV-XV кылымдардагы Теңир-Тоо тарыхнаамасынан /А.М.Кылычев // Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi.- Бишкек:КТМУ, 2004. - № 12. – Б.35-40.
258. Кылычев, А.М. Шараф Ад-Дин Али Йездинин “Зафар-Наме” чыгармасында Эмир Тимур Көрөгөндүн чыгыш өлкөлөрү менен дипломатиялык мамилеси [Текст]/ А.М.Кылычев// Manas Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi. – Бишкек: КТМУ, 2004. – № 10.-Б.23-28.
259. Кычанов, Е.И. Сведения в "Юань-ши" о переселениях кыргызов в XIII в. [Текст] / Е.И. Кычанов // Известия Академии наук Киргизской ССР. – Фрунзе, 1965. – СОН. – Т.V. – Вып.1. – С. 59-65.

- 260.Кюнер, Н.В. Новые китайские материалы по этнографии кыргызов (хакасов) VII–VIII вв. н.э. [Текст] / Н.В. Кюнер // Зап. ХакНИИЯЛИ. – Абакан,1951. – Вып. II. - С. 12.
- 261.Кюнер, Н.В. Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока [Текст] / Н.В.Кюнер. – М.: Изд. Восточной литературы,1961. –Ч. 1. – С.3-12.
- 262.Кубарев, В.Д. Палаш с согдийской надписью из древнетюркского погребения на Алтае[Текст] / В.Д. Кубарев // Северная Азия и соседние территории в средние века. – Новосибирск,1992. – С. 25-36.
- 263.Кумеков, Б.Е. Расселение карлуков по карте ал-Идриси (XII в.). [Текст] / Б.Е.Кумеков // Казахстан в эпоху феодализма. (Проблемы этнополитической истории). – Алма-Ата.: Наука,1981. – С. 5-13.
- 264.Лившиц, В. А., Правители Панча (согдийцы и тюрки) [Текст] / В.А.Лившиц // Народы Азии и Африки. – М.,1979. – №4. – С.56-68.
- 265.Лившиц, В.А. Согдиец Санак, манихейский епископ V–начала VI вв. [Текст] / В.А.Лившиц // Согдийская эпиграфика Средней Азии и Семиречья. – СПб.,2008. – С.45-56.
- 266.Лившиц, В.А. Согдийские документы с горы Муг [Текст] / В.А.Лившиц // Юридические документы и письма.Чтение, перевод и комментарии В.А. Лившица. – М.: ИВЛ, 1962. – С.34-48.
- 267.Лившиц, В.А. Согдийские тексты, документы и эпиграфика[Текст] / В.А.Лившиц // Источниковедение Кыргызстана: (с древности до XIX в.). – Бишкек: Илим, 1996. – С. 215-273.
- 268.Лившиц, В.А. Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства [Текст] / В.А.Лившиц// Красная речка и Бурана. – Фрунзе: Илим, 1989. – С. 78 – 85.
- 269.Лившиц, В.А. Согдийцы в Семиречье: лингвистические и эпиграфические свидетельства [Текст] / В.А.Лившиц // Письменные

памятники и проблемы истории культуры народов Востока: XV годовичная научная сессия ЛО ИВАН СССР. – М.: Наука, 1981. – Ч. 1. – С. 76–85.

270.Лившиц В.А. Кеш (Шахрисябз) в согдийских текстах и монетных легендах [Текст] / В.А.Лившиц // Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура. Материалы международной научной конференции, посвященной 100-летию со дня рождения Александра Марковича Беленицкого (Санкт-Петербург, 2—5 ноября 2004 года). – СПб.: Институт истории материальной культуры РАН, 2005. – С. 119–126.

271.Лившиц, В.А. О происхождении древнетюркской рунической письменности [Текст] / В.А.Лившиц // Археологические исследования древнего и средневекового Казахстана. – Алма-Ата, 1980. – С. 5-13.

272.Литвинский, Б.А. Исторические судьбы Восточного Туркестана и Средней Азии (проблемы этнокультурной общности) [Текст] / Б.А. Литвинский // Восточный Туркестан и Средняя Азия. История, культура, связи. – М.: Наука. 1984.– С.56-71.

273.Литвинский, Б.А. Буддизм [Текст] / Б.А. Литвинский // Восточный Туркестан в древности и раннем средневековье. Этнос, язык, религия. – М.,1992. – №4.-С.23-28.

274.Литвинский, Б.А. Буддизм и буддийская культура Центральной Азии (древность) [Текст] / Б.А. Литвинский // Московское востоковедение. Очерки, исследования, разработки. – М.,1997. – С. 57-59

275.Лубо-Лесниченко, Е.И. “Уйгурский” и “киргизский” пути в Центральной Азии. [Текст] / Е.И. Лубо-Лесниченко // Тр. Гос. Эрмитажа. – Л.,1989. – Т. XXVII. - С. 4-9.

276.Лубо-Лесниченко, Е.И., Семенов Г.Л. Новая китайская надпись VII в. из Киргизии (городище Ак-Бешим) [Текст] / Е.И. Лубо-Лесниченко, Г.Л. Семенов // Эрмитажные чтения памяти Б.Б. Пиотровского. – СПб.,1998. – С. 48-51.

277. Лурье, П.Б. Счастливый правитель, царь Пенджикента Чегин Чур Билгä [Текст] / П.Б.Лурье // Центральная Азия от Ахеменидов до Тимуридов: археология, история, этнология, культура.– СПб., 2005. – С. 127–131.
278. Малявкин А.Г. Марионетки из рода Ашина [Текст] / А.Г.Малявкин // Восточный Туркестан и Средняя Азия. – М.: Наука, 1984. – С. 138-155.
279. Маршак, Б.И. К вопросу об истоках согдийской культуры // Древние цивилизации Евразии [Текст] / Б.И.Маршак. – М., 1998. – С. 61–63.
280. Массон, В.М. Тюрко-согдийский синтез как модель развития древних обществ Центральной Азии [Текст] / В.М.Массон // Тюрко-согдийский синтез: процессы культурогенеза и политогенеза в зоне Великого Шелкового пути. Вестник КНУ им. Жусупа Баласагына.- Бишкек, 2004.- Вып.4. – Сер.1. – С. 8.
281. Массон, В.М. Культурное наследие Кыргызстана и культурная интеграция [Текст] / В.М.Массон // Диалог цивилизаций. – Бишкек: Илим, 2003. – Вып.3. – С. 11-14.
282. Митько, О.А. Особенности погребальной обрядности енисейских кыргызов в контексте индоевропейской культурной традиции [Текст] / О.А. Митько // Вестник НГУ. Серия: История, филология.-Новосибирск, 2003. – Т. 2, вып.3. – С. 64-74.
283. Мокеев, А.М. Этнокультурные связи кыргызов с карлуками в IX-XI вв. [Текст] / А.М.Мокеев // Источники по средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центральной Азии. – Бишкек, 1991. – С. 71-78.
284. Мокеев, А.М. О локализации алтайских киргизов в IX-XIV веках [Текст] / А.М.Мокеев // Кыргызы. Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. – Бишкек, 1996.- С. 209-223.

285. Мокрынин, В.П. Торговые связи Киргизстана (VI–X вв.). [Текст] / В.П.Мокрынин// Арабо-персидские источники о тюркских народах. – Фрунзе,1973. – С. 99-123.
286. Мори, М. Политическая структура древнего государства кочевников Монголии [Текст] / М.Мори // Материалы 13 Международного конгресса исторических наук. Москва. 16-23 август 1970 г. – М., 1970.- С.1-8.
287. Пигулевская, Н.В. Сирийские и сиро-тюркские фрагменты из Харо-Хото и Турфана [Текст] / Н.В. Пигулевская // СВ. – М.,1940.- №1.- С. 213-234.
288. Рерих, Ю.Н. Культурное единство Азии [Текст]: Статьи, лекции, переводы / Ю.Н.Рерих // Тибет и Центральная Азия. – Самара: «Агни», 1996.-С.56-63.
289. Савинов, Д.Г. Енисейские кыргызы и курыканы [Текст] / Д.Г.Савинов // Проблемы реконструкции в этнографии.– Новосибирск,1984. – С. 55-62.
290. Садырова, З.Т. В.В.Бартольддун эмгектериндеги VI-IX кылымдардагы кыргыздар жөнүндөгү маалыматтар [Текст] / З.Т.Садырова // Актуальные проблемы и перспективы развития физической культуры и спорта: Материалы международной научно-практической конференции посвященной 50-летию КГАФК и С. – Бишкек,2007. – С. 363-370.
291. Садырова, З.Т. Караханилер каганатынын тарыхый жазма булактарынан [Текст] / З.Т.Садырова // Проблемы и перспективы развития ФК и спорта: материалы международной научной конференции посвященной 2200- летию Кыргызской государственности. – Бишкек,2003. – С. 377-386.
292. Садырова, З.Т. Роль Великого шелкового пути в развитии тюрко-согдийской этнокультурной связи, синтез кочевой и оседлой культуры // Актуальные научные исследования в современном мире. - Переяслав-Хмельницкий, 2018. –Вып. 4(36). – Ч. 1. – С. 23-24.
293. Садырова, З.Т. Этномаданий-саясий алакалардын түрк жана түргөш каганаттарына тийгизген таасири [Текст] / З.Т.Садырова // Материалы

международной научно-теоретической конференции “Тюрко-арабский мир в эпоху Махмуда Кашгари-Барскани и современность”-”Билим жана тарбия”Махмуд Кашгари-Барскани атындагы чыгыш университетинин илимий-педагогикалык журналы.1-2 (5-6). – Бишкек, 2005. – С. 30-39.

294.Садырова З.Т. «Согд – түрк синтези жана анын Теңир -Тоо аймагынын этномаданиятынын калыптанышындагы орду» [Текст] / З.Т.Садырова // Материалы международной общественно-научной конференции к 110-летию со дня рождения Юрия Николаевича Рериха «Культурно-историческое пространство Центральной Азии: от прошлого – к будущему». – Бишкек-Москва. – С.176-188.

295.Садырова, З.Т. Чыгыш авторлору кыргыздар жөнүндө (жаныча көзкараш) [Текст] / З.Т.Садырова. // Жусуп Баласагын и современность: материалы республиканской научно-практической конференции (2 часть). – Бишкек,1999. – Б.216-219.

296.Садырова, З.Т. Этнокультурные процессы в кочевом мире Центральной Азии [Текст] / З.Т.Садырова // “Алтай в Евразийском пространстве: исторические традиции и перспективы межрегионального сотрудничества”. С.Аманжолов атындагы Чыгыш Казахстан мамлекеттик университети. – Усть-Каменогорск, 2008.- Б.183-191.

297.Семенов, Г.Л. Замки Семиречья [Текст] / Г.Л.Семенов // Ош и Фергана в исторической перспективе. – Бишкек, 2000. – С. 67–69.

298.Сенигова, Т.Н. Вопросы идеологии и культов Семиречья (VI-VIII вв.). [Текст] / Т.Н. Сенигова. // Новое в археологии Казахстана. – Алма-Ата,1968. – С. 50–63.

299.Ставиский, Б.Я. Новое о буддизме в Средней Азии (по поводу статьи В.Д.Горячевой и С.Я. Перегудовой) [Текст] / Б.Я.Ставиский // ВДИ. – М., – 1996. – № 2. – С. 193-195.

300.Супруненко, Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов [Текст] / Г.П.Супруненко // История и культура Китая. – М,1974. – С. 236-248.

301. Супруненко, Г.П. Документы об отношениях Китая с енисейскими кыргызами в источнике IX века “Ли Вэй-Гун Хочан Ипинь Цзи” [Текст] / Г.П.Супруненко // Изв. АН Кирг. ССР. Сер. обществ. наук. – Фрунзе, 1963. – Т.V.- Вып. 1.- С. 70-78.
302. Супруненко, Г.П. Некоторые источники по древней истории кыргызов [Текст] / Г.П.Супруненко // История и культура Китая. – М,1974. – С. 236-248.
303. Сыдыков, Ж.К. Древнетюркские рунические памятники и кыргызский язык [Текст] / Ж.К.Сыдыков// Диалог цивилизаций. – Бишкек: Илим, 2003. – Вып.3. – С. 43-47.
304. Сыдыков, С. Древняя надпись в ущельях Кулансай и Терексай [Текст] / С.Сыдыков// Материалы по общей тюркологии и дунгановедению. – Фрунзе, 1976.- С.102-105.
305. Табалдиев К.Ш., Солтобаев, К.Ш. Рунические надписи Кочкорской долины [Текст] / К.Ш.Табалдиев, О.А. Солтобаев// Известия Национальной Академии наук Кыргызской Республики.– Бишкек, 2001. -№1-2.- С. 68-73
306. Табалдиев, К.Ш. Түрк-согда маданият-этникалык алакалардын башаты [Текст] / К.Ш.Табалдиев // Вестник КНУ им. Жусупа Баласагына.– Бишкек, 2004. – Серия 1.- Вып.4- С. 197-208.
307. Торгоев, А.И. О хронологии наременных украшений Семиречья [Текст] / А.И.Торгоев // Степи Евразии в древности и средневековье.– СПб., 2003. – Книга 2.- С. 285-289.
308. Умняков, И.И. Самая старая турецкая карта мира (XI в) [Текст] / И.И.Умняков //Труды Самаркандского пединститута им. А.М. Горького. – Самарканд, 1940.- Т.1.- Вып. 1. -С.103-131.
309. Хакимов, А.А. Изобразительно-орнаментальные образы и мотивы прикладного искусства [Текст] / А.А. Хакимов // Художественная культура Средней Азии IX – XIII вв. Сб. ст. под ред. Л.И. Ремпеля. – Ташкент, 1983. – С. 97-110.

310. Хмельницкий, С.Г. Опыт реконструкции буддийского храма городища Ак-Бешим [Текст] / С.Г. Хмельницкий // Тр. КАЭЭ. – М., 1959. – Т. II. – С. 243-265.
311. Худяков, Ю.С. Иранско-тюркский культурный симбиоз в Центральной Азии [Текст] / Ю.С. Худяков // Семантика древних образов. – Новосибирск, 1990. – С. 56-62.
312. Худяков, Ю. С. Саяно-Алтай и Тянь-Шань [Текст] / Ю.С. Худяков // В.Я. Бутанаев, Худяков Ю. С. История енисейских кыргызов. – Абакан: Изд. Хакаского гос. Унив. им. Н.Ф. Катанова, 2000. – С. 137-145.
313. Худяков, Ю. С. Шаманизм и мировые религии у кыргызов в эпоху средневековья [Текст] / Ю.С. Худяков // Традиционные верования и быт народов Сибири. – Новосибирск, 1987. – С. 65-75.
314. Худяков, Ю.С. "Легендарная сцена" из Кум-Тура [Текст] / Ю.С. Худяков // Сибирь в древности. – Новосибирск, 1979. – С. 105-109.
315. Худяков, Ю.С. Кыргызы в Восточном Туркестане. Кыргызы: этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии [Текст] / Ю.С. Худяков // Материалы Международной научной конференции, посвященной 1000 летию эпоса "Манас" 22-24 сент. 1994 г. – Бишкек: Кыргызстан, 1996. – С. 180-195.
316. Худяков, Ю.С., Хаславская, Л.М. Иранские мотивы в орнаментике раннесредневековой тюркетики Южной Сибири [Текст] / Ю.С. Худяков, Л.М. Хаславская // Культура древнего и средневекового Самарканда и исторические связи Согда: Тез. докл. сов.- фр. коллоквиума. – Ташкент, 1990. – С. 106 – 109.
317. Чоротегин, Т.К. Жазма маданият жана дастан [Текст] / Т.К. Чоротегин // Кыргыз руху – “Манас”: Адабий изилдөөлөр. табылгалар, эскерүүлөр / Түз.: К. Эдилбаев, Э. Кылычев. – Бишкек, 1995. – Б. 246-249б.
318. Чороев, Т.К. О некоторых спорных названиях Баласагуна X—XII вв. [Текст] / Т.К. Чороев // Ономастика Узбекистана: Материалы научно-теоретич. конференции, посвященной 70-летию Великой Октябрьской

социалистической революции (Гулистан, 27—29 мая 1987 г.). –Ташкент: Ўкитувчи, 1987. – С. 43—44.

319.Чороев, Т.К. Тенир-Тоо (Притяньшанье) как регион этногенезиса кыргызского народа[Текст] / Т.К.Чороев// Кыргызы: этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. (Материалы Международной научной конференции, посвященной 1000 летию эпоса "Манас" 22-24 сент. 1994 г.) – Бишкек: Кыргызстан, 1996. - С. 204-208.

320.Чоротегин, Т.К. Очерки истории кыргызов и Кыргызстана: (С древнейших времен до конца XVIII века)[Текст] / Т.К.Чоротегин// Кыргызы: 14-ти томник. 11-й том. Источники, история, этнография, культура, фольклор / Сост.: Кенеш Жусупов, Каныбек Иманалиев; Ред.Темир Асанов, Рыскул Жолдошов. – Бишкек: Бийиктик, 2011. – С. 157-195.

321.Чороев, Т.К. Правитель тогуз огузов-Уйгур хан или Огуз хан? К интерпретации Аль-Масуди[Текст]/Т.К.Чороев// Источники по средневековой истории Кыргызстана и сопредельных областей Средней и Центральной Азии. (Тезисы докладов и сообщений межреспубликанской научной конференции посвященной памяти В.А. Ромодина).–Бишкек,1991. – С. 116-117.

322.Чороев, Т.К. Топонимические данные Махмуда Кашгари (XI в.) и миграция тюрков раннего средневековья [Текст] / Т.К.Чороев // Проблемы истории и культуры народов Средней Азии и стран Зарубежного Востока. – Ташкент: Фан, 1991. - С.107-144.

323.Чороев, Т.К. Некоторые сведения по истории раннесредневековых тюркских этносов Восточного Туркестана: (По арабо - и персоязычным источникам IX-нач. XIIIвв.)[Текст] / Т.К.Чороев// Этнокультурные процессы в Южной Сибири и Центральной Азии в I-II тысячелетии н.э. Сб.ст. – Кемерово: Кузбассвузиздат, 1994. – С. 96-102

324. Чороев, Т.К., Урстанбеков, Б.У. Основные этапы распространения ислама в Киргизстане в VII – XIV вв. [Текст] / Т.К.Чороев, Б.У.Урстанбеков// Вопросы истории материальной и духовной культуры Киргизстана: Сб.науч.ст. / Ред. А.А.Асанканов.– Фрунзе: Кир.гос.ун-т, 1987. – С.28-44.
325. Чороев Т.К. Этноним «кыргыз» по данным Махмуда Кашгари [Текст] / Т.К.Чороев// Вопросы этнической истории киргизского народа.– Фрунзе: Илим, 1989. — С. 113-121.
326. Чугуевский, Л.И. Новые материалы к истории согдийской колонии в районе Дуньхуана [Текст]/Л.И.Чугуевский// Страны и народы Востока. – М.: Наука, 1972. - Вып.10. –С.147 – 156.
327. Щербак, А.М. Еще раз о монетах с руническими надписями из Минусинска [Текст] / А.М. Щербак// Вестник древней истории. – 1960. – № 2. – С. 139–141.
328. Якубовский, А.Ю. Арабские и персидские источники об уйгурском Турфанском княжестве в IX-X вв. [Текст] / А.Ю. Якубовский// Труды отдела истории, культуры и искусства Востока Гос. Эрмитажа.-Спб.,1947. - Т.4.- С. 423-443.

III. ЧЕТ ТИЛДЕГИ АДАБИЯТТАР

329. Alimov, Rysbek. On the Yenisei Kirgiz title A-Re // Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae. –Budapest.: 2016. — Volume 69 (3). — Pp.265 – 283.
330. Clauson G. Ak-Beschim – Sujab // Труды международного конгресса востоковедов. – Т.III. – М., 1963. – С. 12VI-XII7
331. Compareti Matteo Sogdianna: Iranian culture in Central Asia //Italy, Naples University "Istituto Orientale di Napoli", 2004.-37-686
332. Forte A. An ancient Chinese monastery exavation in Kirgizija // CAJ. – 1994. – V. 31.1 – P. 42, 53.

333. Drompp, Michael Robert. *Tang China and the Collapse of the Uighur Empire: a Documentary History*. — 2004. — 336 p. — Brill's Inner Asian library. 13. Brill.
334. Gabain A. *Der Buddhismus in Zentralasien // HO*. 1961. — Abt. 1. — Bd. 8. — Ht. 2. — S. 506-507.
335. Genç Reşat. *Karahanlı Devlet Teşkilâtı: (XI. Yüzyıl): (Türk Hâkimiyet Anlayışı ve Karahanlılar)*. — Istanbul: Tifdruk Matbaası, 1981. — 372 S.
336. Golden, Peter. *An Introduction to the History of the Turkic Peoples*. Wiesbaden: Otto Harrassowitz, 1992. — ISBN-10: 344703274X; ISBN-13: 978-3447032742. — 483 p.
337. Hayashi, Toshio. *Sogdian Influences Seen on Turkic Stone Statues Focusing on the Fingers Representations* [This paper is a revised version of "Tokketsu no sekijin ni mirareru Sogudo no eikyou," *Soka Daigaku Jinbun Ronsyu* 4 (1992), pp.27–44.]. — 2003. — URL: <http://www.transoxiana.org/Eran/Articles/hayashi.html>
338. Goryacheva V.D. *New Findings of the Indo-Buddhist Cultural in Kyrgyzstan // India and Central Asia (Pre-Islamic period)*. — Tashkent, 2000.
339. G. Kljaštornyj and V. A. Livšic, "The Sogdian Inscription of Bugut Revised," *Acta Orientalia Academiae Scientiarum Hungaricae*, XXVI/1. — Budapest, 1972. — Pp. 69-102.
340. Shahrani Nazi; Mohib M. *The Kirghiz and Wakhi of Afghanistan: Adaptation to Closed Frontiers*. — Seattle and London, University of Washington Press. 1979. — (Publications on Ethnicity and Nationality of the School of International Studies, University of Washington. No. 1.)
341. İzgi Ö. *Çin Elçisi Wang Yen-Te'nin Uygur Seyahatnamesi*. — Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 1989. — X+III S.
342. Minorsky V. *Hudud al-Alam. "The Regions of the Wold": A Persian Geography 372 A.H. – 982 A.D. /Transl. and explained by V. Minorsky with the Preface by V.V. Barthold, transl. and comment, by V. Minorsky*. — London, 1942.

343. Tchoroev (Chorotegin) T. The Kyrgyz // The History of Civilisations of Central Asia, Vol. 5, Development in contrast: from the sixteenth to the mid-nineteenth century /Editors: Ch. Adle and Irfan Habib. Co-editor: Karl M. Baipakov. – UNESCO Publishing. Multiple History Series. Paris. 2003. – Chapter 4. – Pp. 109–125. – (ISBN 92-3-103876-1) – URL: <http://unesdoc.unesco.org/images/0013/001302/130205e.pdf>
344. Hudud al-Alam. The Regions of the World: A Persian geography 372 A.H.-982 A.D. / Transl. and expl. by V. Minorsky. With the preface by V.V. Barthold (t.1930) transl. from the Russian. [Текст] / Hudud al-Alam – London, 1937. – P. 45–166 transl., 167–478 komment.
345. Orkun Hüseyin Namuk. Eski Türk Yazulan. I-IV. – Istanbul. 1936-1941.
346. Tekin T. Orhon Yazitlari. – Ankara. 1988. – 200 s.
347. Thomsen V. Turcica. Etudes concernant l'interpretation des inscriptions de la Mongolie et de Sibirie – MSFOu. 1916/37.
348. Rybazkiv. Titles of Turk and Uygur Rulers in the OldTurkic Incriptions // CAJ -2000. vol 44/
349. Tursun, Jarkyn. Between the Kyrgyz Khaganate and the Tang dynasty: Kyrgyz ruler (khagans), chieftains, chief minister, chancellors, generals and envoys in Chinese historical records (circa 7th to 9th century), in: The Proceedings of the international scientific conference devoted to the 60th anniversary of Dr. Muratbek Kojobekov, the scholar who studies the history of the Kyrgyz Khaganate in the Yenissei basin: (KSU, Bishkek, 23 November 2018) [/ Edited by T. Chorotegin, O.K.Karatayev. – Bishkek: MaxPrint Printing House, 2018. – P. 76–93.
350. Useev N. Köktürk Harfli Yazıtları Okumada Halk Edebiyatı Eserlerinin Önemi (Kırgız Destanları Örneği İle) // Modern Türklük Araştırmaları Dergisi. – Cilt 8. – Sayı 2 (Haziran 2011). – S. 145-151.
351. Базылхан Н. Көне түрік бітіктастары мен ескерткіштері: (Орхон, Ениесей, Талас). [Текст] / Н.Базылхан. – Алматы: Дайк-Пресс. 2005. – 152 б. +144 бет, жапсырма.

352.Сыздықов С.М. Қарлық – Қарахан мемлекеті: Саяси тарихы және мәдени мұралары. [Текст] / С.М. Сыздықов – Астана: Фолиант, 2014. – 323 б.(Мәңгілік Ел)

IV. Докторлук жана кандидаттык диссертациялардын авторефераттары

353. Акеров, Т.А. Роль этнополитических факторов в консолидации кочевых племен Притяньшаня и сопредельных регионов (VIII- XIY века)[Текст]: автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.02 / Т.А.Акеров. – Бишкек, 2011. – 21 с.

354.Анорбаева, Г.А. Развитие общественно-культурной жизни Караханидского государства (10-12вв) [Текст]: автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.02. / Г.А. Анорбаева. – Бишкек,2006. -23 с.

355.Атаходжаев, А.М. Тюрко-согдийские отношения в политических, социально-экономических и этнокультурных процессах в раннем средневековье[Текст]: автореф. дис... доктор. истор. наук: 07.00.01. / А.М. Атаходжаев. –Ташкент, 2011. -24с.

356.Ахинжанов, С.М. Кыпчак и их политические взаимоотношения с Хорезмом в XI- нач. XIII вв. [Текст]: автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.02. / С.М.Ахинжанов. –Алма-Ата, 1973.- 32 с.

357.Горячева, В.Д. История городской культуры Тяньшанского региона в эпоху тюркских каганатов VI – нач. XIII вв. [Текст]: автореф.дис... доктор. истор. наук: 07.00.02, 07.00.06. / В.Д. Горячева. – Бишкек, 2011. – 51 с.

358.Караев, О. К. Арабские и персидские источники IX-XII вв. о киргизах и Киргизии [Текст]: автореф. дис... канд. истор. Наук. / О.К. Караев. – Москва,1963. – 19 с.

359.Каратаев, О.К. Кыргыздардын этномаданий байланыштары [Текст]: тарых илим. доктор. дис.авторефераты: 07.00.07. 07.00.09. / О.К.Каратаев. – Бишкек, 2004. – 45 б.

360.Кожобеков, М.Ч. Орто кылымдардагы кыргыздардын этносаясий тарыхынын негизги өңүттүү баскычтары (V-Хкк). [Текст]: тарых

илим.канд. дис. авторефераты. 07.00.02. / М.Ч.Кожобеков – Бишкек,1997. - 26 б.

361.Кылычев, А. М. XIV—XV кылымдардагы Теңир-Тоонун этносаясий тарыхы (айрым фарс булактары боюнча)[Текст]: тарых илим. канд. дис. авторефераты. 07.00.09. / А.М.Кылычев. –Бишкек, 1995. -22 б.

362.Кылычев, А.М. История Притяньшанья и сопредельных территорий в свете произведения Шараф ад-Дина Али Йезди "Зафар-наме" XIV-XVвв. [Текст]:автореф. дис... доктор. истор. наук: 07.00.02, 07.00.09. / А.М. Кылычев. – Бишкек: 2005. -38 с.

363.Лурье П.Б. Историко-лингвистический анализ согдийской топонимики.

[Текст]:автореф. дис... канд. филол. наук: 10.02.22. / П.Б.Лурье. – СПб. 2004. -23 с.

364.Маликов, А.М. Тюрки Среднеазиатского междуречья в VI – VIII вв. (по археологическим материалам и письменным источникам) [Текст]: автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.00. / А.М. Маликов. – Самарканд, 2000. – 23 с.

365.Мирбобоева, Т.Х. Вклад Согда и согдийцев в Великом шелковом пути. [Текст]:автореф. дис... канд. истор. наук: 07.00.02. / Т.Х. Мирбобоева. – Худжанда, 2005. -23 с.

366.Солтобаев, О.А. Кыргызстандын орто кылымдагы курал-жарактары VI-XIV кк. (типтери, хронологиясы, эволюциясы)[Текст]: тарых илим.канд. дис. авторефераты: 07.00.06. / О.А.Солтобаев. –Бишкек,2018. 23-б.

367. Распопова,В.И. Раннесредневековый согдийский город [Текст]: автореф.дис... доктор. истор. наук: 07.00.06. / В.И.Распопова. – СПб, 1993. – 51 с.

V. Кыргыз Республикасынын Улуттук илимдер академиясынын Ч. Айтматов атындагы тил жана адабият институтунун кол жазмалар фондусунун материалдары

368. Худуд ал-алам [Текст] / Пер. с англ. Н. Тумановича. - 1955-ж. Ид. № 1707. Всего 10 стр.
369. Кызласов, Л.Р. Отчет об археологических исследованиях на границе Ак-Бешим в 1953-1954 гг. [Текст] / Л.Р. Кызласов. - 1955. Ид. № 1678. Всего 75 стр.
370. Кожемяко, П.Н. Средневековые поселки в Чуйской долине [Текст] / П.Н. Кожемяко. - 1956. Ид. № 1830. Всего 80 стр.
371. МИКК. 2 том. Всего 15 папок. Сведения арабских географов IX-XIII вв. о Киргизии [Текст] / МИКК. Перевод с арабского и примечание С.М. Буциевой. "Китаб масалик ва-л-мамалик" Ибн Хордадбега. Дело №3. - С. 46-53.
372. МИКК. 2 том. Сведения арабских географов IX-XIII вв. о Киргизии [Текст] / МИКК. Перевод с арабского и примечание С.М. Буциевой. "Китаб ал-харадж" Кудама ибн Джа'фара. Дело №4. - С. 54-73.
373. МИКК. 2 том. Сведения арабских географов IX-XIII вв. о Киргизии [Текст] / Перевод с арабского и примечание О.К. Караева. "Ахсан ат-такасим фи марифат ал-акалим" Ал-Мукаддаси. Дело №6. - С. 74-85.
374. МИКК. 2 том. Сведения арабских географов IX-XIII вв. о Киргизии [Текст] / МИКК. Перевод с арабского и примечание О.К. Караева. "Китаб ал-каmil фиттарих" Ибн ал-Асира. Дело № 9. - С. 160-183.
375. МИКК. 2 том. Сведения арабских географов IX-XIII вв. о Киргизии [Текст] / МИКК. Перевод с арабского и примечание О.К. Караева. "Табаи ал-хайаван" Шараф аз-Заман Тахир ал-Марвази. Дело № 10. - С. 184-192.
376. МИКК. 2 том. Сведения арабских географов IX-XIII вв. о Киргизии [Текст] / Перевод с арабского и примечание О.К. Караева. "Мулхакат ас-Сурах" Абу-л-Фадл ибн Мухаммад Жамал ад-Дин Карши. Дело № 11. - С. 193-104.

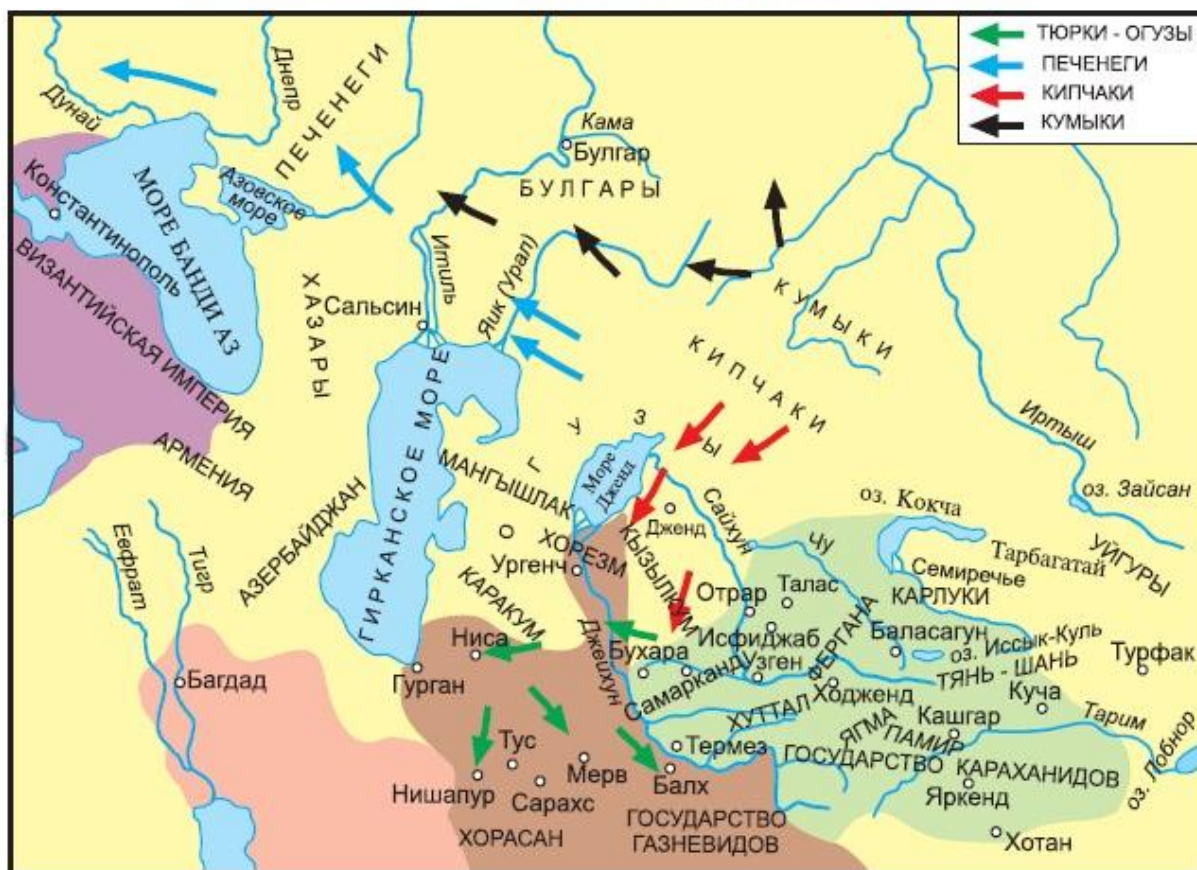
ТИРКЕМЕЛЕР

VII-VIII кк. Түрк каганатынын аймагы

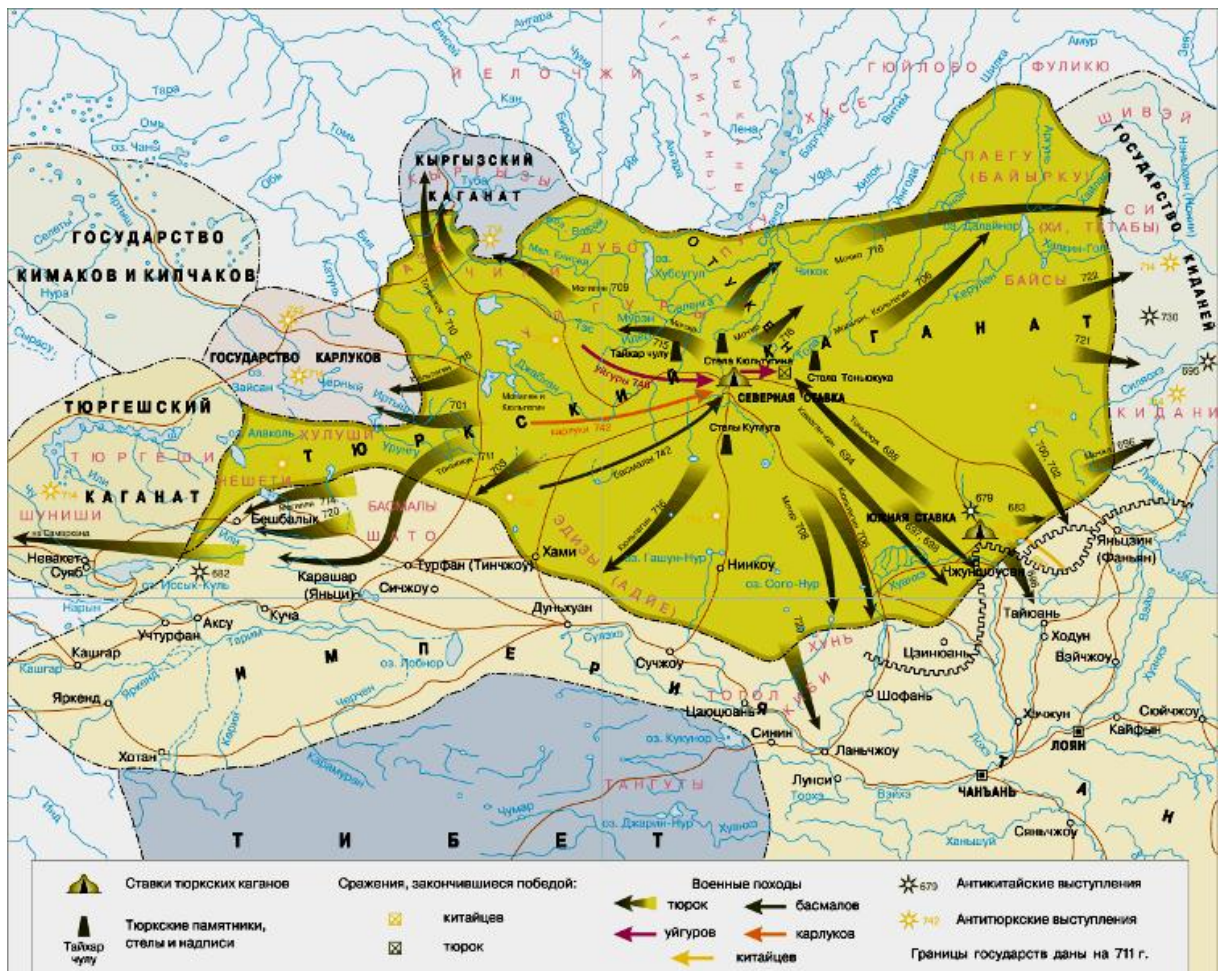
Булак: vek-noviy.ru

ПЕРЕДВИЖЕНИЕ ТЮРКСКИХ СКОТОВОДЧЕСКИХ ПЛЕМЕН

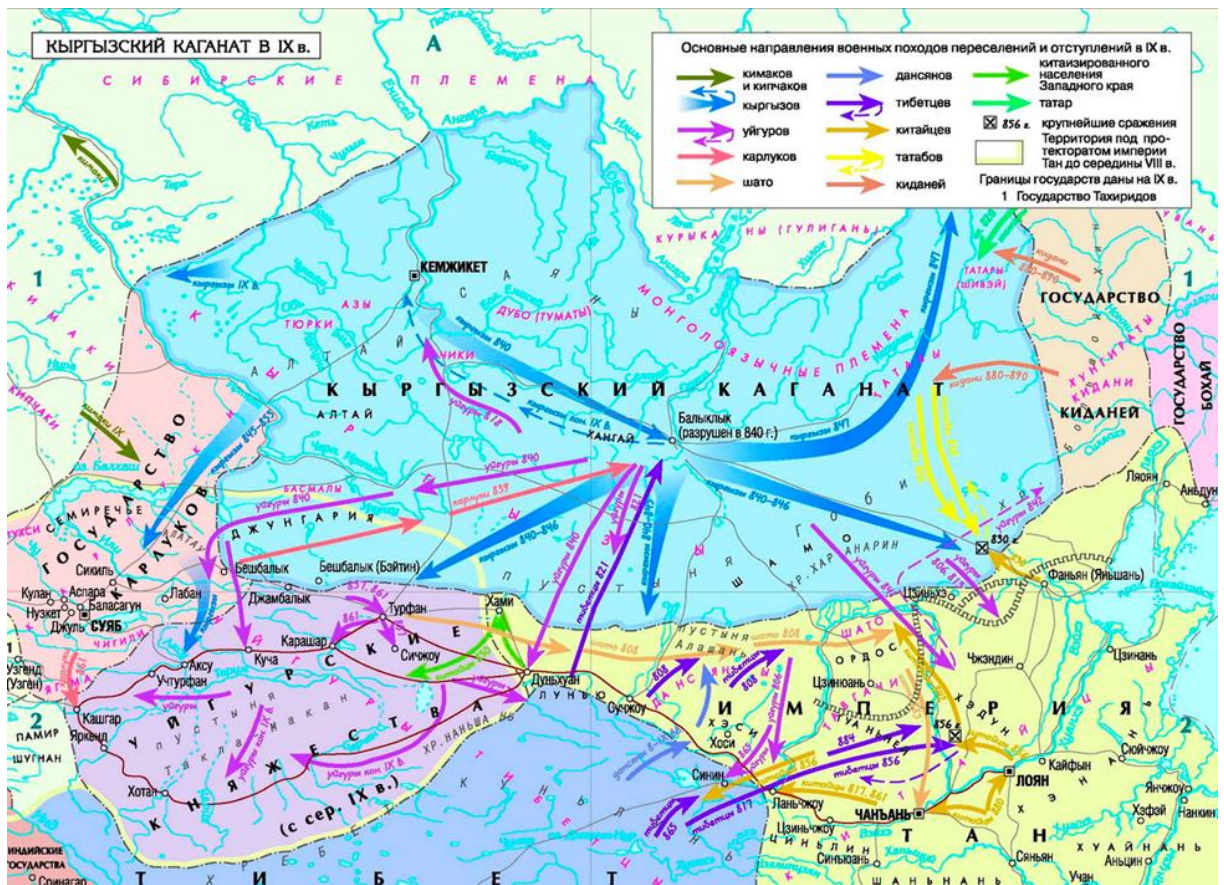
VII-VIII кк. түрк тилдүү элдердин этникалык жүрүмдөрү

Булак: vek-noviy.ru

Чыгыш Түрк каганатынын VII-к. аягы VIII-к. башындагы ири салгылашуулардагы жеңиштери

Булак: chrontime.com

IX- Кыргыз каганатынын картасы

Булак: klashtorny-savinov-2005-ins-14.jpg

Forum-eurasica.ru

Тюрки

Таш балбалдар – буркан таштар, байыркы жана орто к-га таандык көчмөн түрк тилдүү уруулардын мүрзө үстүнө коюуучу таш айкелдер.
Кыргызстанда Талас, Чүй, Ысык-Көлдө табылган

Булак: Legacytravel.mya5.ru

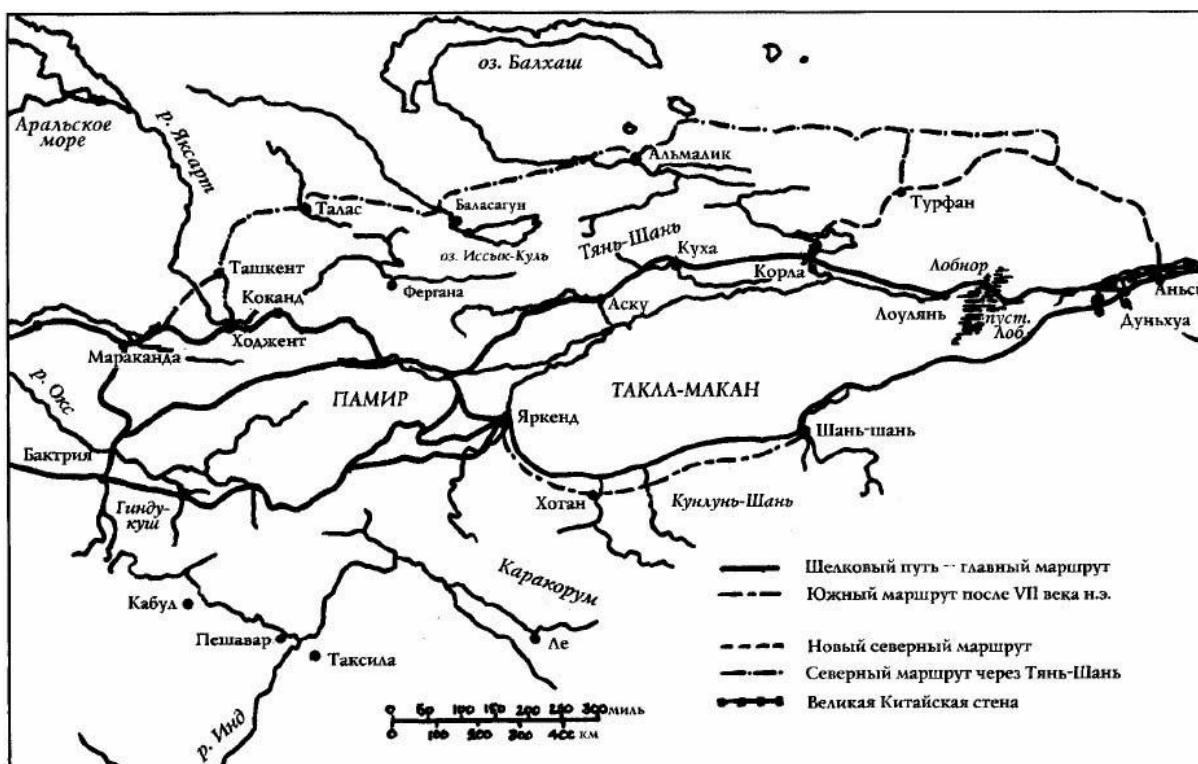

Буранадагы таш балбал. Булак: Legacytravel.mya5.ru

БУРАНА – Карахандар дооруна таандык тарыхый-архитектуралык эстелик, мунара. Чүй өрөөнүндөгү Токмок шаарынан 15 км түштүк-батышта, Дөңарык айылынын чыгышында жайгашкан. Мунара Жети-Суудагы

түрктөргө ислам тарала баштаган мезгилде, X-к-дын аягы–XI-к-дын башында курулган. Булак: Legacytravel.mya5.ru

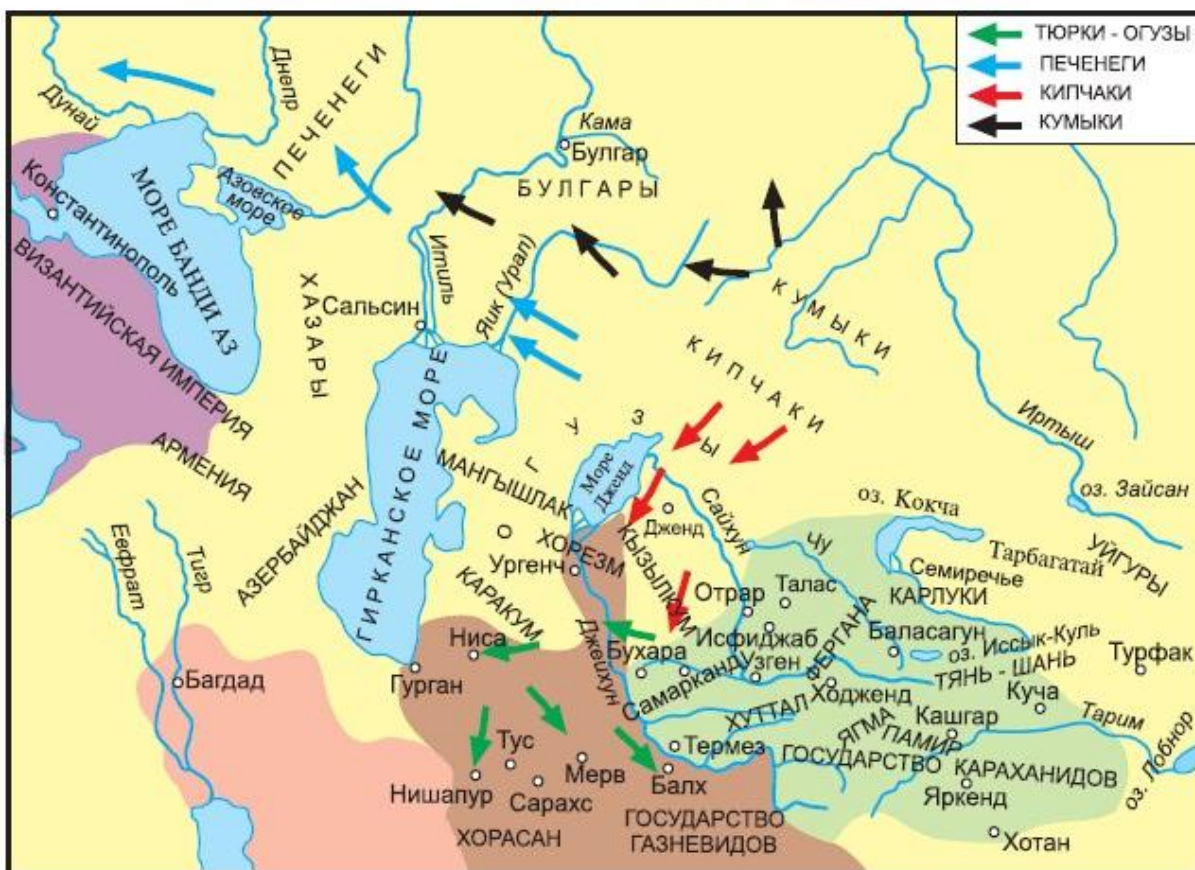
Улуу Жибек жолунун каттамдары

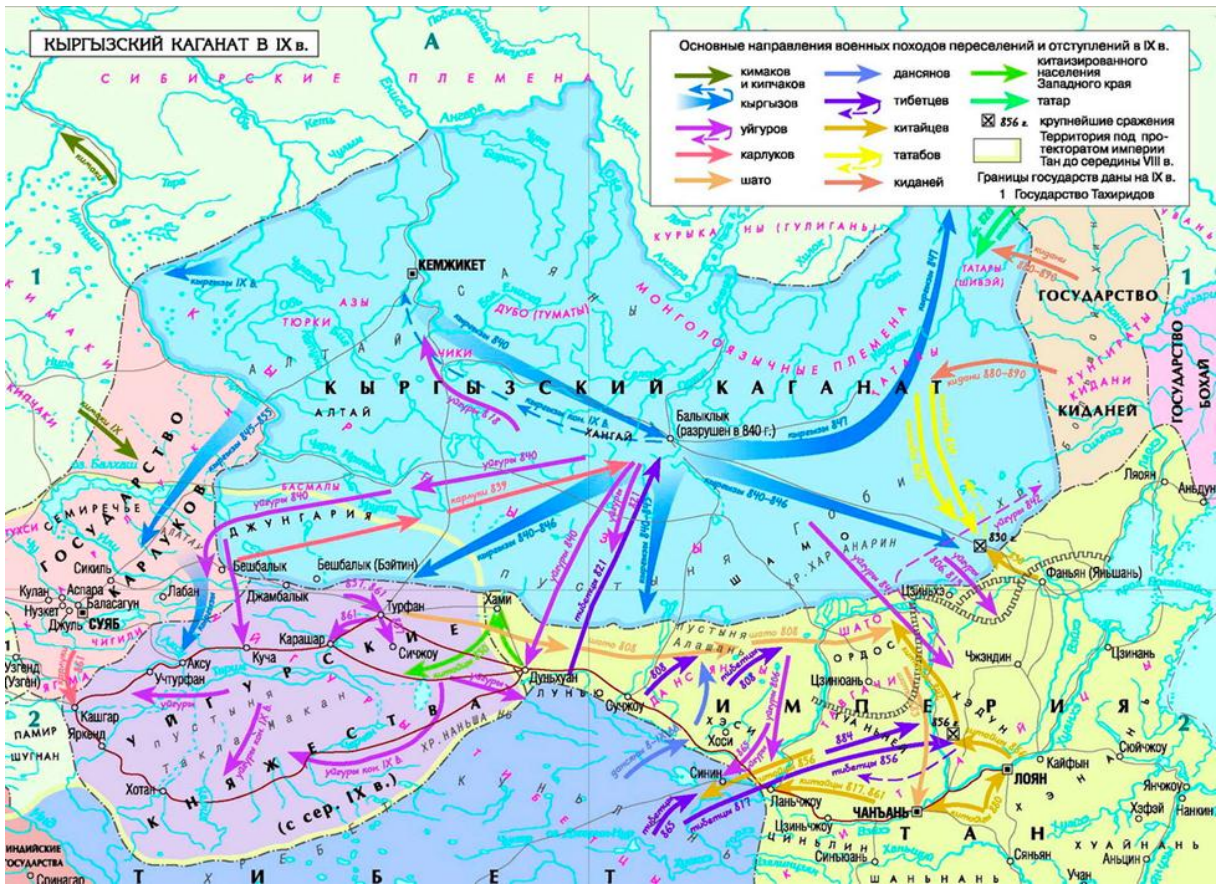
Б. з. ч. II к-дан б. з. XVI -к-на чейин Орто Азияны Кытай, Алдыңкы Азия ж-а Европа м-н байланыштырып турган соода-сатык, кербен жолдору.

Кыргызстандагы Жибек жолу эки бутакка: Фергана – Алай жана Чүй – Ысык-Көл болуп бөлүнгөн.

Булак: world-history-ponting.blogspot.com

ПЕРЕДВИЖЕНИЕ ТЮРКСКИХ СКОТОВОДЧЕСКИХ ПЛЕМЕН

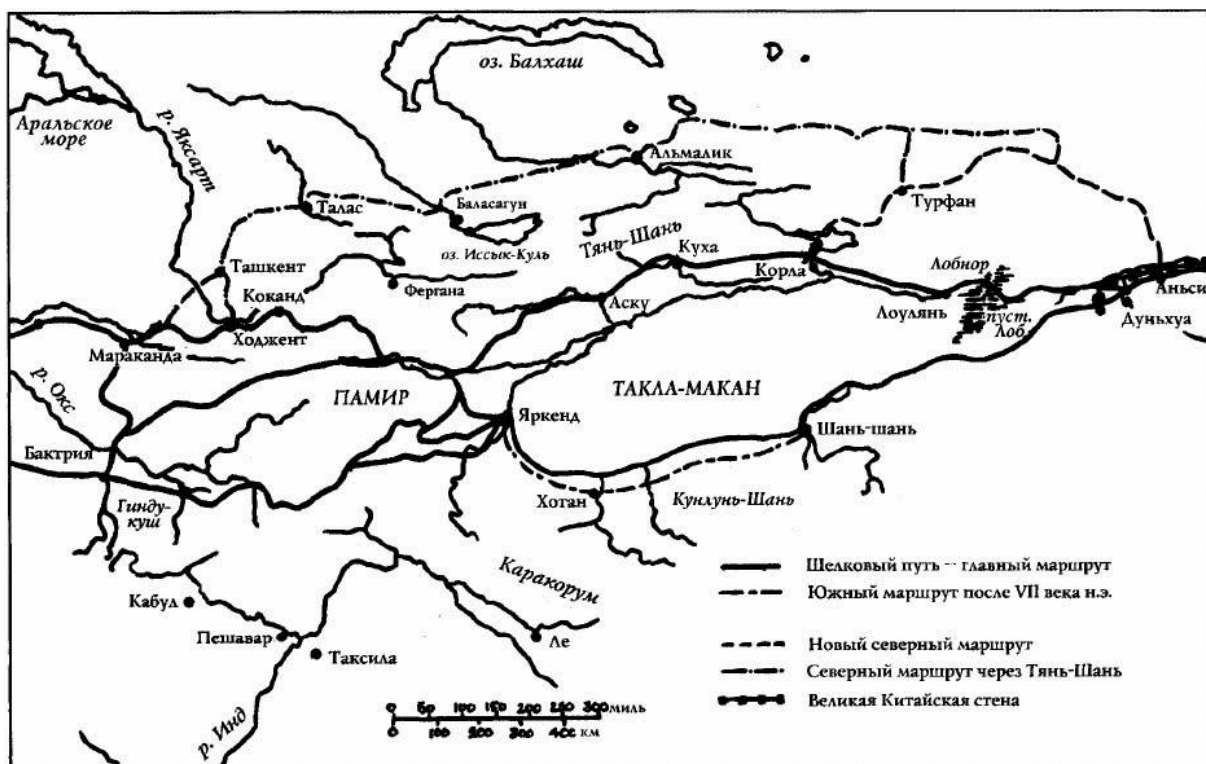
Тюрки

Таш балбалдар – буркан таштар, байыркы жана орто к-га таандык көчмөн түрк тилдүү уруулардын мүрзө үстүнө коюуучу таш айкелдер.
Кыргызстанда Талас, Чүй, Ысык-Көлдө табылган

БУРАНА – Карахандар дооруна таандык тарыхый-архитектуралык эстелик, мунара. Чүй өрөөнүндөгү Токмок шаарынан 15 км түштүк-батышта, Дөңарык айылынын чыгышында жайгашкан. Мунара Жети-Суудагы түрктөргө ислам тарала баштаган мезгилде, X-к-дын аягы–XI-к-дын башында курулган.

Улуу Жибек жолунун каттамдары

Б. з. ч. II к-дан б. з. XVI -к-на чейин Орто Азияны Кытай, Алдыңкы Азия ж-а Европа м-н байланыштырып турган соода-сатык, кербен жолдору.

Кыргызстандагы Жибек жолу эки бутакка: Фергана – Алай жана Чүй – Ысык-Көл болуп бөлүнгөн